Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

Частина шоста

"ПІД ПОДВІЙНОЮ ОКУПАЦІЄЮ"

Видано коштом автора

Торонто, Онтаріо, Канада

1988

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

Hrytsko Siryk

IN THE WORLD OF DISPOSSESSED

Part 6

("UNDER DOUBLE OCCUPATION")

Published by Author's Fund

Toronto, Ontario, Canada

1987

Грицько Сірик

ПІД СОНЦЕМ ОБЕЗДОЛЕНИХ

Частина шоста

“ПІД ПОДВІЙНОЮ ОКУПАЦІЄЮ”

diasporiana.org.ua

Видано коштом автора

Торонто, Онтаріо, Канада

1987

Одлетіли роки бурхливі,
і по зливі дат і подій
розбігалась змордована нива
по Вкраїні калік і повій.

Поміж них недокрівний і кволий
Йшов і я між заметених днів,
продираючись темної ночі
до далеких облудних вогнів.

Йшов і я, а навколо зима,
хуртовиї, сніги, завірюхи.
І нікого з людей,
тільки пси та вовки
та чиїсь закривавлені руки.

Борис Антоненко-Давидович

"Апеляція до майбутнього",
Журнал "Нові дні", том. 418, грудень 1984

ISBN 0-9200365-26-4

З друкарні "Новий Шлях", вул. Каледж 297, Торонто, M5E 1S2

Printed by "The New Pathway", 297 College St., Toronto, Ont., M5T 1S2

НЕЙМОВІРНІСТЬ

Я сидів спиною до дверей, пильно пересуваючи кісточки на рахівниці і кількість їх звіряв з записаним в книзі розрахунків, а тому й не звернув належної уваги на слова Вітра про бомбардування німецькими літаками Києва та перехід їхніми військами совєтської "граници на замке". Вітер, не тільки мав "вітряне" прізвище, але в нього деколи й справді "вітер гуляв в голові". Він, як молодий хлопець, любив пожартувати, а як комсомолець, пробував утримувати "прямоту комуністичної лінії". Через цю роздвоєність він завинив перед шанованим і старшим чоловіком Іваном Івановичем Маковцем, коли його звільнили зо служби на залізниці після 25 років праці, за декілька хвилин спізнення на працю. Наробив був собі сорому, а старшому чоловікові-залізничному лікареві клопотів та наразив його майже на погибель, викликавши його в хуртовину до недужого стрілочника Дмитра Бабака. А оце зовсім недавно, Вітер своєю роздвоєністю та необачністю наробив клопоту начальникові роз'їзду, міліціонерам на станції Терещинській, партійному чинуші з Шостки, а найбільше собі, бо тепер боїться помсти від київських злодіїв та спекулянтів, а від комсомольців, можливого виключення з членів.

Одної травневої ночі з київського потягу, що проїздив через роз'їзд Пирощу декілька хвилин після півночі, висів молодий лейтенант прикордонних військ з двома чималими валізками (чемоданами) і пояснив Вітрові, як черговому на роз'їзді, що він проспав станцію Конотоп і бажає знати, коли буде можливість повернутися до Конотопу. Робітничий потяг прибував на роз'їзд за декілька хвилин перед шостою годиною вранці,

лейтенант купивши квиток, свої валізки залишив у почекальні, а сам проходжувався попід будинком роз'їзду, любуючись природою та пахощами травневої ночі, чи чатував на несподіванку.

За годину чи щось після відходу київського потягу, конотопський диспетчер визвав всіх чергових станцій та роз'їздів від Конотопа до Терещинської і наказав без розголосу розглянутись по станціях та роз'їздах за підозрілим осібняком у військовому однострої і у випадку виявлення, умовно його повідомити. Вітрові непотрібно було розглядатися і він тут же зразу сказав диспетчерові про лейтенанта, а з своєї цікавости та нездогадливости, пішов перевіряти лейтенантові документи.

Лейтенантові документи цілком задовольнили Вітра: лейтенантів пашпорт був приписаний в якомусь невеликому містечку Карело-Фінської республіки, а посвідчення з прикордонної частини підтверджувало, що лейтенант в командировці. Відомості про лейтенанта Вітер не криючись від лейтенанта, передав телефоном диспетчерові, а той, не сказавши Вітрові, що він дурень необтесаний, повідомив кого потрібно і ті наказали міліціонерам на станції Терещинській, не чекаючи робітничого потягу, негайно поспішити на роз'їзд Пирощину і заарештувати лейтенанта та конфіскувати в нього валізки, бо справа була дуже "поважна".

Шостенський партійний чинуша по "чорній командировці" (не законний) їздив у "визволену" частину України за лисячими шкурками та жіночими прикрасами для своїх партійних подруг та товаришок. У Києві до нього присів молодий лейтенант з випивкою і закускою в течці. Партійний чинуша, маючи на увазі "важливість свого завдання", спершу від пропозиції лейтенанта випити та закусити відмовлявся, але виїхавши з Конотопу і будучи певним, що не проспить станції Терещинської, хильнув одну чарчину за "добре" знайомство і не здогадався, як раптово заснув. Коли на станції Терещинській його розбудив кондуктор, то у відділі вагона вже не було ні лейтенанта, ні чинушиних валізок. Потяг було затримано і перевірено пасажирів та багаж. В межах станції Терещинської також не виявлено лейтенанта чи будь якусь підозрілу особу з чинушиними валізками. От тоді й відповідні чинники й зарядили тиху розвідку по станціях та роз'їздах відділу через диспетчера. "Тишу" Вітер своєю

нерозважністю порушив і коли прибули міліціонери на роз'їзд Пирощину, лейтенант також кудись зник. Залишився на роз'їзді молодий осібняк з проданим йому Вітром залізничним квитком на робітничий потяг до Конотопу, але він мав зовсім досконалі документи мешканця Києва і від "власности" на валізки відмовився. Осібняка і чинушині валізки, міліціонери відвезли робтіничим потягом на дослідження в Конотоп, а Вітер тепер ходив дуже обережно, чекаючи "ніби віл обуха".

Я озирнувся на Вітра, коли він, омлівши, сів на підлогу, і хлипаючи, благально звернувся до мене:

— Що мені робити Грицю? — Війна... війна...

Обпершись спиною об лутку дверей, Вітер сидів на підлозі з білим, ніби витесаним з крейди, обличчям. Великі його чорні очі миготіли слізьми і ніби бажали щось важливе зобачити на стелі, були зовсім випуклі, як в людини що підіймала щось важке чи мала дуже великі болі. Мені набігла думка про тих київських злодіїв і можливої помсти, і я став обмацувати його за можливим пораненням та виступами крови, але він далі продовжував лепетати: — Війна... Київ розбомбили. —Залишивши Вітра, я вибіг з будинку подивитися та прислухатися, про можливість налету літаків і на наш роз'їзд, але надворі була тиха, гаряча і спокійна днина. На безхмарному небі не було видно жодної познаки літаків і не чути жодного підозрілого звуку в просторі.

Провідник з торфорозробської вітки Антон Василенко, дрімаючи десь в затінку дерев, чи збираючи суниці в недалеких кущах, зауважив стурбованого мене, що за чимось розглядався по небозводі, поспішив в будинок і як старший чоловік збагнув зразу, що Вітрові потрібно допомогти і поспішив з кружкою води. Недопиту Вітром воду з кружки Антон вилив йому на голову, чим і привернув його до повної свідомости.

Заспокоївши Вітра і самих себе, ми з Антоном взялися дораджувати йому, як розвідати справжнє положення в диспетчера та в чергових сусідніх станцій, щоб не наразитися на якісь неприємності. Справжня війна, чи тільки якась провокація, але свого зацікавлення такими справами при свідках не варта виявляти. Антон, як працівник торфорозробки, взагалі не мав жадного доступу до телефонів в кімнаті чергового, я — залізничник і мені вільно користуватися телефоном, що пов'язує

роз'їзд з торфорозробкою та так званим лінійним телефоном, що пов'язує управління Києво-Московської залізниці в місті Калузі з усіма станціями та роз'їздами. Вітер надів наушники слухати диспетчера, а я випадкових розмовників на лінійному телефоні, але хвилин за десять нашого підслухування ніхто жадним словом навіть не заікнувся про німців та їхній ніби наїзд на "нерушими граници нашей страни". На спілку з Антоном, ми спершу впрохали Вітра викликати телефоном чергового на роз'їзді Брюловичкім та розпитати докладніше про диспетчерове повідомлення щодо німецького нападу. Але той, знаючи Вітрові нездібності бути обережним та розважним, розгнівався на нього: — Маєш очі, дивись ними реально. Маєш уха, слухай ними уважно. Маєш розум, розважай ним надійно. Від диспетчера, ти чув те саме що й я, то чого в мене перепитуєш?

Профспілкова та партійна організації станції Терещинської мають свій власний радіо-вузол і гучномовці встановлені по всіх залях станційного будинку і навіть в кімнаті чергового. Кепська ізоляція на дротах чи магніт жезлового (сиґнального) апарату притягав радіохвилі і в слухавку телефону з станції Терещинської; без виклику можливо було слухати радіо пересилання вузла. В спокійні дні, коли в приміщенні роз'їзду нема непевних осіб, а особливо перед північчю, коли з Москви передають остатні новини, чергові, Сукмань і навіть деколи й я, підслухували, що нового в "нашей стране победившого социализма". Сьогодні, радіо вузол не працював, чи хтось здогадався та змінив дроти, з слухавки телефону з Терещинської станції чулося тільки легке мимрення пов'язуючих дротів. Терещинська станція не мала потреби викликати Пирощину, а Вітер довший час не наважувався викликати Терещинську після "облизня" в чергового з Брюловицького, аж нарешті по довшому нашому з Антоном намовленні, Вітер згодився викликати Терещинську і запитати про подачу вагонів на вітку торфорозробки, в кількості, в часі та можливості використання паротягу. З Терещинської Вітер отримав досить чемну відповідь: — Вагони все ще під розвантаженням в Шостці і паротяги там зайняті біжучими потребами, — але жодним словом не намикнули на диспетчерове повідомлення чи будь-які новини почуті з радіопересилань.

Підслухуючи на лінійному телефоні виклики Калуги різних службовців і їх розмови та зведення, я вирішив, що це тільки витрата часу і подзвонив на торфорозробку в транспортний відділ. На мій виклик обізвався старий Овсюк, посильний відділу та повідомив мене, що у відділі знаходиться тільки Письменний та Черняк і вони в Черняковому кабінеті обговорюють якісь справи і їх турбувати без важливої справи йому заказано. Я не став з Овсюком сперечатися, чи я маю важливу справу чи ні, але вже якось перейнявшись Вітровою непевністю наказав Овсюкові негайно покликати до телефону Письменного.

— Омеляне Івановичу, — пробачте що вас турбую, вибачився я перед Письменним, але в нас тут з Вітром знову виникло непорозуміння. В десятій годині диспетчер викликав був всіх чергових Конотопського відділу і попередив їх про можливості налету німецьких літаків на лінію залізниці, бо вже ніби то вони збомбили Київ та інші міста, а німецька армія перейшла кордон Совєтського Союзу на цілій його довжині від Балтійського до Чорного моря. Але більше жадних підтверджень про це ні диспетчер ні будь-хто не каже і ніби немає. У вас на торфорозробці радіовузол, то послухайте що там тепер передають.

Письменний не обізвавшись до мене жадним словом повісив слухавку і цим перервав мій виклик.

Я тримав слухавку в руках і не знав, що з нею робити. Повісити її на відповідний гак і втікати з цього приміщення та від нечемного і нерозважного хлопчини Вітра, що так хитро з мене посміявся, чи викликати знову Письменного та сказати йому декілька неприємних слів за таку несподіванку. Годинник на стіні, так званий "ходик", показував обома стрілками на 12-ть. Дві години проминуло від того, як Вітер влаштував мені з Антоном "комедію" і тепер непорушно сидить за столом, надівши наушники диспетчерового телефону і навіть не звертає уваги на мою розгубленість.

— В неймовріне я необдумано повірив, а тепер ще й халепу можу мати, — майнула в моїй голові думка. Потрібно якось бути зрівноваженим, щоб не накликати на себе біди. Пани бються, а в мужиків голови летять, навіялась в мою голову народня приповідка. Бомбили німці Київ чи ні, говорив диспетчер про німецький напад своїм підданим-черговим чи ні, а мене можуть

обвинуватити в наклепі на миролюбних Гітлерових фашистів та в поширенні замішання між "сумлінними" громадянами країни Рад і соціялізму. Повісив слухавку на гак, і не дивлячись на згорбленого над столом Вітра і захованого за луткою дверей у почекальні Антона, пішов під насип залізниці до джерела з холодною водою напитися води, вимитися та на самоті заспокоїти свої думи та нервову напругу.

Від джерела покликав мене Антон. — Іди Трохимовичу, — тебе телефоном з торфорозробки визивають.

В телефоні обізвався Письменний, і без жадних, — "Слухай, чорте, бісе", сказав: — Радіовузол в нас вже цілу добу не працює, бо не достає якихось частин в апаратурі, а радіотехніка визвали вчора в Шостку. Черняков пішов до директора, щоб той когось вирядив налагодити радіовузол.

Омелян Іванович, — звертаюсь чемно до Письменного. — Я вам не казав, щоб ви там все начальство торфорозробки підіймали на ноги, а ви...

— В таких випадках, — не жартують, перебив він мою мову.

— Я переказав вам тільки те, що мені був сказав Вітер.

Письменний знову повісив слухавку телефону, не закінчивши зі мною розмову.

За кілька хвилин викликає мене до телефону помічник Чернякова, Петро Остапчук. — Ти, ниньки, най тебе шляк трафить, — що там нового чути?

— Нічого, — відповів я йому. — То мабуть виникло якесь непорозуміння на кордоні, або якийсь "ворог народу" кепсько пожартував.

— Ти, ниньки, най тебе шляк трафить, добре підслухай і як щось почуєш, обов'язково подзвони мені.

Вітер провів товаровий потяг, повідомив про це диспетчера і станцію Терещинську. На моє запитання, чи щось чути нового від диспетчера, відповів по щирості:

— Чергові на лінії жодним словом про диспетчерове повідомлення про напад німців не обзиваються і диспетчер мовчить. Це певна ознака, що щось важливе трапилось і всі що про це знають, бояться першим заговорити.

Хвилин через десять, знову дзвінок з торфорозробки. Цього разу знову Письменний.

— Черняков десь розвідав, що ти, чи у вас на хуторі, хтось має радіоприймач, то ти краще не сиди там на роз'їзді. Та обов'язково не мини торфорозробки, Черняков з директором на тебе чекають.

І справді, я нагадав собі, що у мене десь в скриньці з чоботарським приладдям має бути дедекторний радіоприймач, і то не вживаний ще від шкільних часів. Минулого року голова колгоспу Мурась "щасливим і заможнім" колгоспникам в дарунок свят Жовтневої революції, був купив патефон з десятком платівок, а цього року до дня "міжнародньої солідарности 1-го травня", купив — радіоприймач з батареями. Якщо я бажаю скоріше довідатися, що трапилося в світі чи тільки на кордоні з німцями, мушу поспішати додому. Поскладавши безладно свою розпочату "бухгалтерію" в шухляду, закинув ногу на вельосипед і навпрошки через ліс стежками поспішив на торфорозробку.

Черняков з директором й справді чекали мене, ніби справжнього посланця від самого сатани, але я їм нічого певного сказати не міг. Переказав те, що чув від Вітра. Пообіцяв прибути на торфорозробку, як матиму якісь відомості з передач колгоспного радіоприймача, і покотив свого вельосипеда знову навпростець лісовими стежинками на свій хутір Копань.

Колгоспним "радіотехніком" був мій сват Василь Роботько, і я, не заїздивши додому, зразу поїхав до нього.

— Чортів Мурась, — каже Василь, — минулого тижня, напився ніби свиня, заснув в своєму берлозі і забув вилучити приймача. Приймач добрий, але батареї вичерпані.

— Можливо ми якось прилучимо до нього мій детекторний і підслухаємо, — виникла в мене ідея.

Василь навіть не знав, що такі приймачі існують, але згодився піти зі мною в Мурасів берліг (невелика комірчина біля колгоспної контори) та спробувати. Прилучивши мій детекторний приймач до колгоспної антени та заземлення, без довших пошуків нам вдалось натрапити на позивні сигнали станції ім. Комінтерна в Москві, а згодом і попередження про виступ народнього комісара закордонних справ Молотова.

Промова Молотова не залишила сумніву про неймовірність німецько-совєтської війни.

— "Вероломний враг, вторгнувся в граници нашей

родіни, но он будет разбит и победа будет за нами", — запевнив Молотов.

Коли я поспішно повернувся на торфорозробку, то мною вже не цікавився ні Черняков, ні директор, ні навіть Остапчук з Письменним. Всі знали вже про безнадійну дійсність, і всі мовчали.

"РОДІНА"
СВОЇХ "ВОРОГІВ" НЕ ЗАБУВАЄ

Тижнів щось зо два після виголошеної промови Молотова, радіо й газети запевняли повну поразку оскаженілих фашистів і швидке очищення території "родіни" від них. Люди читали газети, слухали радіо і поводились, ніби нічого не знають, не бачать і не чують. Я під покровом темноти викопав неглибоку ямку в садку на заземлення, а свіжо копану землю накрив сухим зіллям з городу. На горищі, по кроквах розіп'яв тонкий мідний дріт на антену і ночами без освітлення в хаті годинами просиджував з наушниками на голові, намагаючись зрозуміти становище на фронті своїм розумом.

Після оголошення військового стану на терені України, Білорусії, Прибалтики та частини Російської Федеративної Республіки Указом Верховної Ради, всім стало зрозуміло, що війна не обмежиться тільки прикордонною смугою, або теренами колишньої Польської держави та Прибалтицькими республіками, але люди не журились своєю долею і навіть стали запевняти самі себе та один одного народньою приповідкою: — "Буде те що буде, а буде те що Бог дасть", та дещо промовчавши добавляли: "Але хоч грузинської зарази позбудемося".

Після Указу Верховної Ради військовообов'язаних першого поклику покликали в Червону Армію. Частину колгоспників мобілізували на будову укріплень понад річкою Іваткою. В розпорядження начальника роз'їзду прислали дві старі австрійські рушниці та чотири обойми набоїв до них, і нас Сукмань розділив на "зводи" по три особи; в день для муштри, а в ночі охороняти колії та будинки роз'їзду. Біля вхідних стрілок та біля будинку, ми

також мали повикопувати схоронища від бомб, але роз'їзд Пирощина був більшою своєю частиною розположений на болотистому грунті, і ми тільки змогли викопати схоронище біля стрілок від станції Терещинської. Охорона роз'їзду та копання схоронищ, нам, залізничникам, не були тягарем, а правдивим порятунком від можливих несподіванок влади. Стрілочники, чергові, я і навіть торфорозробські провідники, чи мали обов'язки чергувати чи ні, ще позаранку приходили на роз'їзд і "займалися" муштрою, граючи картами в "дурня" в кущах, або ловили рибу в Есмані. Вечором, хто сміливіший та не мав обов'язків чергування, ішов додому переспати ніч та запастися харчами на наступний день "муштри". В кого була непевність, додому навідувався не кожної ночі і то переважно на світанку.

Хутір Копань належить до Гречкинської сільради, що має приміщення в клюбі торфорозробки. Між хуторянами я ворогів не маю, на торфорозробці — тим більше. Моя "провина" перед владою Ради — народження від батька та матері, позбавленців права на голосування (фактично громадянства), ніби то сталінською конституцією ще в 1936 році прощена, і я вже два рази чесно голосував за кандидатів партії та безпартійних більшовиків. Грати картами в "дурня", як то кажуть "до зарізу", мені не подобалося, а тому я "помуштрувавшись" дещо на роз'їзді, ішов ще "муштруватися" з десятниками та неробами з контори в кущі біля торфорозробки, а вечорком, лісом та садком ішов до своєї Петрівни ночувати та послухати перед північчю новин з самої "столиці світу" — Москви.

З початком серпня торфорозробка припинила видобування торфу і десятники, машиністи та робітники, що не підлягали першому покликанню до війська, приєднались до десятників та вантажників транспортного відділу, що чекали по кущах вагонів для вантаження від самого початку війни.

Указ Верховної Ради СРСР про покарання робітників та службовців за спізнення та невихід на працю все ще діяв. Вагонів на вантаження торфом залізниця навіть й у п'яні не мала. Торфовидобуток припинився, а що робити з робітниками, розпорядження з торфотресту не було. Директор, парторг, зо своїми помічниками, замісниками та начальниками відділів, нараджувалися щовечора до пізньої ночі. Ранком начальники відділів "наказували"

десятникам вести робітників на "місце праці", а ті порозумівшись з собою, залишали одного для зв'язку на всякий випадок, а самі з робітниками розходилися по кущах дрімати, чи "ловити рибу" попід крутими берегами Есмані, видивлятись в її прозорій воді своєї непевної долі.

Одного серпневого вечора, коли над Есманню почали збиратися легенькі хмарки випарів, десятники та робітники торфорозробки, закінчивши "робочий" день, мусіли подумати про нічну прохолоду і сон, я, оглянувши добре навколішнє болото, вийшов на берег Есмані і попрямував в напрямку лісу. Аж чую із-за штабелів сухого торфу, неголосний жіночий голос гукнув мене. Я оглянувся, аж і справді, до мене біжить жіноча постать. Почекав, підбігає засапана Овсюківна Сашка, і перевівши дух, каже, що вона на мене вже два дні чатує між штабелями торфу.

Сашка, була першою моєю дівчиною між холодівськими дівчатами, і конче бажала одружитися зі мною, але мені в той час і на гадці не було будь-яке одруження, а тому через мою відвертість, вона довший час зі мною ворогувала та намовляла холодівщанок на всякі небилиці про мене.

— Чому? — питаю коротко.

— Ти більше не приходь на торфорозробку і не ночуй дома. Тебе записали в той список, що перед відступом призначені на розстріл.

— Ти знову з своїми небилицями...

— Ні! — Кинулась вона мені на груди і миттю змочила мені сорочку своїми сльозами. — Я тебе любила, люблю, але знаю, що я тобі не до пари і ти мені пробач, що я була лиха на тебе... А тепер повір мені, дорогий Грішечка... Ось святий хрест не побоюсь покласти на своє чоло... Я сама підслухала під дверима директора, як той список в його кабінеті обговорювали... Я сама чула... Усенчиха також мені брехати не стане, вона партійна, вона була на нараді... Я тебе Богом молю, — послухай мене, не за ради мене, а себе... Ти — ж тепер маєш родину...

Не повірити Сашці, в мене не було підстав чи підозріння. Вона вже довший час працювала посильною директора і після нещасливого сестриного одруження з десятником Колушкіним та передчасної його смерти. Сашка свою нешлюбну дитину-дочку залишила на виховання своїй матері, а сама поселилася між

робітницями в бараці, помирилась зі мною та прирекла, не одружуватися, але й відкривати душу дівчині, чи тепер вже молодиці, яка водиться з досить противною жінкою-комуністкою Усенчихою (баба, подібна на перев'язаний мішок, як її окреслив Федір Скиба), і яку я таки, парубкувавши, обходив.

— Німців сюди не допустять, а на торфорозробці я ворогів не маю. Усенчисі, також дороги не переходив з порожніми відрами.

— Не думай і не говори! — Притулившись тісніше до грудей залебеділа Сашка. — Ти мені лиха не вчинив і ти мене не обмовив і не обманув, не поласувався, а потім залишив з небажаною дитиною так, як Пустовий. Ти мене навчив думати і говорити правду. Сказав, що ти зі мною не можеш одружуватися і нам не допари, і я сама тепер знаю це і розумію. Ти тоді мусів перше дати раду сестрі, а не чужою покриткою заопікуватися. Тепер я бачу, що я тобі й дружиною не могла бути так, як Олена. Я не могла бути тобі ні господинею, ні вірною дружиною, ні терплячою матір'ю твоїм дітям. До дітей в мене нема прихильности, а до чоловіків пошани. Тебе я любила і люблю душею, але розумом, я тобі вірною не була і бути не могла. Мені подобається бути люблено не одним тільки чоловіком. Я знаю що це нечесно і розумію, що це неморально, але коли мені подобається котрийсь з чоловіків, я не можу себе стримати... Ну то чому — б я на тебе гнівалася? —після короткого мовчання, продовжувала вона. — Мені тебе шкода. За віщо тебе мають знищити? Хто ці люди на списку, я непевна і їх не знаю, а ти кому чим завинив?

— Скільки нас визначили за списком? — поцікавився я.

— Усенчиха сказали мені про трьох, — про тебе і двох хуторян з того хутора, де ти раніше мешкав, але я думаю на торфорозробці два або три чоловіки в той список також записані.

В молодій дубині, над підмитим весняними водами високим берегом давно пересохлої і частково вже заораної безіменної притоки Есмані, ми з Сашкою провели годин дві часу, згадуючи наші втрачені молоді літа, радість, надії, поневіряння і з правдоподібністю поцілунку, розійшлися, побажавши взаємно щастя та кращої долі.

Про зустріч з Сашкою та її попередження не заходити

більше на осідок торфорозробки, Олені не сказав, а збираючись світанком іти на роз'їзд, сказав, щоб вони з Тетяною в день повідкручували гайки на колесах вельосипеда та закинули його частинами на горище, не тільки через те, що він від початку війни тільки заваджав в сінечках, але на випадок чого, не був наявним доказом, мовляв, — тримає напоготові вельосипед, щоб втікати до фашистів.

З начальником роз'їзду Сукманем порозумівся майже без слів про моє можливе, скрутне становище.

— Маєш стіл, підкладай кулак під голову, чи напхай сухою травою якийсь мішок, принеси якусь свитину вкриватися і будь як дома. А щоб ніби була причина, припишу тебе до стрілочників в науку. Місяць-два, якось перекрутимося, — сказав Сукмань, підсміхаючись.

Від початку війни Сукмань постійно мешкав у невеличкій кімнатці, що раніше використовувалася, як комірчина для різного залізничного приладдя та знаряддя. Харчі здому деколи приносила йому його неповнолітня дочка Надя, а в більшості гуляща дівка Манька, дочка залізничного сторожа (будочника) Кравченка. Манька не тільки приносила харчі, варила їжу Сукманеві, але деколи й "забувала" іти додому ночувати. Але Сукмань не тільки мій начальник, а й добродій; як там вони з Манькою в комірчині, а з дружиною дома, миряться, не моє діло. Мені дозволяє використовувати стола в "моїй конторі" для ночівлі та приписує в науку до стрілочників, це вже майже певна охорона від немилої несподіванки та якогось там списка затвердженого комуністичною ячейкою. Якщо шукатимуть за мною, то перше шукатимуть дома та в родичів, а закіль про роз'їзд надумаються, я буду десь в молодій густій хвойці, прислухатися та приглядатися ніби зацькований собаками заєць. От тільки попередити Петрівну та домовитися з нею про харчі.

Закрадаючись стежкою попід колишнім радгоспним садом, я був заскочений появою Тетяни на стежці перед самісіньким моїм носом. Причаївшись в бур'яні, вона ніби справжня мавка випурхнула з нього, не давши мені навіть вилонити звуку здивування.

— Мати Маньку сьогодні присилала. Ти мусиш не ночувати дома. Олена з Альошею чатують тебе на стежці

біля колгоспної стодоли, — швидко проговорила Тетяна і за руку потягла мене із стежки в бур'ян.

Олена, сплячого сина возила на візку стежкою, з готовою відповіддю комусь небажаному: — везу хвору дитину до лікаря на торфорозробку, коли везла його в тому напрямку, або везу хвору дитину від лікаря, коли в іншому. Мені звичайно потрібно чимось задовольнити виголоджений за день шлунок і запастись харчами на наступний день, чи навіть на декілька, а щоб не ночувати дома, то я вже про це домовився з Сукманем. Але цю ніч ми, цілою родиною, вирішили перебути разом. Найбільше цього домагалася Тетяна, мотивуючи тим, що Альоша спить, а коли прокинеться та довідається, що батько пішов геть не поцілувавши його, буде плакати. Тетяна хоч тільки "придане", але не послухати Тетяни, наразити її на довге і слізне хлипання на печі, а особливо втратити "наглядача" над моєю Петрівною, зовсім непотрібно. Від нагляду за Альошею її нічім не відлучиш, а над Оленою, вона може сама відмовитися і тоді моя Петрівна, "нехай що хоче те й робить", а я тобі нічого не скажу, — заявляє, коли образиться на мене Тетяна.

Роз'їзд Пирощина, в обох своїх кінцях має тільки по дві стрілки. З боку станції Терещинської вхідний сигнал-семафор доповнений жовтим диском за скрутом колій, а з боку роз'їзду Брюловицького тільки звичайний семафор. Стрілка на вітку торфорозробки також пов'язана з семафором. Інструкції стрілочника займають не більше десять сторінок в "Правилах движения по железним дорогам СССР". За тиждень я збагнув всю "мудрость" охоронника "входних и виходних сигналов станций і разьездов железних дорог", і виповнив відповідний формуляр на затвердження про "здачу государственного екзамена". Сукмань ствердив його своїм підписом та печаткою і відіслав в Конотоп, а мені знову настали "будні дні", вдень витирати животом та спиною траву поміж кущами, вночі обмулювати боки на твердому столі та скрадатися на декілька годин додому перевідати дружину, сина, "придане", та запастись харчами. До речі, з харчами в нас на роз'їзді з кожним днем ставало все "тісніше". Стрілочники та провідники, якими з такої самої причини, як мені "заказано" заходити на торфорозробку, ловили рибу в Есмані вудками та волоком. Хліб, на наші картки-календарці, на станції Терещинський видавали по

пів буханця на картку, та й то не кожного дня. Шостенський хлібозавод мусів перше постачати ешельони з пораненими бійцями та військові частини. По цукор, мене Сукмань виряжав в Хутір Михайловський на цукроварню. Я там був декілька разів ще перед початком війни і знав всі "входи і виходи", але останнього разу навіть не розглядаючись довго по станції, я не пішов у "входи та виходи" й близько до цукроварні. Колії станції були заставлені ешельонами з пораненими бійцями та військовим майном. Станційний будинок, перон, навколишні колишні квітники та парки заповнені пораненими бійцями, евакуйованими цивільними, військовими частинами. Радіоголосники, надриваючись, передавали повідомлення "Совєтського інформбюра", про "успіхи Червоної армії на фронті та нову пісню, — "Ярость благороднах стекаєть как волна. Идьот война народна, — священна война". Ранені бійці до кожного цивільного простягали руки: — Браток, оддолжи хоча немножко махорки, — а цивільні осібняки з досить червоними мордами, не питаючи хто ти й чого вештаєшся на станції без діла, брали чемно під руку і відводили в приміщення клюбу залізничників. Коли я повернувся з Хутора Михайлівського без цукру, наші чаєвари — провідники торфорозробки, ласим на чай вимовляли: — "Їж вода, пий вода с... не будеш некогда! Вода сильна, вода греблі рве".

Відтинок залізниці між Конотопом та Хутором Михайлівським великого значення для фронту не мав, бо мав південно-північний напрямок, а не західній, де був фронт, та східній, звідкіль мало іти постачання фронту. Декілька ешельонів з виголодженими бійцями, що з різних причин відтягалися з фронту, засовували на вітку торфорозробки для відпочинку та поповнення харчами, а з початком серпня почали вітку та подібні залізничні лінії заставляти евакуйованими ешельонами з військовим майном. Ешельони охороняли відділи червоноармійців, а червоноармійців комісари в кашкетах з малиновими околицями та наганами на портупеях через плече. Нам і в кущах навколо роз'їзду ставало "не вігодно" животами та спинами траву виминати.

Письменний приніс мені від Овсюківни майже не до прочитання зім'яту писульку, з якої я зрозумів, що вона бажає мене бачити котроїсь ночі на тому самому

підмитому березі ярка, де ми розстались остатнього разу.

— Якщо б знав де впадеш, там би й солому розіслав, — є в нашого народу така примова. Олена, моя вірна дружина і мені залицання жадної дівки чи молодиці небажане й непотрібне, але хто знає, що в голові тої Овсюківни: — підступ та зрада, чи й справді співчуття та добродушність. Вночі не спалося і вдень думка за думку чіплялася. Другої ночі, ідучи додому, зайшов таки й в дубину, де мала бути Сашка. Сашка дійсно мене чекала, загорнувшись в стару материну вовняну хустину, сиділа спершись спиною на дубка і дрімала. Сліз більше мені на груди не проливала, а навіть не розгортаючись з хустки, сказала присісти біля неї, і спокійним тихим голосом почала, ніби сама з собою, в голос розмовляти.

— Я думала викликати тебе до телефону, та побоялась, щоб ще більше тобі не нашкодити. Самій піти на роз'їзд, хтось Олені донесе. Послати до тебе батька з запискою, він старий і в нього пухлі ноги від ходні по піску розшукуючи то начальників, то десятників. Я вже була записку зім'яла і викинула, але потім нагадала за Письменного. Звідкіль Усеничха довідалась, що ти на роз'їзді на столі ночуєш, я не можу здогадатися, але загроза для тебе певна.

— Твій, каже Усенчиха, невірний полюбовник, на роз'їзді на столі ночує, а не з дружиною в перинах, і думає, що від "родіни" заховався. Ми його у відповідний час і там знайдемо і "родіна" відповідно його покарає. Ті, що в малинових кашкетах наглядають за вагонами на вітці, не тільки внадились до кухарок в їдальні, але й до директора в кабінет. Як ти зробиш, твоя справа, а в мене поради нема.

Цієї ночі в Сашки не було бажання ні цілуватись, ні милуватись. Ми взаємно пожурилися нашою безнадійною долею, побажали взаємно щастя та кращої долі і розійшлися засмучені.

Декілька днів тому Сукманеві з Конотопу наказали послати двох стрілочників на курси чергових до Конотопу. Сукмань з ласкою й погрозами упрохав Пилипа Сердюка їхати на курси, а решта стрілочників навіть погроз не побоялася, знайшовши якусь "важливу" підставу, щоб, не їхати до Конотопу.

Повернувшись від Овсюківни з недобрими новинами і від Петрівни з торбою харчів, я запропонував Сукманеві свою особу на кандидата в науку чергових.

— А тобі чого бракує на роз'їзді? Стрілочників викликають, нехай вони й їдуть. Твоя служба в Конотопі відома, і коли ти їм будеш потрібний, — покличуть хоч і не бажатимеш. Мулько на столі, он хлопці ночують в Чубки в сіновальні. Ні, то знайди собі місце в котроїсь вдови на Пирощині, — порадив мені Сукмань.

Годин через дві, розшукавши мене в кущах, дав мені відрядження на курси чергових в Конотопі та квиток на проїзд, а відвівши мене дещо в ліс, з всієї своєї щирости не начальника, а людини, висловився: — Думаєш, що тобі так краще перебути лиху годину, — їдь в Конотоп. За тиждень, не довше за два, однаково тут будуть німці. Виконувати масові екзекуції більшовики більше не спроможні. Уникати душогубів необхідно, але боятися їх більше непотрібно.

ВЛАДА НА МІСЦЯХ... і В ЛІСАХ

Після "визволення" Буковини та Басарабії, в Совєтському Союзі "закинули" модерний календар з п'ятиденками та шестиденками, а указом Верховної Ради відновлено традиційний семиденний тиждень з вихідним днем у неділю.

На Сіверщині народ все ще дотримується повір'я: — у п'ятницю будь-якого діла не розпочинати, а вирядившись в дорогу в жодному випадку не злазити з воза, аж виїдеш за свою садибу, з напівдороги додому не повертатися, бо наразишся на біду. Коли я на світанку 22-го ~~березня~~ у п'ятницю прийшов додому з повідомленням, що їду в Конотоп на курси чергових, спершу Олена слізно переконувала мене не їхати, а коли вже до понеділка далеко, то принаймні до завтрашнього дня, а потім проснувшись, наше "придане" — Тетяна, розпочала голосити ніби по покійнику. — Люди кажуть, Москва на сльози не уповає, а тепер війна, — "ярость благородная стекаєть как волна", і кулю в лоб чи в потилицю можеш піймати, не зважаючи на народне повір'я, сльози дружини чи тих, що тебе люблять і шанують. В рогожаний кошик-кошовку, склав я пару білизни, рушник та харчів днів на два і поспішив назад на роз'їзд, щоб ще перед прибуттям робітничого потягу мене хтось зауважив і повідомив Усенчиху, чи хто там має завдання на торфорозробці слідкувати тепер уже не за "врагами народу", а за "врагами родіни", що я від'їхав кудись робітничим потягом з "вещами", і можливо скоро не повернуся.

На роз'їзді, від Пилипа Сердюка, я тримався здаля, щоб не виявляти, що я їду з ним до Конотопу. У вагоні признався Пилипові, що й я їду з ним на ті самі курси

чергових, та поцікавився, чому він не має з собою навіть харчів.

— Хліба та чаю все ще можливо купити в станційному буфеті, а ночувати в Конотопі ще нема де, і мабуть ми будемо їздити додому до кінця курсів.

Пилипове пояснення мені не сподобалось і я став зразу обдумувати можливості ночівлі в матусі Тетяни в селі Андріївці, в дядька Прокопа в Подолові, в Бабаківни Гашки та сестри Варочки в Кролевці, але мої думи в пошуках ночівлі розвіяла поява у вагоні моїх колишніх однокласників Білогривської школи, Дмитра Проценка та Максима Каліша. Максим з Дмитром також без "вещей", з Пилипом вже знайомі, а довідавшись, що й я маю назначення в курсанти, зраділи більше ніж я. — До школи ходили разом, курсантами будемо разом, і війну будемо воювати разом, і нахилившись мені над вухо, Дмитро не дуже тихо добавив: — в кущах.

Мені Дмитрів жарт сподобався, але з обережности я висловив Дмитрові зауваження: Жарти, жартами, — а стіни вуха мають.

— За-а-а-б-у-у-дь! — сміючись сказав Дмитро. Стіни тепер діравими поробилися, і це не жарт, а сьогодняшня дійсність: — "Власть на местах... в кустах".

Максим осиротів раніше за мене. Від закінчення шкільного року весною 1929-го р., ми з Максимом не зустрічалися. Зустрівшись у вагоні, ми не стали дивуватися: Це ти Грицю? Чи, це ти Максиме? — А спершу потиснули собі мовчки руки, а потім, ніби рідні брати, обнялися і дивлячись один одному поза спину, лівими руками повитирали сльози. Максимів батько, чи батькові спільники-конокради, про Максима та його братів і сестер не забували десь до початку 1937-го року, і на дідові та бабині імена щомісяця приходила з Москви поштовим переказом вистачальна сума грошей для прожитку сиріт. На той час Максим закінчив десятилітку в Кролевці і плянував учитися на пілота або радіотехніка, але поштові перекази з Москви більше не надсилалися і відповідних довідок про соціяльний стан для вступу в технікум чи профшколу, роздобути не зміг. Довелось іти працювати звичайним робітником в ремонтній бригаді на залізниці. Батькові "гріхи" не допустили Максима й в ряди Червоної армії "служити трудовому народу". Діда в Максима не стало ще перед тим, як пошта перестала приносити

грошові перекази, а баба та він, все ще мають під опікою його найменшу сестричку.

З Дмитром ми дещо парубкували ще під час коли він все ще зчився в Білогривській семирічці, а з моїм "братом" Грицьком сватались до його тодішньої нареченої, а теперішньої дружини Оксани. Зятя-приймака Оксанин батько влаштував у ремонтній бриґаді, а потім стрілочником на роз'їзді Брюловицькім. Весною 1938-го року Дмитра покликали в Червону армію, не зважаючи, що він залізничник, батько немовляти-дочки і голова родини, а пізньої осени, того ж року, звільнили від виконання військової повинности, з медалею на грудях, — "За хоробрість на Хасане", та дещо коротшою лівою рукою, як "Строєво-непригодного".

Група курсантів, щось десятків зо два осіб обох статей, все ще була в стані формування. Постійного приміщення для навчання не мала. Вчителів, правдоподібно, також не було. Керівник курсів, працівник профспілки залізничників, та його помічник, секретар комсомольського осередку Конотопського вузла, у п'ятницю до полудня нас водили попід будинками різних установ, а на полуденок залишили нас в саду двоповерхового будинку, звідкіль евакуювали курсантів літунської школи. По полудні в одній з кімнат того будинку, де не було навіть поломаного стільця, наш керівник вияснив нам мету нашого навчання, запропонував вибрати голову групи, замісника та секретаря і доручив нас секретареві комсомольської організації освідомити нас з "патріотичним надхненням" комуністів, комсомольців та трудящих мас — в тилу і командирів та бійців "звитяжної" червоної армії — на фронті. Патріот-комсомолець, мусів своє освідомлення дещо скоротити, бо переважаюча більшість курсантів не конотопчани і мусіли роз'їздитися домів робітничими потягами. Поїхав і я, ночувати на столі на роз'їзді Пирощині.

В суботу ми знову бродили попід будинками конотопських установ до полудня, бо той будинок, що ніби був призначений для нашого навчання, зайняла якась важливіша установа пов'язана з фронтом, чи тільки евакуйована від нього. По полудні, в приміщенні міської школи, де ще все на чорній дошці залишились сліди крейди від розв'язки якоїсь нескладної задачі рукою учня,

сивоусий чоловяга провів з нами дві лекції. На першій лекції роздав нам ключі від телеграфічного апарату Морзе та пояснив його дію і спосіб користування ним, а на другій лекції, виклав основи розуміння залізничної станції.

Війна, згідно з повідомленнями "Совєтського інформбюра", була все десь на Гомельському, Новгород-Волинському напрямках. Ми до військовообов'язаних не належали, а тому згідно з Указом Верховної Ради неділю мали обов'язуючим вихідним днем. Дмитро з Максимом на Брюловицькому роз'їзді весело попрощавшись з нами, так же весело і голосно віталися на землі з черговим на роз'їзді та своїми співпрацівниками та знайомими, що так само як і на Пирощині "обтирали" кущі та вугли, виконуючи "священний" обов'язок залізничників, безпосередніх побратимів Червоної армії.

Я, не змовлявшись з Пилипом, задумав висісти з потягу на противну сторону від будинку роз'їзду і незауваженим зникнути в кущах Терещенкового лісу та перебути неділю дома. Пилип зрозумів мене без слів і ми ще на ходу потягу скочили з ступеньок вагону і миттю опинилися під насипом залізниці в кущах.

Дома, — неприємна вістка. Минулої ночі колгоспники мобілізовані на будову укріплень вздовж річки Івотки, повернулися домів, а в полудне голова колгоспу Мурась та голова сільради Шевченко, зібрали колгоспників на збори і об'явили загальну мобілізацію чоловіків, включаючи хлопців до 12-ти років. Завтра ранком також мають вигнати колгоспні корови в напрямку Глухова, а свиней — на станцію Терещинську. Переночувати дома, загрози нема, але завтра днювати — діло дуже ризиковане. Поповнивши кошик харчами, я взяв ще приладдя до голення і світанком відійшов на роз'їзд.

В понеділок робітничий потяг затримали на станції Мельня. З боку Конотопу доносились завивання моторів літаків, вибухи бомб і стрілянина зеніток. В прилеглому до станції пункті "Заготплодоовощ" хтось минулої ночі зірвав замок з дверей, повикачував бочки з засоленими огірками надвір і правдоподібно відрами частину їх поспорожняв, а частину, тільки повибивавши днища, залишив майже непочатими. Пасажири "вгощалися" свіжо-засоленими огірками, ми також спершу покоштували по одному, а потім, розшукавши по листкові лопуха, запаслися по парі огірків на полуденок. Солоні

огірки Дмитра та Максима навели на дотепні жарти про "владу... в кущах", про "победу позаді... нас" і тому подібні "патріотичні" гасла пропаґанди. Пилип, хоч і старший за нас віком та більш досвідчений в житті, бо відбув два роки військової служби, ще тоді, коли Дмитро з Максимом ходили до школи, також не переймався можливостями несподіваного арешту за розповсюдження антирадянської і антивоєнної пропаґанди чи навіть можливого налету німецьких бомбардувальників на наш потяг, весело сміявся з Дмитрових та Максимових дотепів. Совєтським патріотом я не був, стати в позу всезнайка перед друзями, мені не личило зовісм. — Потрібно вважати, щоб була й на нас несподівана яка "груша" не впала,— звертаю увагу розгуканих друзів.

— Широка, страна моя родная, — мені у відповідь затягнув Дмитро.

— Тепер, кажу, співають: — Ярость благородная, стекает как волна.

— Ця вже не про нас написана, — заперечують Дмитро з Максимом і Пилип їм у згоду киває головою.

На станцію Конотіп, а тому й на лекції, ми прибули більш ніж з годинним запізненням. Перша лекція знову була організаційна, бо дехто з курсантів вибув, а дехто прибув новий, та й взагалі керівник групи бажав нас пізнати і призвичаїти себе взаємно. На другій лекції, сивоусий чолов'яга обзнайомлював нас із знаками абетки Морзе, як його виклад перервав секретар комсомольської організації Конотопського залізничного вузла і повідомив нас, що курси чергових ліквідуються, осіб жіночої статі прикріплюється до обслуги вузла, а осіб чоловічої статі — до кондукторської резерви. Коротше кажучи, нас мобілізовано для потреб фронту.

— От вам і "не про нас написана", — сказав я моїм друзям, нагадуючи їм розмову на станції Мельня, коли ми в чотирьох ішли опустілою вулицею Конотопу, в напрямку будинку кондукторської резерви.

— В кондукторах краща служба ніж в чергових по глухих роз'їздах.

— Не в теперішній час, — висловив я своє непогодження.

— Ловись рибка велика й маленька, докіль вода каламутна, — висловився Дмитро, а Максим з Пилипом поляпали в ладоні на знак згоди з ним.

В кондукторській резерві нам дали можливість вибору служби: провідника (відповідального за потяг, бриґаду та документи), сиґнальника (відповідального за сиґнали на потязі та наглядача хвоста потягу), ревізора (відповідального за справність зчіплення та ходової частини вагонів).

Дмитро з Максимом виявили бажання бути провідниками, а ми з Пилипом, сиґнальниками, думаючи, що з нас створять дві окремі бриґади, але наше бажання одна справа, а потреба кондукторів — зовсім інша. Нас приписали в чотири різні бриґади з обов'язком виконувати службу в наступну середу в різні години доби, а тому наше коротке товаришування мало скоро знову закінчитися, бо Максим з Дмитром мали їхати потягом номер 71 у вівторок вечором, а ми з Пилипом — в середу ранком робітничим потягом.

Щоб наша коротка дружба не мала довгих ніг і далеко не забігала, ми вирішили замочити її пивом в якійсь пивний або сто грамами горілки, але конотопські пивні та "забігайловки" поблизу станції, не то що пива чи горілки, але й дверей на завісах вже не мали. Залізнична крамниця закритого розподільника харчів та горілки також вже не мала, але ще все торгувала взуттям, готовою одіжжю та мануфактурою. У нас більшої кількости грошей не було, але в чотирьох, склавшись, ми таки назбирали на невеликий звій чорного ситцю і потім розділили на чотири шматки метрів по десять кожному.

В поворотній дорозі, на станції Алтиновці, на робітничий потяг налетіло два німецькі літаки і почали обстрілювати його з кулеметів. Ми, правдоподібно, були найхоробріші і найметкіші між пасажирами, бо вискочили першими з вагона і забігли мабуть метрів за двісті від залізниці та залягли в борозні. Літаки торохтіли кулеметами, мабуть, хвилин з десять, а потім скинули декілька невеликих бомб на колії перед потягом і відлетіли. Люди стали збиратися в гурти на полі та передавати новини про налет літаків, з чого виходило, що від налету потерпіли тільки вихідні стрілки. Мої попутчики-стрілочники вирішили перше піти оглянути пошкодження стрілок, а потім іти до потяга, але залізничники поспішно перевели потяг на вхідних стрілках на іншу колію і не зважаючи на залишених на полі пасажирів, в тому числі й нас, відправили поїзд. Нам не

було куди поспішати, але й додому більше ніж сорок кілометрів. Чекати в Алтиновці до півночі на потяг черга 72, довго і невигідно, бо тутешні залізничники нікому з нас незнайомі.

— До Кролевця тільки 10-12 кілометрів, — радять Дмитро з Максимом, — за дві години будемо там і звідтам пов'яжемось з Брюловицьким та довідаємось що і як.

Теплий, соняшний день, заманила вечірня прохолода. Двомісячне байдикування та облежування боків попід кущами навколо роз'їздів, нас фізично не виснажило; дві години нічного переходу нашим молодим м'язам тільки на користь. Перед роз'їздом Лапшином, випари з Десни низькими хвилями густого сивого туману почали заслоняти нам стежку: напливе хвиля туману, вгорі мерехтять зорі, а під ногами ніби безодня; куди веде стежка, потрібно відшукувати ногами. Підійметься хвиля дещо вище, тоді ні зір, ні стежки не видно, потрібно пригинатися, щоб стежку не згубити. "Гуляючи" в півжмурки з хвилями туману, ми проминули роз'їзд Лапшин і натрапили на загін червоноармійців, що шляхом прямували на фронт чи відступали з фронту, чи можливо то була група дезертирів, або навіть "власть в кустах", що втікала під прикриттям ночі та туману.

— Стой! — почули ми з одної сторони стежки.

— Хто йде? — почули з другої сторони.

— Свої! — відповіли ми хором ніби змовившись, — залізничники.

— Воєнное время и по ночам шлятись не положено! — почули ми з туману голос з одного боку стежки.

— Повертай назад! — наказав голос з другої сторони стежки.

Якби не туман, ми б знали з ким маємо справу, скільки цих людей і куди вони прямують, а в тумані, ми відступили назад ніби сліпі котенята мовчки і згубили стежку під ногами. Прислухавшись уважніше, ми виявили тупотіння людських чи тваринячих ніг і не то притишений гомін більшої групи людей, не то шорох рухомих возів.

— Повернемось до Лапшина, і там будемо чекати на 72-ій, чи будь-який потяг, що зможе нас підвезти домів, — вирішили ми і попрямували туди, де мав бути роз'їзд, але замість роз'їзду натрапили на копиці вівса. Де Лапшин, де стежка до Кролевця, ми цілком згубилися в густому тумані і вмостились під копицею вівса чекати на розвіяння

туману, або на згуки підходячого потягу, щоб визначити напрямок Лапшина, або принаймні стежки на Кролевець. Туман не розвіювався, потяг не надходив і ми несчулись, коли поснули.

Пилип прокинувся першим і побудив нас. Велике коло червоного сонця висіло в серпанкові туману над розлогим ланом втиканого копицями вівса не вище в людину росту на небокраї. На шляху, куди воно прийде надвечір, над серпанком туману зібрався в горбоподібну хмарку дим з хуторянських димарів Лапшина, а дерев'яний будинок роз'їзду, стояв осамітнено на бугорку в кінці вівсяного лану, зовсім недалеко тої копиці, де ми пробули ніч. На шляху, що пересікав залізницю на північ від Лапшина і куди нам потрібно тримати нашу путь-дорогу, не видно було жодного руху.

Розглянувши околицю та обговоривши наше тимчасове становище, ми однозгідно прийшли до переконання, що минулої ночі жадний потяг не переїздив через Лапшин і нам краще поспішити на станцію Кролевець, ніж витрачати час на розвідування становища на Лапшині.

Напівдороги до Кролевця нас зустрів робітничий потяг, ми погрозили машиністові кулаками за вчорашній поспіх, що було рівнозначною карою, як насипати солі зайцеві на хвіст. На вхідних стрілках в Кролевці в стрілочній будці стрілочника не було. Станційний перон, заля і обидві станційні почекальні були безлюдні. Від кімнати чергового двері були розчинені навстіж, і в кімнаті не було чергового. Ми перевірили ще раз залю та почекальні і вирішили самотужки пов'язатися з диспетчером або з сусідніми роз'їздами. Дмитро, накрутивши сиґнально-жезловий апарат, що пов'язував Брюловицький, отримав від тамтешнього чергового нагану від тестя, мовляв: — Де тебе чорти носять? Тесть сам спокою не має, диспетчера що години турбує, і через начальника відділу зарядив розслідування за тобою. Не чекай на потяг, а поспішай додому.

Черговий станції, старший віком чоловік, не знаючи з ким має діло, спершу вибачився перед нами за відсутність по причині природної потреби, а потім, розпізнавши Дмитра і переконавшись, що він дійсно зять Коноплі, начальника Брюловицького роз'їзду, на наше запитання, чому на станції безлюдно, відповів коротко: — страх!

— Німці в Кролевці? — насторожено запитали ми.

— Бог милує ще, — відповів старий черговий. — Не тільки в Кролевці, — дещо подумавши додав він, — але й на цілій лінії конотопського відділу. Нічна зміна здала, а денна прийняла, без будь-яких виняткових зауважень диспетчера. Біда в тому, що нас обманювали ось весь цей час. Казали: — влада наша, народня, насправді ж вона була чужа і боялася народу. В суботу об'явили загальну мобілізацію. В неділю люди масово стали збиратися на ярмарковому майдані, а в полудне, жодного представника влади неможливо було розшукати й зо свічкою в Кролевці. Де вони ті "хоробрі" ЧеКісти-НКВДисти, "вибранці" народні та партійні "батьки" поділились, ніхто не знає. Я ж і в царській армії наступав і відступав, і в революцію всяко приходилося, але завжди, відступаючи, знали де знаходяться наступаючі і навпаки. Тепер, так виходить, що відступаючі менше думають про наступаючих, як про помсту народу. Не дурно люди кажуть, що страх має великі очі та куций ум.

Старий розгомонівся, будучи певним що ми чесні хлопці, а підслухачів та стукачів нема не тільки в будинку станції, але й в Кролевці. Ми упевнилися, що на нашому шляху між Кролевцем та Брюловицьким для нас небезпеки ніби нема. Потяга, щоб підвіз нас, також сподіватися нема звідкіль. Старий черговий, вгостив нас солодким чаєм і не пошкодував нам свого полуденка на сніданок.

На вихідних стрілках, також старший чоловік, стрілочник, знає навіть більше за чергового про положення в Кролевці і про німців.

— Ті куцохвості легаві (собаки) побігли, але недалеко: поховалися ніби тхори по ярах та кущах, бо й своїх бояться. Їм наказано: бить врага до остатнього набою, а остатній собі в лоб, але вони привчені стріляти в потилицю, от і "порябіли ребята" (поторопіли хлопці). Німці вже на Десні напевно. Тут будуть, як що не до вечора, то завтра ранком, — запевнив нас старий стрілочник і порадив нам поспішати домів, щоб німці бува нас не порахували за партизанів.

— Як то? — поцікавилися ми.

— Звичайно, — відповів стрілочник. — Прийдуть німці, будуть владою в місті, а в ярах та лісах "ребята" гриби збиратимуть та на нас полюватимуть.

Було вже майже перед полуднем. Днина була соняшна, тиха і досить гаряча. Прозоре, без випарів, повітря легко і виразно передавало цвіркання пташок в кущах і навіть їхнє пурхання з гілки на гілку, але окрім передосінньої метушні птаства, шороху наших ніг на стежці попід насипом залізниці та наших час від часу висловлених слів, від людських осель не було чути жадного звуку. Проходячи мимо досить великого села Подолова, ми не зауважили жодної живої істоти, не почули жодного звуку, а чей же в Подолові мало бути не менше двох тисяч осіб, сотні дві корів і хоч десяток собак. Собака, правду сказавши, в "Петрівку ховається від мух" по затінках, але гавкнути на перехожого чи на якийсь не вияснений собачим розумом стук, грюк чи шарудіння, жодні мухи не стануть на перешкоді. Подолів нам здався залишений напризволяще людьми й тваринами, або вимерлий з всього живого. Вийшовши з правобережних лісів Реті, ми пішли чистим полем, що тягнулось по обох боках залізниці аж до роз'їзду Брюловицького, і належало праворуч — грущанам, а ліворуч — хуторянам. Їхні більші і менші хутори розкидані півколом по узліссі. від Подолова до межі колишньої Займи, де тепер Білогривський хутір, поступово перетворюються в село.

Навпрошки полем до Грузької, Максимові не більше трьох кілометрів, але йому наше товариство здалось безпечнішим і він вирішив іти з нами п'ять кілометрів до Брюловицького, а потім майже стільки назад до Грузької, щоб бути певним, що в дорозі, хоч до роз'їзду, на нас не чигає якась несподіванка.

Ми — три ровесники і шкільні однокласники не дуже довгого часу. Пилип, за нас старший, вислужений червоноармієць і голова профспілкового відділу залізничників. В нас ніби дуже відмінне соціяльне походження і "соціялістична свідомсіть".

Я, "куркульський виродок", "злейший враг трудовго народа" і тому подібна "антисоціялістична паскуда", якого при першій можливості "нада ліквідіровать, как клас", як "перешкоду на шляху до світлого майбутнього "комунізму".

Максим, син "свідомого" пролетаря-будочника, що заради пролетарської диктатури і "справедливости", не пошкодував розрубати сокирою голову власної дружини та осиротити щось з півдесятка дрібних дітей. Та він сам ,

пізніше потрапив під сокиру чи "под стенку", і підмочив Максимові пролетарську солідарність і навіть свідомість. Максим тепер, у час "благородної ярості", міг би "підсушити" солідарність та свідомість, але він уперто твердить: Проклята кацапня нас посиротила і рахувала за півтварин, нехай тепер їх чорт вижене за Урал та в Сибіряку, щоб їхнього й смороду в Європі не було.

Дмитрові від самого народження належалось мати "щасливую юность" і "класовоє господство", так бач, "контреволюція" та "куркульня" зруйнували Гудимин маєток і вигнали бездомного батька та матір з двома малими синами на ласку й неласку таких "людожерів", як мій дядько Петро Сірик, мій батько та далекі Дмитрові родичі Пляси. Дядько з батьком родину "Сивого діда" підтримували, як могли, доки вона мешкала в "Новому домі" (напів зруйнованому будинку покинутого роз'їзду Пирощини), а брати Пляси, збудувавши нову школу для хуторян, "Сивого діда" з родиною забезпечили помешканням і працею. Влада "трударів", підіймаючись по ступеньках соціялізму до вершин комунізму, "людожерів" поскидала в "преісподню", до шкільного приміщення добавила декілька хат розкуркулених хуторян. "Сивого діда" з родиною переселила в колишній гуртожиток комунарів і забажала "трудових подвигів" на колгоспних ланах.

В батька тільки голова була сива, ще з молоду, а життя в ньому було б вистачило не менше як на сто років, — каже Дмитро. — Мати, хоч і незвична працювати в полі, але вона маленька, на корінцях, опуцьках, лободі та колгоспній кулеші вижила, а батькові для утримання тільки в купі не менше 120 кілограмів костей та шкіри, потрібно було з півкілограма хліба та добру миску борщу з наваром щоднини. До зеленої паші він був незвичний.

Нас, осиротілих, колгосп взяв на патронат. Комсомольці мене з братом Василем прийняли до свого гурту, а потім нас, ніби цуценят, нацьковували на наших же дядьків та тіток, які нам нічого лихого не чинили.

Оксана мила і люба дружина. Тесть з тещею пильнують наших дітей, ніби своїх, і мені під їхньою опікою нема на що скаржитись, а от Василь в армії, мені медаль почепили за вкорочену руку на Хасані, а мати осамітнена в колгоспному гуртожитку зобов'язана виробляти річну норму трудоднів, і я не в спромозі

забезпечити її нормальним життям старшої людини облудною брехнею грузинського сатрапа: — "Щасливая юность і обильная старость".

Дмитро з своїми думками перед нами не криється і запевняє що "ярость благородная" стікає не туди, куди б хотіли москалі-комуністи та жиди-комісари.

Пилип більше слухає ніж говорить, але з своїми думками також не криється від нас.

— Я ж чесно служив "трудовому" народові. Почекали б закіль я повернуся з армії, ми б з батьком порозумілися і можливо добровільно вписалися в колгосп, або пішли на заробітки, відмовившись від землі і господарства, так, ні! Податки за податками, докіль батько знемігся. Батьків труп ще не охолов, а вони ограбили овдовілу матір. Навіщо було руйнувати батькове господарство? Кому від того була користь? На чуже, на мале, позіхали, а тепер своє велике втратять.

Ми не бажали, щоб прийшли німці і володіли нами, як колись, ніби, наші предки закликали злодюг чи варяг: "Земля наша обильна, тільки порядку на ній нема. Приходьте й володійте нами". Ми не раділи тим, що німці огнем випалюють і гусеницями панцерників витоптують нашу Батьківщину. Ми не уявляли, як ставитися і як поводитися, коли ми опинимося якимось чудом живими на окупованій німцями території, але ми всім своїм єством, всім своїм розумом, своїм стремлінням, бажали позбутися кремлівського узурпатора-душогуба, грузинського деспота-кровопійці, "ясного сонечка з Кремлю". Ми бажали побути без додаткових "світил", "батьків", "рулевих", "старших" і їм подібних. Ось так, як ми оце ідемо стежкою: сонце, спокій, повітря, простір, земля, і ми, сини цієї землі, що не боїмося і не соромимося між собою говорити про свої кривди, злидні, висловлювати свої почуття і слухати друзів. Бути людьми між людьми...

Кроків за сто від будинку роз'їзду Брюловицького, ми почули гнівний голос Дмитрового тестя: — переступаєш ногами, ніби вони тобі повсихали! Де тебе чорти носили до цього часу? Ходи мерщій!

— О! — вирвалось у Дмитра. — Оце вам хлопці й прийми, — пожартував він і, не прощавшись, поспішив до тестя.

Ми зупинились, мовчки поздвигали плечима, переглянулись, майже без слів зрозуміли, що вмішуватися

в Дмитрові та тестеві справи буде більше шкоди ніж пожитку, потиснули взаємно з Максимом руки і він пішов назад до Грузької, а ми з Пилипом перейшли колії роз'їзду та вийшовши на стежку, що вела в напрямку Білогривого хутора, присіли між кущами почекати на Дмитра і довідатися від нього, чого тесть був такий гнівний і які новини в околиці. Напружене чекання завжди здається довшим ніж насправді. Дмитро можливо й хвилин з десять не показався на стежці. Ми ще декілька разів озиралися, але його все ще не було видно. Тоді ми звернули з стежки і пішли навпростець полем у Займу. В цій частині Займи я не був відтоді, коли ішов заплаканий навмання, довідавшись про смерть Максима Сокола. Комунари тоді повикорчовували молоді берізки, і покопали круглі глибокі ями для майбутнього саду. Тепер на тих ямах порозростались кислаті яблуні з червонобокими, ніби дівчачими обличчями, яблуками та струнке тополеподібні груші, обвішані ніби динями. Більша частина яблук вже обсипалась і лежала на землі. Груші все ще цупко трималися гілля і на смак нам зовсім не сподобалися. Задовольнивши спрагу соковитими кисло-солодкими яблуками, ми не стали запасатися ними на дорогу.

— Навіщо? — порозумілися ми з Пилипом. Людям тепер не до яблук, а ми що не люди?

Вийшовши з Займи та прислухавшись уважніше, виявили, що це не гуркіт потягу, як ми думали в Займі, а щось інше. Поприлягали на землю і аж тоді здогадалися, що гул в далині заходу сонця, це відгомін зриву бомб, вистрілів гармат, розриву стрілен, відгомін змагу на фронті. Тільки де він може бути, ще на Десні, чи вже десь біля Воронежа? В мене в грудній клітці щось ніби обірвалося. Були припущення, були не дуже певні уявлення, а тепер дійсність. Фронт з гуркотом панцерників, з гулом гармат, з тріскотом кулеметів і правдоподібно окремих вистрілів ґвинтівок, невпинно котиться на нас. — Можливо вже на Осоті, або навіть на Есмані, — виникла у мене думка і по моєму тілі пройшла дрож.

Пилип без слів зрозумів мої припущення, чи тільки з вигляду мого зблідлого обличчя здогадався про мій переполох перед фронтом та за долю родини, рідних та друзів. Не відриваючи вуха від землі, Пилип намацав

своєю рукою мою руку і кріпко потиснувши її, промовив:
— Краще поспішаймо домів!

Чорт не такий то й страшний, як його малюють, але все таки чорт. Обминаючи обидві Васильківщини, полем і через Діброву, я поспішав в Терещинків ліс, ніби там і справді було якесь спасіння. Перед моїми очима був неглибокий брід через Есмань, нижче Мостовщанської розірваної греблі, глибокий ярок в Терещинковому лісі, що починався з-під колишнього радгоспного саду, сам сад і Петрівна з сином та Тетяною в кінці його в льоху. Все навколо горіло, гуло, стріляло, а я рачки, перебігами, ровом, бур'яном а таки добрався до льоху, до живої Петрівни, до сина...

Я біг без стежки і дороги. Прислухався, затаївши віддих. Прислоняв на мить вухо до землі. Звертався думкою до Бога за милістю, за розрадою, за якоюсь ознакою, що фронт ще не докотився до Есмані, до Копані, до Петрівни з сином, до...

З кожною перебіжкою, з кожною передишкою, з кожним зробленим мною кроком, гул в повітрі наростав, а земля час від часу давала моїм ногам відчуття здригів. В Терещинському лісі, хоч не хоч, а потрібно дотримуватися доріг та стежок, бо інакше хащі тільки затримуватимуть рух. На моє велике розчарування я виявив, що не тільки на лісових дорогах та стежках ніхто ніби й не ходив і не їздив від невеликого дощу, що пройшов минулої п'ятниці, але й Мостовщанська дорога була невживана.

— Правдоподібно не безпідставно був гнівний Дмитрів тесть на нього і на нас, — нагадались неприхильне ставлення Коноплі до нас і гнів на Дмитра. Люди знають що до чого, люди запобігають небезпеку, а я та подібні мені нерозважні хлопчаки, не передбачаючи наслідків, вештаються де непотрібно. — От і домудрувався, — висловився я в голос і побіг Мостовщанською дорогою через місток, не звертаючи уваги, що хтось небажаний може мене зауважити.

На гребінь окопу Терещинського лісу я впав з розгону грудьми і переконавшись, що хутір Копань стоїть цілий і спокійний, перевернувся на спину, щоб заспокоїти віддих та надмірне биття серця. Прислухавшись, що гул гарматної перестрілки та вибухи бомб все ще десь за Надосотянським лісом, за Воронежем, а навіть над Десною, встав на весь ріст на гребні та уважно розглянув

околицю. Від хутора Копані не доносилося жодного звуку і не видно було жодного руху. Поле в напрямку Воронежу та Клишок було безлюдне і спокійне.

Чорні хмари диму застелели небокрай і дещо затемнили передвечірнє сонце. Гул гармат тепер більше нагадував клекотіння у казані, а вибухи бомб товчення товкача в ступі: рівномірно, гуп, гуп, гуп... Змаг ішов на переправі на Десні в околиці Пирогівки. Горіли правдоподібно наколишні села та Шостка.

Заплакана і стурбована Олена з Олексієм на руках і невідступним нашим "приданим" — Тетяною відчинила мені сінешні двері, зауваживши мене ще в кінці саду, але не виступаючи з сіней.

Сльози й розпач скоро зникли. Я дома. Батько з Іваном та з більшою частиною хуторян по мобілізації не пішли далі Воронежу. У неділю ранком пішли у Вороніж, а на світанку, в понеділок були вже дома. Колгоспних корів Лукашов, Корж та Лазненко кудись погнали і не вернулися ще й досіль. Свиней та коней напувають та годують смерком. З мобілізації все ще не повернулися: Мурась, Шевченко, Єфремов, Залога, Ворошило, Тищенко та Патлах, тобто, партійці, — голова колгоспу Мурась, голова сільради Шевченко, бриґадир Єфремов та їхні активісти. Федора Малишка з його трактором мобілізували тягнути з Шостки якусь машину чи щось таке громіздке, що він застряг на Писаревичах в річці. Трактором був приїхав додому сьогодні світанком, а оце годин з дві тому, поїхав трактором попід лісом в напрямку Мостовщанської дороги.

Я слухав оповідань Олени та Тетяни, задовольняв примхи сина, що з радощів не знав що зі мною робити; обхопивши мою шию своїми рученятами, триматись так у безконечність, зливати воду мені на руки, щоб я вмився над помийницею, годувати мене ложкою з наготованої матір'ю миски борщу на столі, чи вкласти мене в ліжко та співати "кота", щоб я скоро заснув і належно відпочив.

Обрадувані і щасливі можливо й годину часу не звертали уваги на те, що діється поза нашою хатою і нашою родиною в ній, а коли Олена визирнула через занавіску у вікно, побачила віз біля контори колгоспу. Не повіривши своїм очам, вибігла в сіни подивитися в щілину, що навмисне видовбала в глині поміж пластинами, щоб мати добрий вид на приміщення колгоспної контори, і

повернулася до хати зблідла ніби кусень крейди.

— Мурась з Шевченком сидять на східцях біля контори і пильнують нашої хати. Вони знають що ти дома...

І моя Петрівна, омлівши, повалилася на підлогу.

Олені приклали до висків намочену ганчірку, дали напитися води і вона "напустила фарби" на обличчя, встала і по декількох хвилинах заспокоїлась, але несподівана поява Мурася з Шевченком біля колгоспної контори і за півгодини не вияснилася.

— Чому вони повернулися не домів, до родин, а до порожньої колгоспної контори?

— Чому Мурась не повернувся тим своїм гнідим старим і спокійним конем, а приїхав, молодим буланим жеребцем не з нашого колгоспу?

— Чому вони всілися, якраз на сходах контори, навпроти наших сінець, безнастанно димлять тютюном, позирають на наші сінешні двері, чекають когось собі на підмогу, чи сумерків, щоб мене заарештувати?

— Дома мені ночувати небезпечно, — згодилися ми з Оленою. Ітимуть в напрямку нашої хати, я маю миттю вилізти на горище і через стріху над опустілою частиною хати, де мешкав Єфремов, втікти городами до лісу. Від'їдуть, відверне щось їхню увагу, зайдуть до приміщення контори, я миттю мушу покинути хату через сінешні двері і зникнути на нашому городі або за колгоспним льохом, а далі, я мушу сам оцінювати своє становище.

Проминуло з півгодини часу в напруженні. Проминуло з годину. На дворі почало сутеніти. Буланий жеребець копитами передніх ніг вибив під собою яму в людське коліно завглибшки, а Мурась з Шевченком ніби закам'янілі сидять на східцях колгоспної контори і димлять тютюном. Аж нарешті, я добре вже в сутінках і не розглядів, був це чоловік чи жінка, хтось вислизнув із-за рогу будинку контори і, не зупиняючись біля Мурася та Шевченка на сходах, поспішив в контору. Мурась та Шевченко також поспішно встали й зникли в дверях контори. Я вихопив з рук Олени наготований мені в дорогу кошик і також миттю зник за хлівом на нашому городі. Приставши за хлівом і переконавшись, що не чути ні тупоту ніг, щоб гналися за мною, ні голосу Мурася чи

Шевченка, що розпитував би в Олени за мене, та розглянувшись по боках, я знайшов борозенку біля межі і швидкою ходою навпрошки полем попрямував до Терещинського лісу. Під лісом нова несподіванка що аж дух зайняла. На гребінь рову із-за дуба виступив чоловік і якось дивно сказав.

— Ти мене більше налякав ніж я тебе! Ходи до мене, посидимо та порадимося.

Хто був той чоловік, я зразу не міг здогадатися, але й втікати від нього я був не в спромозі. Ноги від несподіванки та напруження стали ніби олов'яні, а свідомість підказувала: — якщо чоловік самітний і не озброєний, ти, можливо, від нього вибрешешся, що йдеш на роз'їзд виконувати обов'язки служби, ти ж залізничник. Якщо він озброєний, в чистому полі тебе легко підстрелить. Якщо він має за собою ще когось, ти не знаєш де вони і куди краще тікати.

Вийшовши на гребінь рову і ближче придивившись до чоловіка, я пізнав Білана з Пристані, старшого чоловіка, що керував мотовозом, коли я був короткий час на вивозці торфу десятником, а потім він допомагав залізничникам біля транспортових устаткувань для вантаження вагонів торфом. Білан сам всівся на гребені окопу і запросив мене з ним посидіти та розповісти що й де діється. Що мені було відомо за минулий день, пов'язане з наближенням фронту, куди й чого я іду проти ночі з дому, я розповів йому, як доброму чоловікові і певній особі. Він також зі своїми справами не став критися. Іде він з Шостки. Минулої суботи вечором начальник пожежної охорони торфорозробки Андрій Корж з двома пожежниками, озброєні карабінами, прийшли до будинку крамниці, розбили на дверях замок декількома пострілами, вигнали з сусіднього бараку з десяток дівчат-робітниць і примусили їх горілку та те, що їм було до вподоби, переносити в приміщення пожежної. З ким він пив та гуляв цілу ніч, мало кому відомо, а в неділю ранком всівся в кабінеті директора торфорозробки, об'явив торфорозробку власністю німецького командування, чи щось до цього подібного, і зарядив мобілізацію та евакуацію.

— Я вже по праву білобілетчик, (не військовозобов'язаний) — каже Білан, — але що з чортом зробиш? Він, бандюга, ніби був червоний партизан під час німецької

окупації в час революції, за що має орден. Він комуніст з довгим партійним стажем. Він тепер ніби представник німецького командування. Кричить: — хто не послухає мого наказу, — застрелю! — Директор, партійці, і всі кому Корж наказав евакуюватися, ніби отара овець навантажили свої достатки на підводи і від'їхали. Нас, мобілізованих і не мобілізованих, викликав по списках і під охороною випровадив на воронізьке поле над вечір в неділю. Дехто, мудріший та більш відважний, таки ж тої ночі кудись зникли з Воронежу, а мене з такими дурнями як я, чортяка в понеділок ранком поніс в Шостку.

В Шостці, призначені до нас єфрейтори та сержанти, дурили нас сьогодні до полудня розподілом та призначенням, не зважаючи на бій на Десні. В полудне стало відомо, що ще минулої ночі Шостка залишена напризволяще партійцями та комісарами. Партійний комітет, НКВД, міліція, райвиконком, міська управа, директори заводів і вся шушваль, під прикриттям ночі втекли ніби щурі з дірявого корабля. В полудне ми й "очистили" Шостку, не зважаючи на погрози єфрейторів та сержантів. Частина пішла шляхом на Локотки, а частина через Вороніж. На Дорошенковому хуторі ми пристали на ночівлю. Я та дехто з твоїх хуторів пішли "на оправку" в ліс і оце аж на Мостовщанській дорозі, я залишився сам.

— З бандюгою Коржем, якась справа дуже темна. Довіряти йому ні в якому разі неможливо, і ти кажеш, Шевченко з Мурасем, звідкільсь над вечір повернулися. Щось непевне може бути, коли не стримають німців на Десні. — Посидівши ще декілька хвилин в задумі, Білан мовчки піднявся тай каже: — Бог тобі, Трохимовичу, охоронцем. Іди туди, куди тобі розум підказує, піду і я. — Не поспішаючи зійшов Білан з гребеня рову і зник в темряві вечора на дорозі, що йшла попід лісом до хутора Копані, Холодівщини, Пристані і далі через хутори аж до самого Наддеснянського лугу.

Білан відійшов. Від Лапшина, я пройшов не менше півсотні кілометрів, та більше години в напруженні заглядав в щілину сіней, намагаючись вгадати наміри Мурася з Шевченком. Мої м'язи й нерви вимагали відпочинку. Обпершись спиною об стовбур молоденького дубка на гребені окопу, я мабуть на декілька хвилин закрив повіками очі і мені привиділася теща, як вона у вивернутому наверх вовною кожусі обсипала нас з

Оленою житом на виході з їхньої хати, бажаючи нам щастя, здоров'я, півкопи дітей та довгого подружнього життя.

— Ніч ще довга. Що принесе завтрашній день, тяжко й припускати. Матір та батька я вже щось з тиждень не бачив. Можливо це остатня нагода подякувати їм за милу дружину, батьківську ласку, взаємне довір'я та щирість, а якщо й справді Мурась з Шевченком за мною будуть розглядатися, то напевно перше шукатимуть мене на роз'їзді. — Встав з-під дубка і обережно, прислухаючись, пішов лісом розшукувати давно не вживану дорогу, що колись нею селяни возили сіно з теперішнього болота торфорозробки. Дорога вже місцями позаростала молодняком дерев та кущами орішини, але вона здалась мені найбезпечнішою в сьогоднішню ніч і я нею безпечно потрапив в кінець тестьового городу. Хвіртка в двір від городу, звичайно була замкнута зсередини. Стукати в неї, означало наробити переполоху батькам і сусідам-хуторянам. Я переліз через пліт в сусідній город і потім на вулицю. Не поспів ступити на першу ступеньку ґанку, як сінешні двері відчинилися і до мене поспішила Манька.

— Олена, Альоша і Тетяна дома і з ними все добре, — сказала вона і вхопивши мене за руку, потягнула в сіни, ніби я мав, не заходивши в хату, зразу відійти.

Батько з Іваном переховувались на вишках над хлівами. Мати була прилягла задрімати, а Манька з Федоркою чатували біля вікон, і як я не був обережним, вони мене зауважили ще біля плоту сусідського городу. Батько з Іваном мене також не прогавили. Почувши шорох біля хвіртки на город, вони спершу були настрашилися та з вилками-трійчатками слідкували за моїми рухами, і тільки почувши Маньчину мову, переконалися, що прийшов не ворог. Замкнувши сінешні двері, Манька все ще тримаючи мене за руку, провадила в хату, аж здвору в двері постукали батько з Іваном. Світел в хатах тепер не світили. Говорили притишеним голосом. Ходили й робили тихо і обережно, кожної хвилини були чуйні та постійно чатували.

Мати, не розпитуючи звідкіль і чого, без брязкоту і шороху поставила вечерю на стіл, а батько всівшись рядом зі мною, переказував новини та становище пошепки.

— Манька тобі вже сказала, Олена, Альоша та Тетяна

живі й здорові, вона до них навідувалася ранком. Дехто з твоїх хуторян послухали Мурася та Шевченка і пішли на Шостку. Ми з Іваном та нашими хуторянами повернулися з Воронежу. Іван Коленченко та Стороженко, вони ж ніби то й комуністи, але не вагалися іти з нами додому. Тобі також не варта блукати хто зна де.

Вислухавши батька, я розповів те, що минулого дня трапилося зі мною, що чув та що бачив. Він довго в темряві мовчав та, мабуть, розминав рукою свою руду бороду, як він це робив, коли мав якесь непорозуміння, або про щось думав.

— Біди великої бути не може. Німці вже тут раз були і ніби не дуже лихі люди. От, Корж на торфорозробці, — це справа може бути небезпечна, а ти кажеш ще й Мурась з Шевченком повернулися. Мурась тюхтій та п'яниця, а от Шевченко, то собака. Корж з Шевченком, як спряжуться, не одним нам біда буде, — висловився батько після довшої надуми.

З перевтоми та непевности мені вечеря не смакувала. Випив ще не остиглого свіжого молока шклянку і подякував матері за вечерю. Вона здогадалась, що я перевтомлений і звеліла батькові та Іванові іти на вишки, Манці та Федорці вкладатися спати в спальні, а мені розстелила ковдру на підлозі і дала подушку в руки.

— Спи спокійно, синку, я вас всіх пильнуватиму від напасти недобрих людей і несподіванки. Недочуваю вухами, але серцем відчую небезпеку. Пробач, що не в перинах та на ліжку, але тепер такий час. Що до чого, то ось це вікно легенько відчиниш, а я ковдру сховаю і по тобі й сліду не залишиться, —радила і журилася, моя мила, розважна, трудолюбива і любляча теща Уляна.

Дзенькіт ручки об порожню дійницю пробудив мене на світанку. Мати поралася, процідивши вдвоє молоко, біля розтопленої печі. Іван з Манькою під наглядом батька носили воду з Есмані для потреб в господарстві на випадок пожежі. Мала Федорка непорушно сиділа біля вікна і не відривала зору від вулиці. Вмившись холодною водою, тількищо принесеною Манькою з річки, та випивши шклянку теплого тількищо надоєного тещею молока, не надумуючись, я вирішив іти на роз'їзд Пирощину розвідати.

— Там видніше, що де робиться. Там люди не вороже наставлені до мене. Там телефони, а головне, там я

почуваюсь безпечніше, бо це моя служба, мої обов'язки. Там я хоч офіційно не дезертир, —пояснив батькові та матері і поспішно відійшов на роз'їзд, не обдумавши наперед дороги. Вийшов стежкою навпростець через річку на вітку залізниці біля садиби торфорозробки і аж тоді зрозумів свою помилку: — Корж, можливо, виставив варту і мене зможуть затримати, — навіялась думка, але вертати було пізно і я, звернувши на вітку та вдаючи зовсім спокійного, поспішаючого до своїх обов'язків залізничника, обійшов садибу торфорозробки і потім, розглядаючись навколо, почав бігти ніби від зараженого терену. Сонце ще не сходило. Нічні випари з Есмані піднялися над верхів'я дерев. Мій біг по шпалах відбивався на росяних кущах і мені здавалося, що зі мною разом біжить табун коней. Зупинюсь, оглянусь, прислухаюсь, навколо чистий, прозорий і спокійний ранок, почну бігти, з кущів несеться відлуння моїх кроків, ніби з-під копит табуна коней.

Дзвінкий в таку пору ранку Надесманський ліс і недаремно він від віків був пристановищем і охороною моїм предкам. Тут вони здобували засоби на життя. Тут вони боронилися, вислухуючи відлуння підступного ворога. Звідсіль напевно ще не скоро нас вижине облудний і брехливий північний сусід. Заспокоївшись навіяною думкою, пішов спокійною і певною ходою.

Над пирощинським ставком раптово почулось відлуння стукоту коліс на стиках рейок. Я прислухався і здогадався, що швидко йдучий потяг увійшов в смугу Надесманського лісу зі сторони станції Терещинської. Я приспішив хід. Цокотання коліс швидко наростало й я поібг, щоб хоч з віддалі бачити, що за потяг і чого так поспішає. На мості через Есмань загуркотіло ніби осіннім розляжистим громом і за мить знову зацокотало косесами на стиках.

— Робітничий потяг — передвчасно, подумав я, і побіг щосили. Ще не встиг вибігти на колії роз'їзду, коли короткий робітничий потяг, паротяг "Щука" та два вагони, проминув мене і не зупиняючись біля будинку роз'їзду, відійшов аж до вихідних стрілок і там зупинився. Спершу я зовсім не бажав спробувати бігти наздоганяти потяг на стрілках і свою неприсутність в Конотопі виправдати через чергового перед диспетчером та кондукторською резервою поспіхом робітничого потягу, але машиніст,

зауваживши мене, здав назад потяг і мені хоч-не-хоч потрібно було всідати.

У вагоні було тільки з десяток цивільних пасажирів та два червоноармійці з автоматами-фінками та рубчастими ґранатами попідвішуваними на тканому паску, якими тепер підперізувалися червоноармійці замість ремінних широких пасів. Поскільки я був новий пасажир у вагоні і залізничник в однострої, до мене підійшли обидва червоноармійці і почали випитувати за німців, куди цей потяг прямує, як далеко залізниця від Десни. Спершу я прийняв їх за людоловів із "заградительных отрядов", про які ходили між людьми недобрі вісті, але згодом виявилось, що червоноармійці свої хлопці і сами бояться, щоб не потрапити в руки тих "оградительных". З їхніх переконливих розповідей виходило, що німці вчора над вечір форсували Десну в районі Пирогівки великою кількістю панцерників та війська і за два-три дні маршу напевно будуть під Курськом та Орлом. Вони обидва, якої саме дивізії я вже не пригадаю, два дні тому прибули в Пирогівку поспішним маршем зі станції Глухова і заняли оборону по Десні. Вчора на світанку німці спробували висадити десант на нашому боці Десни, але їх наші частини не допустили навіть до берега і правдоподібно мало хто з десанта зміг вернутися на німецький берег. Розгнівані німці негайно розпочали нищівний вогонь з гармат, з мінометів та з літаків, що кулеметним обстрілом нам не давали навіть підняти голову з окопів. Ми були на охороні зенітної гармати, яка була більше принадою для літаків ніж пострахом для них. До полудня біля гармати залишились ми в двох, а далі в окопах, поранений лейтенант та два бійці, що мали підносити набої до гармати, пересиджували зі скриньками з набоями в окопі. Десь в другій-третій годині по полудні з нашого тилу над'їхав німецький панцерник, розбив прямою наводкою нашу гармату та зірвав набої біля неї. Де поділися ті два бійці та ранений лейтенант після вибуху набоїв, ми не могли дізнатися, бо й самі були оглушені і частково присипані землею. До сутінків, ми вдавали мертвих в окопі, а коли добре стемніло і затихла стрілянина, ми вилізли з окопу, спершу плазували, а потім обережно пішли розшукувати штаб дивізії, що мав бути ліворуч Пирогівки на узліссі. На узліссі, на досить широкому шляху, що нас привів до якогось чималого міста, ми не

зустріли жодної признаки людського життя, жодної військової застави чи навіть якогось звуку, що нагадував би життя людей, тварин чи звірини. У місті (в Шостці) двері в крамницях, склепах та, мабуть, будинках державних установ порозчиняні, вікна повибивані. Нам нічого не залишалося, як під прикриттям ночі втікати подалі від фронту, від німців. Над ранком ми натрапили на якусь невелику станцію і ось цей потяг, дякуючи добрячому залізничникові, що зупинив його і підібрав нас.

Конотіп червоноармійцям був не дуже бажаним напрямком, бо це не віддаляло їх ні від Десни, ні від фронту, але коли я їм вияснив, що з Конотопу є пряме сполучення і то двоколійною лінією через Ворожбу на Курськ і Харків, їм це сподобалось. До Конотопу ми прибули задовго ще перед дев'ятою годиною, коли то мав прибувати робітничий потяг, і тільки в Конотопі я виявив, що Пилип або спізнився на потяг, або зовсім не забажав їхати на призначений день і час виконувати службу кондуктора. В кондукторській резерві в мене випитували за Дмитра та Максима, що означало, що вони також вчора вечором не прибули до Конотопу і сьогодні, хоч із запізненням, не приїхали.

В резерві мені не дали можливости розглянутись та роздумати над моїм становищем "новоспеченого" кондуктора і нерозважно вмішаного в непотрібну мені службу, а припоручили мене присадкуватому, розгрубілому, але ще молодому старшому кондукторові у помічники, показали на купу сиґнального приладдя і сказали іти приймати потяг. Кондукторська бриґада вантажного потягу, після пристосування до чималої частини вантажних вагонів автозчіплювання та автоматичних гальм, зменшилася до трьох осіб, а нас виряджають приймати потяг тільки двох. Головний кондуктор забрав торбу з документами, скриньку з своїми харчами та плащ-дощовик, а мені залишилась купа приладдя, що розрахована на дві особи: два навісні ліхтарі, сиґнальний диск, ручний сиґнальний ліхтар, торбина з сиґнальними прапорцями, скринька з петардами та башмак. Прапорці та диск вмістились в моєму кошику. Петарди я завісив на шию. Три ліхтарі з кошиком, я б міг якось нести в руках, а що робити з башмаком, залізякою більше п'яти кілограмів ваги, я був безпорадний. Головний кондуктор-товстяк довший час

щось сердито бурчав собі "під ніс", а тоді ніби розлючений бик заревів: —Чорти! Знайдіть мотузка!

Із-за переділу кондукторської резерви, миттю вискочив хлопчина в одностроі, учня школи ФЗО (фабрично-заводського обучения), з відповідним мотузком, зачепив гаком башмак і передав кінець мотузка головному кондукторові. Він посіпав за мотузок, побурчав і, сопівши, потягнув башмак по підлозі з гуркотом. Схопивши ліхтарі та кошик, поспішив за ним і я.

Потяг вже мав причеплений паротяг. Навантажений був устаткуванням конотопського аеродрому, розібраними навчальними літаками, майстрами, літунами, учнями літунської школи, керівниками аеродрому та школи і їхніми родинами. Оздобивши хвіст потягу відповідними сиґналами, я подав сиґнал головному кондукторові про мою готовність, і потяг негайно і рушив, не попереджуючи свого відходу гудком паротяга. Жінки у вагонах зчинили галас за своїми чоловіками, що гуртами розмовляли ближче і далі від потяга. Хто проворніший та спритніший повсідали у вагони, а більше десятка таких що "не бий лежачого", попричеплювалися до ступеньок останньої кондукторської платформи, повилазили на неї та притиснули мене так, що не тільки подати сиґнала в потребі головному кондукторові, але й слідкувати за можливим налетом німецьких літаків на потяг унеможливили. Вихідні стрілки на станції Конотіп у напрямку Ворожби зазнали не одного налету літаків і рясніли вибоїнами від бомб. Вибоїни від бомб виднілись і далеко за стрілками. Перед станцією Дубов'язкова, німецькі літаки розбомбили і частково спалили пасажирський потяг, мабуть днів два тому. Аварійна бриґада залізничників очистила колії від залишків вагонів, скидаючи їх під укіс насипу залізниці, а порозривані бомбами трупи та обгорілих людей залишили у вагонах та там, де кого настигла доля. Рої мух та сморід, закіль ми минули місце випадку притишеним ходом по непевних коліях, дещо озлобили моїх пасажирів на плятформі і вони нишком між собою почали висловлювати одобрення для тих своїх співпрацівників, що пішли домів збиратись на евакуацію і по них слід застиг, тих що "не змогли" наздогнати потяга в Конотопі і взагалі тих, що з якоїсь причини уникли евакуації.

— Задержувалися з евакуацією аеродрому до

останньої хвилини, а тепер і нам доведеться десь під укосом мух годувати. Не вміли порядку дати в Конотопі, не дадуть і на Уралі. Чому їхати на певну погибель?

На станції в Дубов'язовці більша їх частина порозходилася по вагонах, чи можливо й куди інде, а чотирьох їхало зі мною на платформі, аж докіль зовсім стемніло. Перед північчю ми привели потяг на станцію Ворожбу без перешкод і без турбування нас німецькими літаками.

— Докіль доля ласкава, то і чорт не страшний.

ФРОНТ

У Ворожбі на станції паротяг від потягу відчепили на прохідній лінії з виразним запевненням, що за декілька хвилин прибуде інший потяг і ми поведемо потяг до Курська. Мені це не подобалось, але діватись було нікуди, я всівся вигідніше на платформі, і не помітив, як заснув. Світанком прийшов до мене з проклонами головний кондуктор.

— Безголів'я! Свинство! — кричав він, не звертаючи уваги на те, що я заснув під час виконання моїх обов'язків і не розумів кого він фактично ганьбить, — мене чи когось іншого.

— Свиней їм пасти, а не начальниками та диспетчерами бути! — Тепер мені стало зрозуміло, що це не моя вина його гніву. Поправивши кашкета та однострій, зліз я з платформи до нього.

— Тримали нас цілу ніч в безсонні, а самі з бабами соплі розпускали, — продовжував він кричати і в порожнечу світанку вимахувати кулаком. — У день кричать: "Перемога буде за нами!", а вночі, як тхори ховаються по норах. До цього часу ми б уже були десь під Курським, а не в чорта під хвостом! "Ворог буде розбитий!", дурні ваші лоби будуть розбиті!

— Знімай сиґнали! — нарешті звернувся він до мене, — підемо в резерву!

Товстяк знову тягнув на мотузку башмак, а я за ним ішов з сиґналами і радів, що через чийсь недогляд чи недбалість, мені, можливо, трапиться нагода повернутися до Конотопу, а звідтіль до Петрівни, до сина, до рідних і милих осіб.

— Тобі в Курськ спішиться, а в мене золотоволоса

Петрівна та син очі видивляються за мною, зовсім в протилежному напрямку, — снував я думку, ідучи слідом за товстим кондуктором, переступаючи колії зовсім невідомої мені станції. В кондукторській резерві, відпочинкова кімната для кондукторів, розміром дещо менша колгоспної стайні, в одному кінці мала від стіни до стіни широкий дощаний поміст-нари, де вкладалися спати кондуктори, не роздягаючись і не роззуваючись, підкладаючи під голови кулак чи свої торби і укриваючись хто чим мав: влітку дощовиками, а взимку кожухами. По середині кімнати стояло декілька довгих столів з лавами біля них, а в другому кінці було дві печі-плитки, на яких кондуктори варили чай, суп чи підсмажували ковбасу та сало. З кондукторськими порядками та звичаями я був зовісм необізнаний, мені спати не хотілося, але мій безпосередній начальник роздивився за місцем на двох між сплячими кондукторами і сказав вкладатися біля нього. Хропіння мого начальника пробудило одного кондуктора, що спав рядом з ним, а потім другого, що спав з моєї сторони. Він пробудився і піднявши голову та побачивши зовсім незнайомого, звернувся не то до сусіда, не то сам до себе:

-- Какой то новой, или єто Иванич не уєхал на Курск?

— Исправного паровоза не знайшлося, — відповів цей, що першим пробудився коло мого начальника, якого прізвище було правдоподібно Іванич, або він був тільки Івановичем.

Цей Іванич, розкинувши руки і випнувши живіт ніби ковальського міха, дмухав ним в горло та ніздрі і звідтіль неслось голосне хропіння з підсвистом. Деякі кондуктори, не витримавши хропіння Іванича, поставали готувати сніданок на печках-плитках і споживали на столах, інші під "охороною" хропіння Іванича, обмінювалися новинами та враженнями пов'язаними з наближенням фронту. Прикинувшись сплячим, я довідався, що на залізницях, шляхах та станціях появилися "заградительные отряды" у військових одностроях, а "карательные" у цивільному одязі. Вештаються також провокатори, що вдають німецьких розвідчиків та шпигунів. Що тяглова сила (паротяги) в прифронтових депах майже на вичерпанні, а ті паротяги, що ще все залишилися в депах, відповідно не підготовляються до

подорожування. Евакуація конотопського вузла, не сьогодні то завтра, напевно закінчиться і відтинок залізниці між Конотопом та Ворожбою для руху потягів більше не вживатимуть. До невідрадних новин та припущень почутих на кондукторському намості, в полудне долучилася зовсім кепська вістка від кондукторської бриґади, що тільки що привела потяг зі станції Хутір Михайлівський.

— Вгадайте кого я підняв на станції в Крупці і привіз з собою? — звернувся до кондукторів тількищо увійшовший в кімнату високий плечистий кондуктор, складаючи свої торби та сиґнали на призначеному для цього ослоні. — Заріж, не вгадаєте! Ха-ха-ха, — зареготав він на цілу кондукторську, — самого замісника Кагановича!

— З Крупця? — хтось запитав від печки-плитки.

— Так точно, — відповів високий і веселий кондуктор.

— Не може бути. Де міг узятися в Крупці? — заперечив хтось біля стола.

— В Крупці, — підтвердив той високий кондуктор, — в своєму білому однострої, але тільки без кашкета, і замурзаний ніби чортяка з преісподньої.

З оповідання високого кондуктора та зауваг інших, я зрозумів, що мова ішла про начальника станції Терещинської, зазнайкуватого і бундючного партійця, що наслідуючи "батькового" тестя, Лазара Кагановича, замість синього однострою залізничників, носив білий. За білий однострій та надто надуту бундючність залізничники Конотопського відділу прозвали його "замісником наркома", — прилюдно, а у вужчому товаристві, "замісником Кагановича". Цей високий кондуктор ніби знав цілу "історію", як "замісник Кагановича", "побував" у преісповідній і звідтіль з'явився у Крупці.

В середу ранком, коли стало відомо, що німці перейшли Десну у вівторок вечером і за ніч переправили достатню кількість війська для наступу через Шостку на Глухів і через Вороніж на Кролевець, начальник Конотопського відділу зарядив евакуацію людей і засобів з лінії Конотіп-Хутір Михайлівський. На роз'їзді Пирощині стояв ешельон з боєприпасами. З Хутора Михайлівського вислано паротяг і кондукторську бриґаду на Пирощину, але там виявилося, що вагони стоять на вітці і тяжкий

паротяг не може до них під'їхати через дерев'яний ненадійний міст. З станції Терещинської викликали малий паротяг, що підготовляв до евакуації на станції Терещинській. Малий паротяг почав витягати вагони з вітки частинами і це йому забрало біля двох годин часу. У полудне, німці вирушили з Пирогівки на Шостку та Вороніж і вислали розвідувальні літаки наглядати за можливим рухом частин Червоної армії, чи взагалі можливих перешкод на шляхах та дорогах. Один з таких літаків перевіряв шлях від Воронежу до Кролевця, натрапив на пожвавлений рух залізничників на роз'їзді Пирощині і з низького лету пустив декілька кулеметних черг, потрапивши у вагон з скриньками пороху чи динаміту. Залізничники зуміли врятувати обидва паротяги та декілька вагонів, а решта ешельону вибухала та горіла до пізнього вечора і сам роз'їзд Пирощину зрівняла з землею. Після першого вибуху, загорівся будинок роз'їзду, чим і було перервано зв'язок з Терещинською і взагалі з лінією Конотіп-Хутір Михайлівський. Висланий паротяг та бриґада кондукторів з Хутора Михайлівського з врятованими вагонами поспішили вернутися в Хутір Михайлівський, а малий паротяг з Терещинської та бриґада кондукторів евакуватися, як і більшість людей, не бажали, а тому вертатися на станцію Терещинську не поспішали. Коли ж прибули на Терещинську, німецькі передові панцерні частини вже були перейшли залізницю біля станції і попрямували до узлісся біля Дорошенкового хутора. Начальникові Терещинської втікати на Конотіп поперед німецького війська, шлях був перерізаний на Пирощині. Станція Маків від Шостки тільки 12 кілометрів, там також, докіль він доїде туди з підготованим для евакуації потягом, можна сподіватися німців. Тому він залишив свою родину у вагоні на ласку і неласку німців та вороніжців, а сам з декількома партійцями наказав машиністові їхати як можливо швидше до Макова. Біля станції Макова німецькі передові частини також перейшли через залізницю, не зустрівши ніякого спротиву частин Червоної армії, і попрямували спокійно шляхом в напрямку Глухова. За передовими частинами посувалося військо без особливої остороги, аж тут з великою швидкістю в колону врізався паротяг з декількома вагонами врятованими на роз'їзді Пирощині, розбив автомашину з вояками і викликав у німецькій колоні

переполох. Командування колони наступальних військ відділило групу вояків (звод, роту чи тільки декількох) окупувати станцію Маків і запобігти іншому такому випадкові. Німці самі, чи можливо когось там знайшли з залізничників та наказали їм поставити стрілки на бічні лінії. "замісникові Кагановича" якраз цього й було потрібно. Паротяг, на якому він їхав, не доїздивши до Макова, звернув на залізничну колію до Ворожби через Глухів і став обганяти передові німецькі частини на шляху. Шлях від залізниці біля Макова знаходиться на віддалі біля двох кілометрів. Обстріл з кулеметів та гармат панцерників не дав жадних наслідків, тоді командування наказало наздогнати зухвалий паротяг літаками і припинити його втечу. Найкраща оборона від налету літаків для залізничників — втекти як можливо далі від колій залізниці і схоронитися в якомусь рові чи вибоїні. "Замісник Кагановича" зо своїми попутчиками також так зробили — зупинили паротяг і розбіглися хто куди. Після відлету літаків виявилось, що машиніст тяжко поранений, а його помічник кудись зник. Опікуватися раненим машиністом та розшукувати помічника-втікача "замісникові Кагановича" та його двом партійним товаришам не було часу і "замісник" сам взявся проводити далі паротяг. За Глуховом, німецькі літаки знову наздогнали "зухвалий" паротяг і цього разу розбили бомбою перед ним колію, кулями подірявили тендер з водою та поранили колишнього чергового на роз'їзді Пирощині, Лисенького. "Замісник" з партійним товаришем "мобілізували" залізничника-будочника, що мешкав в будці недалеко випадку, і до сутінків в трьох налагодили колію, але коли спробували урухомити паротяг, виявилося, що вогонь вигас і вода з тендера витекла. В сутінках вечора залізничник і "замісників" партійний товариш також зникли. Раненого Лисенького він ніби-то завів до залізничної будки, а сам за ніч добрався до станції Крупець і тепер замурзаного, виголодженого і виснаженого, привіз цей здоровило-весельчак до Ворожби, і в гурті своїх знайомих кондукторів створив на основі випадку з "замісником Кагановича" майже суд над керівниками залізничників.

— Він (начальник станції Терещинської чи "замісник Кагановича") нам не прощав жадного малого недогляду, як все було тихо й спокійно, а тепер наробив такого

безглуздя. Він же знав, що на вітку Пирощини великим паротягом заїздити неможливо, чому не витягнув вагони вночі? Він же знав напевно, що німці у вівторок вечором перейшли Десну і не будуть спати в перинах біля баб, а ранком розпочнуть просування далі, чому не використав прикриття ночі? Я й мав думку зсунути його на ходу потяга з площадки, але сумління не дозволило, а потрібно б було "пихонути" таку паскуду.

— Та й його зверхники не кращі його! — продовжував здоровило-кондуктор. — Від самого початку війни потрібно було пристосувати прикриття потягів, якщо не зенітками, то принаймні буйно-калібернми кулеметами. Пристосувати кулемета на тендері паротягу, справа не складна, а фрицам зухвалість вкоротила б он як! А то розстрілюють нас, як бажають і де їм забажається, а ми навіть хлопалки не маємо, щоб хоч настрахати. Безголов'я, а не війна!

Мій Іванич пробудився десь вже по полудні. З кондукторами він за пані-брата і не жадний кацап-Іванич, а таки Панас Іванович, бражник з села Попівки. (В селі Попівка, що під самим Конотопом, був великий спиртовий завод, а тому всіх огрядних попівчан прозивали бражниками, бо від надмірного вживання браги, в людини збільшувався живіт).

Зваривши супу та заваривши чаю, він запропонував і мені, але я на превеликий жаль виявив, що поспішаючи здому, не перевірив що маю в кошику і залишився без ложки та кухля. Кухоль та ложку можливо Олена, помивши, забула покласти назад в кошик, або Олексій, "опікуючись" моїм кошиком, коли ми з Оленою та Тетяною вартували Мурася з Шевченком крізь щілину в сінях, взяв їх собі на забавку, а тому я мусів відмовитися, мовляв, дякую, я не голодний.

Намулявши боки на твердих дошках помосту і мозок, прислухаючись до кожного висловленого слова кондукторами в резервній кімнаті, я був переконаний, що вчинив дуже нерозважно, не залишившись днювати в тестя та тещі на Холодівщині, а потім ще й завчасу виявив зацікавлення завчасу йдучим робітничим потягом. А як тепер вирватися з непевного мого становища, не міг зібратися з думками. Виходив на двір, розглядався, в яку сторону заходить сонце, як можна непомітно зникнути з станції, в кого б можливо розпитати дорогу на Глухів або

Путивель, але все якось в мене не западало якесь рішення. Ворожба від Глухова приблизно 80 кілометрів дороги залізницею і, можливо, я десь біля Глухова міг би перечекати перехід фронту. Через Путивель на Кролевець дорога значно ближча, але що я буду брехати, коли хтось мною зацікавиться і попитає, що робить залізничник тут, де й близько залізниці нема? Зникнути з кондукторської резерви незауваженим, без кошика, можливо. З кошиком, мене зауважать кондуктори і напевно мій Панас Іванович-бражник поцікавиться куди й чого? Кошик, як кошик, вартости великої не має, але він мені може прислужитися більш ніж пашпорт, виказка залізничника, чи навіть правдоподібна брехня. Кошик з харчами, з білизною, з речами першої потреби, кошик наявний доказ, що я не дезертир, а службовець залізниці в дорозі на службу чи з служби.

Перед вечором нас з Панасом Івановичем виряжають вночі до Конотопу. Поведем потяг до Конотопу чи поїдемо одиноким паротягом забрати потяг з Конотопу, для мене не було різниці. Головне що повернувшись до Конотопу, я вже з відтіля до Ворожби не повернувся і на цьому я став зосереджувати свої думки, надії та припущення.

На розпорядження іти приймати потяг нам довелось чекати майже до півночі.

Потяг був військовий, спеціяльного призначення. Посланець приніс головному кондукторові письмове розпорядження,щоб погасити вивішені на хвіст потяга огороджуючі сиґнали, під час зупинки потяга башмака під колеса не підкладати, ручних гальм не вживати і огороджуючих петард не викладати. Додатково Панас Іванович пояснив мені:

Наш потяг цієї ночі буде одиноким потягом між Конотопом та Ворожбою. Буде він їхати вперед чи назад, не приймай жадних запобіжних заходів. Вважай на себе, щоб не окалічився, а якщо потрапимо в обстріл чи напад літаків, спасайся як сам уважатимеш необхідним.

Ніч була тепла і надто темна. Небо було заволочене низько пливучими повільними хмарами, що й тримало вечірні випари землі та річок над землею густою мглою. Що саме навантажено у вагони потяга і скільки їх, мені розглядатися через темноту та незнання станції не бажалося. У вагоні, що мав гальмову плятформу, на якій я мав тримати свою службу кондуктора, правдоподібно

були коні та люди, бо час від часу було чути ніби стукіт копит та хропіння сонної людини. Чекати довго на відхід потяга не довелось. По станційних коліях і виїхавши з станції, потяг не приспішував ходу і їхав не швидше швидкого ходу людини. Сидячи на платформі, звісивши ноги на ступеньки, від вологого повітря став відчувати протяг. Щоб не наражувати себе на нічну прохолоду, я всівся на середині платформи, спершись спиною об стінку вагона, а ногами в спинку платформи і не зчувся, як заснув.

Коняка у вагоні зачепила поводком за щось і натягнувши його, пірвала, а сама вдарилась в стінку вагону над самою моєю головою, чи можливо вночі лягла в тісному просторі, а тепер встаючи наробила стукоту. Що саме сталось з тою конякою у вагоні, тяжко здогадатися тепер, але вона пробудила мене, досить налякавши. Я намагався раптово підхопитися, але зомлілі ноги відмовили послуху. Мене охопив жах. Мені здалося, що я маю відрізані ноги колесами потяга, відірвані німецькою бомбою; я був непритомний і тільки тепер пробудився.

Страх відійшов раптово, як і постав. Ноги з омління скоро відійшли, коли я повернувся на платформі і простяг їх впродовж її. З вагона почулися голоси людей, що заспокоювали коняку. До мене повернулась свідомість і реальність.

Околиця була повита сизим туманом, але по ході потяга ліворуч поверх хвиль туману було видно багряні кучері хмарок на горизонті; благословилося на погідний і можливо гарячий день. На схід околиця дещо підвищувалася і скільки можливо було бачити через туман, був скошений і зібраний лан. На захід попід самим насипом залізниці росли невеликі і не густі кущі, а далі все було оповите густішою пеленою туману. Потяг тихою ходою заїхав на бічну колію і зовсім без стукоту буферів зупинився. Мої сусіди з вагона відсунули дещо двері і по черзі спорожнювалися з сечі та робили зауваження про погоду, коней, та мабуть про своїх співподорожніх.

— Фьодор что? — сказав один з тих, що були у вагоні, стоячи у розчинених дверях.

— В кустах остался?

— Хахол как козьол, где сено там и он, — відповів хтось у середині вагона.

— Ну, ну, — сказав цей у дверях, — тепереча дезертиром дальоко не уйдьош.

Сонце підбилось ген-ген на небосхилі, але було все затьмарене ніби серпанком і воно було світле і гаряче, як це буває в кінці літа. Більшого дощу не було вже довший час, а більше тижня тому покропив ніби піп кропилом, поспішаючи до попаді на обід. Земля потребувала освіження, рістня наснаги, вечорами й ранками посилали в небо свої останні випари-молитви, небо хмурилось, але потрібного дощу не посилало на землю...

Червоноармійці впоралися із сніданком і доглядом коней, залазили у вагони дрімати, поки ще у вагонах стоїть нічна прохолода і не трубують їх начальники та німецькі літаки. Інші групами всідались під насипом залізниці грати в карти, порозмовляти на самоті, чи тільки побути з собою на лоні природи. Деяким червоноармійцям не сиділося на місці і вони по одному, а не більше по два, пересідали від куща до куща, закіль не зникали з мого зору. Куди вони дівалися і чому вони не верталися, мене не дивувало. Хлопці відчули подих рідних околиць, відчули споріднення з Батьківщиною, з рідними, та земляками і в безнадії зникали в кущах, в недалекому Надсеймському лісі, в господах своїх добродушних земляків. За Сталіна, за "родину", за цапову душу, вмирати не було підстав і бажання.

З наростанням дня, в засягу мого зору я докланіше вивчав околицю, а слухом та думкою вивчав настрій людей — червоноармійців та залізничників і можливі запобіжні заходи на випадок несподіванки. Потяг, що ми вели, був занадто довгим; не менше сотні вагонів, розраховуючи на двовісні вагони. Вагони були завантажені військовим майном, а не бойовою частиною. Зупинилися ми на бічній лінії поблизу станції Дубов'язовки. На схід від залізниці, скільки спроможний мій зір засягнути, рівнина-степ з викошеними ланами, порябілими більшими і меншими скирдами, стогами та копицями. На південний-захід краєвид заслонений перелісками. На північний захід, метрів зо 200 від залізниці, видніє декілька хат напівзаслонених крислатими деревами, правдоподібно яблунями, та вершок журавля біля колодязя. До хат, хутора чи, можливо, початку якогось села, через залізницю — переїзд досить вживаної дороги. За переїздом, залізниця круто звертає в північносхідньому напрямку і ховається в низькорослому лісі, чи в долині якоїсь річки, а тому ліс здається

низькорослим. За хатами, за журавлем і за цим низькорослим лісом видніє по горбах, чи то вже на високому правому березі Сейму, висока і безкрая смуга лісу.

Я, згідно з правилами і уставом для кондукторів, за виясненням до головного кондуктора іти не можу. Мій обов'язок пильнувати хвоста потяга. Приняти чи залишити потяг, наказувати мені може тільки головний кондуктор. Служба залізничника основана на уставах, правилах, інструкціях, наказах і підпорядкованості відповідно до чину. Приблизно в десятій годині ранку від потяга відчепили паротяг і вивели на головну лінію. Я подав сиґнал головному кондукторові, що мені робити. Він відповів: зоставайсь на пості. Паротяг, я здогадувався, поїхав по воду в Дубов'язовку, але скоро між червоноармійцями зчинився рух з наказом: по вагонах! Червоноармійці поховалися у вагонах, заліз на плятформу і я і мимохіть став прислухатися розмові правдоподібно двох червоноармійців, що лежали чи сиділи у вагоні тільки через перегородку дощок від мене.

— Здесь, браток, партизанить не пойдьот, — запевняв розтягнутим голосом чоловік свого співбесідника. Нижче Курська, — говорив він, він знає терен так само як долоню своєї руки. Партизани на цих конях, що вони їм привезли, від німецьких панцерників та швидкісних броньованих автомобілів на гусеничному ході ні втекти, ні сховатися в степу не зможуть. Партизанити можливо тільки в горах та в таких лісах, як під Брянськом, а не в степах Хахляндії, як він називав Україну.

З розмови за стіною вагона я довідався, що вони вже не перший раз привозили постачання хахлам-партизанам і останнього разу, десь під Житомиром, чуть не поплатилися життям, не від німців, а таки від п'яних партизанів.

З напрямку Конотопа почали доноситися глухі вибухи бомбардування літаками чи тяжкими гарматами. Гул постійно наростав і наближався. Розмова у вагоні затихла. Я напружено прислухався до можливого наближення літаків і розважав, розпорядження для червоноармійців: По вагонах! чи відноситься і до мене, чи спробувати використати нагоду і непомітно сховатися в кущах?

— Крепко садит сукин син фашист, — почулось за стінкою вагона.

— Да-а-а, — відповів йому "на розспев", його співбесідник. — Нашему брату зима одно спасение.

— До чорта з вашим братом і зимою! — півголосом сказав я сам до себе і взявши кошик, прапорці та ручний ліхтар, пішов поміж коліями залізниці ніби перевіряти стрілку, а потоптавшись біля стрілки та переконавшись, що за мною ніхто не слідкує, зійшов під насип залізниці в кущі та попрямував до людських осель попитати дорогу на Кролевець.

Навпроти третього двора, з краю цього хутора біля колодязя, ніби на мене чекаючи, брала воду старша молодиця. На моє привітання — Драствуйте, — вона відповіла побажанням доброго здоров'я і доброго дня, запропонувала напитися чистої, холодної, тільки що витягнутої з глибокого колодязя води та, не чекаючи подяки за воду, запитала мене, з яких я сторін.

— З-під Кролевця, відповів я, витираючи губи напившись холодної води.

— До Кролевця цією дорогою ближче, — показала молодиця рукою в напрямку досить наїдженої дороги в глибину хутора. — Але там за Сеймом в лісах з самої весни салдати та якісь кацапи щось копають, щось ховають. Докіль не викосили лугу, ми мали багато клопотів з худобою. Попід залізницею пастися наша худоба не призвичаєна, а в ліс заказали. Ви ось ідіть через цей двір, в кінці городу буде майже непомітна стежина, то ви тою стежинкою й прямуйте, тримаючись все праворуч. На лузі натрапите на майже невживану тепер дорогу, але де-не-де колоїни все ще добре замітні. Ця доріжка вас виведе на дорогу, що над берегом Сейму, тільки ви не надумайте переходити Сейм бродом, а йдіть до містка. За містком, не звертайте ні вліво ні вправо, а майже непомітною дорогою зійдіть на горб і так ви вийдете на шлях, що провадить до Кролевця.

Несподівано отримавши від цієї добродушної і щирої молодиці потрібні мені відомості про становище в цій околиці та про докладну дорогу, можливо, аж під Кролевець, я, подякувавши молодиці, поспішив через двір на майже непомітну стежину по житній стерні, не довіряючи своїй свідомості.

— Звідкіль ця добродушна молодиця могла знати чи здогадуватися, що я маю намір залишити службові обов'язки біля військового ешельону, здезертувати з

служби і, ризикуючи життям, через застави "заградительных отрядов", через фронт, добиратись до милої дружини, до сина, до рідних, до друзів та земляків, що всім єством, всіми поривами душі ненавидять накинуте нам ярмо "советской власти", новітнє колгоспне кріпацтво, страх, злидні, голод, смерть по казематах і в далеких окраїнах "родіны"?

Звідкіль вона знала, що я не комсомолець, не провокатор, не "чесний" служака-залізничник, що прийшов до неї тільки загасити спрагу холодною водою з її відра, а чесний, обездолений її земляк, а можливо й далекий родич, спраглий волі, справедливости, добродушности і людської гідности?

Добродушність моїх земляків, чи це, можливо, відзив крови? — навівалися в моїй голові думи, як я ішов швидко, ступаючи широким лугом лівої сторони Сейму. Батько мені не раз нагадував, що колись поїдемо на Сейм навідатися до далеких родичів мого прадіда Федора, що походив з цих околиць, правдоподібно з Заболотова, чи подібної до цього назви хутора чи села.

Хто вона, ця старша молодиця, напевно вже не дізнаюсь до кінця мого життя, але її дух доброти і щирости й до сьогодні свіжий в моїй пам'яті.

Годин за дві ходу, я дійшов до старого, на двох, довгих колодах намощеного містка через глибоке корито Сейму. Спітнілий від швидкої ходи та полуденного сонця, я зупинився на містку і відчув ніби прохолоду Есмані, запашний подих Надесманських лісів, близькість дружини, сина, сестер, батьків, рідних... За Сеймом була моя Батьківщина Сіверщина — земля від діда-прадіда окроплена потом і кров'ю моїх предків та напастувана і осквернювана, від варяг-злодюг до москалів-кацапів, людоненависниками.

— Що мене чекає на своїй — не нашій землі під новим наїздником?

З містка Сейм мені здався не ширшим і не багатоводнішим від Есмані, але глибше врізаним в землю, міцніше закарбованим на її поверхні. Сейм мені чомусь здавався бурхливою, неспокійною річкою з попорізуваними в піщаному лузі рукавами, а він насправді спокійний, тиховодний, в глибокому кориті і надто тепловодний. Я вмив лице, руки та напився теплої води з Сейму і мене тягло ще й скупатися в його приємних

хвилях, але далека дорога була важливішою ніж приємності Сейму і я поспішив майже невидимою доріжкою прямо з містка на високий бугор, з якого ліворуч виднілися хвилясті лани та поля, покарбовані глибокими ярами, а праворуч в невеликій віддалі — смуга лісу, що зникала десь на далекому горизонті в північному напрямку.

Польова доріжка справді була мало вживана, але майже без скрутів — пряма, часто прокладена понад самими обривами глибоких ярів. Деяка частина ланів була скошена і частково копи позвожені в скирти, але все ще на ланах було чимало нескошеного і переспілого жита, вівса та вже побляклого ячменю. Поруділі гречки ще де-не-де рябіли білим цвітом і принаджували бджоли та джмелі. Дорога місцями була досить в'їжджена, а місцями зовсім була заросла бур'яном, і після годин зо три ходу по ній, мені здавалося, що вона безконечна.

Сонце вже стало заглядати під козирок мого кашкета, коли польова, пряма дорога закінчилась широким, піщаним і натолоченим ногами тварин та людей шляхом, що мав довести мене під Кролевець, а там під захист двоюрідної сестри Гашки Бабаківни, або матусі Тетяни.

Пройшовши шляхом з кілометер я вийшов на піщане підвищення. В далині мені під рідкими чагарниками та карячкуватими деревами привиділись ніби людські постаті на відпочинку. Наблизившись ближче, мені стало виразно видно сидячі та лежачі попід чагарниками та в тіні дерев постаті людей, а потім і зауважив подалі від шляху і червоноармійців з багнетами на рушницях.

— Попався! — промайнула думка і пішла дрижа по всьому тілі. — "Заградительный отряд", чи тільки охорона якоїсь військової частини, мала різниця. Мене затримають і як не повірять мені, що я іду з Конотопа додому на відпочинок та за харчами і чистою білизною, справа може бути кепською і закінчитися вироком польового трибуналу за намагання перейти на сторону ворога.

Людської думки ще нікому не вдалося виявити, а по поводженю людини легко пізнається, що в людини на думці, а тому я не притишуючи кроку прямував шляхом, ніби не звертаючи уваги на червоноармійців, що з багнетами підійшли ближче шляху. На моє велике щастя з правого боку шляху починалась польова доріжка так само, як та з лівого, що привела мене на цей шлях. Я без

надуми звернув на доріжку і не озираючись попрямував на північний захід, подалі від шляху. Кролевець був майже в протилежній стороні, але не зважаючи куди виведе мене ця доріжка, я дякував Богові, що люди проклали її собі на користь і мені на рятунок. Доріжка поступово спускалася з підвищення, на якому були, так як і по тій стороні шляху зібрані й не зібрані ниви збіжжя та ніби прямувала до лісу. За півгодини ходу доріжкою я несподівано натрапив на стару жінку, що спочивала сидячи на в'язанці дров у високому бур'яні біля ниви нескошеного житта. Жінка правдоподібно була близькозора, бо на моє привітання, відповіла.

— Добрий день і тобі солдатику.

— Я не солдат, тітонько, — пояснив їй.

— А хто ж ти будеш?

— Я залізничник і йду з Конотопа у Кролевець.

— То ти збився з дороги. У Кролевець цією дорогою не потрапиш.

— А куди ж я можу потрапити?

— Ну, куди ж ти можеш потрапити? — задумалась стара жінка. — Підеш лісом, там хутір, а як він уже зветься, я й забула. Звернеш у право підеш на Ярославець.

— Ви тіточко звідкіль? — поцікавився я.

— Та, я з Локні. Це отам за бугром і тобі не по дорозі.

— З Локні? — перепитав я зрадівши. — То як мені вийти на дорогу, що веде до Бистрика?

До Бистрика стара жінка дорогу знала добре і спровадила мене на ту дорогу, що я нею їхав в 1933 році, возивши тітку Василину з її невісткою до свата. Яр, в якому я спочивав в 1933-му році, виявився безводним, і спожившн в ньому мій остатній шматок хліба та кусник сала, я не мав хоч каламутною водою загасити спрагу. Дорога з яру до Бистрика мені здавалась зовсім недалекою, але на моє велике розчарування виявилася занадто довгою, а головне виснажуючою. Нерозважно з'ївши хліб з солоним салом, я потребував води, або хоч якоїсь садовини, навіть кислички з грушками або яблуками, а їх не видно було ні до заходу сонця, ні після заходу.

Дорогою в напрямку Бистрика, на віддалі не більше кілометра по глухівському шляху, ревіли автомашини, горіли людські оселі, ревіла худоба, а на цій дорозі, ні лялечки, ні людської оселі, ні навіть кислички.

У вечірній темноті я розпізнав Бистрик по рідких дворах праворуч і крутим спуском дороги ліворуч до Реті, яку я тоді вважав тільки її притокою. В селянських хатах не світилося. Біля хат на подвір'ях було не видно і не чути жодного руху чи звуку. Біля першого колодязя я не знайшов ні корита з водою для напою худоби, ні ведра на мотузку коловороту. Турбувати людей в такий непевний час я не бажав, будучи певним, що загашу свою спрагу водою з Реті і над її спокійним плесом відпочину. Через те, що вважав Реть її притокою, я не звернув на Кролевецький шлях, щоб ним перейти мостом Реть, поминути будинок сільради, кооперативної крамниці, народний будинок і біля двора Івашини звернути праворуч у вуличку і вийти на греблю Реті, але пішов прямо через шлях, вуличкою що скоро кінчилася дорогою через луг. Нешироκий луг перейшов і увійшовши в ліс завагався: ішов я через Бистрик, чи через якесь інше село? Відвідуючи Маньку, я своїми босими діточими ногами не раз і не два гасав по містку, який я в темноті розпізнав, ганяв галок навколо тепер зруйнованої церкви, яку я проминув біля перехрестя дороги, по якій ішов до кролевецького шляху. Пізнав і два високі дуби на узліссі над лугом, до яких бистрицькі парубки на свято Петра та Павла пристосовували гойдалку і вигойдували дівчат під сміх, вереск та вигуки розгуляних подруг. Остатній раз у Бистрику я був у 1933-му році. За винятком зруйнованої церкви тут ніби нічого не змінилося, а де поділась Реть, не міг вийти з дива.

— За цим переліском на піщаному бугрі, вона обов'язково мусить бути, переконав сам себе і пішов дорогою в ліс.

Перейшов піщаний бугор, перейшов молоду дубину, увійшов у високий хвойовий ліс, — все так ніби як і насправді біля Бистрика, а де поділася Реть, з дива не можу вийти. Реть, якась покручена за Бистриком річка і йдучи лісом до Грузької, я переходив два рази Реть. Люди поховалися по хатах та льохах. Скотина та собаки поховані людьми по хлівах та сінях. Але люди неспроможні сховати досить велику річку, і вона не може безслідно зникнути, як той віск, "От лиця огня", розтопитися, як ті гришники, "От лиця Господнього". Реть, ось тут в лісі мусить бути! Мусить загасити своєю приємною водою мою спрагу і дати мені відпочинок на своєму м'якому березі.

— Напюсь води і буду ночувати над Реттю, — вирішив я і приспішив кроку.

Ішов годину, ішов дві, моє горло пересохло так, що вже й неспроможне виділяти звуки. Язик став ніби колодою в роті. Ноги стали відмовлятися наказом мозку і чіплялися одна за другу. Я присів над дорогою, шукаючи роси на стебелинах ягідника, папороті та ще якогось бур'яну, але густе високе верхів'я хвої та дубів все ще утримувало під своїми віттям тепло дня і не дозволяло утворенню роси. Опершись спиною об ширшаву кору великої хвої, я зразу почав дрімати.

— Ні! — запротестувала моя свідомість. З пересохлим горлом засипати небезпечно, а над дорогою в теперішній час — тим більше.

Залишивши під хвоєю прапорці та ліхтар, щоб облегшити свій вантаж, я напружив всі сили й волю, піднявся і пішов темним лісом шукати Реті. Від Бистрика до Дубович, приблизно вісім кілометрів дороги. Як довго я плентався лісом з певністю натрапити на Реть, годі припускати, але ще перед північчю, я вийшов на узлісся і між порідженою дубиною натрапив на людську оселю. Схилившись на воринчасті ворота, що відгороджували двір від дороги, я бився з думкою: — спробувати відчинити ворота та постукати в шибу вікна і попрохати води, чи напружити залишок сили і пошукати за колодязем, бо на узліссі, я вже облизав декілька дубових листків покритих росою і в моїх ніздрях відчувався запах болота.

— Тут десь недалеко має бути болото, або навіть рівчак з водою, — вирішив я і вирівнявся, щоб відійти від людських воріт, коли чую, жіночий голос комусь звертає увагу: —

— Ти дивись, щось вештається біля наших воріт.

— Води! — насилу видушив я напівголосу.

Хвилин декілька від хати ніхто не обзивався, а потім зовсім недалеко від тину обізвався жіночий голос.

— Хто там!?

— Води, — знову вимовив я.

— Що там? — запитав жіночий голос від хати.

— Якийсь чоловік прохає води, — відповів жіночий голос біля тину.

Якийсь чоловік прохає води, сказав жіночий голос біля хати.

В сінях хати хтось чимось стукнув, брязкнув ручкою об порожне відро, виніс на подвір'я і віддав відро жінці, що була в затінку хати. Вона в свою чергу принесла тій, що була за плотом, а ця мовчки відхилила ворота і пішла попід тином до колодязя, що від мене був не далі десяти кроків. Колодязь не глибокий, воду витягають ключкою. Молодиця, витягнувши відро води, поставила його на цямрину, а сама відійшла декілька кроків від колодязя. Я ковтонув декілька разів теплої, з запахом болота, води, виполоскав горло та рот, напився ще раз і аж тоді звернувся до жінки.

— Дуже вам дякую, тітко. Напитися води мені забажалося ще біля Локні. В Бистрику думав напюся води з Реті, але, блукаючи лісом, не зміг її знайти.

— У нас Ретик в кінці городу, — сказала жінка.

— То я знову прибився до Бистрика? — не зрозумівши жінчиної відповіді, здивувався я.

— Ні, — заперечила вона. — ви в Дубовичах. В Бистрику — Реть, а в нас, в Дубовичах, Ретик, — пояснила вона.

Я знову напився води з відра і подякував їй. Вона вилила надпиту мною воду за пліт і витягнула свіжої з колодязя. Зрозумівши, що я не є жодною небезпекою їй чи сусідам дубов'янам, почала розпитувати мене звідкіль я і куди іду. Довідавшись що я з Пирощини, про щось мовчки думала, а потім несмілю запитала.

— То можливо ви знаєте Іллю Ліфіренка?

— Гороха? вирвалось мені зненацька. — Спохватившись, що можливо тут і не знають, що Ліфіренків Горохами прозивають, добавив: — Ви питаєте за Іллю Кіндратовича Ліфіренка, що його в нас на хуторі Горохом прозивають?

— Ато ж про кого, — повеселіла жінка.

— Ілля Кіндратович, було заікнувся сказати, в мого дядька Петра мельником був, але поспішно передумав і висловися, що він мій майже родич.

— Почекайте тут, — сказала жінка і, взявши відро з цябрини, поспішно зникла в прочинених воринчастих воротах за плотом.

Відсвіжившись водою, дякував я у думці Богові та долі, що вони так щасливо припровадили мене в Дубовичі, звідки я зможу стежками через ліси дістатися до

Андроникового хутора, або через зарудське — в Надесманський ліс. Сущенки та Жуки за життя батька та матері з нами родичалися. Моя баба Гашка, правдоподібно, була Жуківна, а тітка Мотря одружена з Сущенком. Василя Сірика дружина, Олена, також Жуківна. Піднебесні споріднені з Василевим братом Максимом. Замріяному про долю та дубовицьких родичів, мені й на думку не прийшло підозріння про якийсь підступ людей, що були в дворі, куди вернулась молодиця з відром води, виразно сказавши зачекати, а тепер чомусь забарилася, чи виясняла в когось про Іллю Ліфіренка. Присівши на цябрину колодязя, я замріявся і не зауважив, як біля мене з'явилась молодиця з вузликом в руці і тихо сказала:

— Слідкуйте за мною. Ми підемо по задвірках, щоб менше люди нас зауважували.

Через перелаз, грядки з качанами капусти на городі, кущі ліщини ми вийшли на невелику галявину покриту серпанком вечірнього туману і підійшли під піддашшя млина. Молодиця мовчки сіпнула мене за рукав піджака на знак, щоб я стояв і чекав, а сама обійшла млинову хатку (прибудову до млина для завіжчиків) і легенько постукала у шибу вікна. Повернувшись із-за хатки, вона поспішила мимо мене у прочинені двері млина і притишеним голосом когось запевняла.

— Він каже, що ваш племінник... Ні, ні, я в нього не питала... Ні. Він вас по батькові величав і знає, що вас Горохом прозивають...

Нарешті Ілля дався намовити молодиці і вийшов до мене та став своїм одним оком мовчки оглядати.

Як міг потрапити в Дубовичі до млина Ілля Горох, і хто з ним міг бути в млині? Сам Ілля в млині, чи, можливо, має якесь товариство, яке мені немило зустрічати, або й навіть небезпечно? І я стояв мовчки, бажаючи, щоб Ілля одним оком в темноті піддашшя не визнав мене племінником і дав мені можливість перебути до ранку десь в кущах та розглянутися, але він таки мене впізнав і кинувся до мене з обіймами вигукуючи:

— Трохимовичу! Звідкіль тебе Бог припровадив? Живі здорові моя Оксана з Марійкою? Кажуть згорів наш хутір. Там вже німці чи хто?

— Проклятущі! — вирвалось з грудей Іллі, так що аж

луна від плеса ставу відбилась. — Тебе з хутора вигнали! Батька та матір тобі знищили! Господарство ваше розтягнули! Осиротили, обездомили тебе, а тепер і мене нечисті... — Ілля обезсилено звисав у моїх руках, схлипував, плакав і не звертаючи на нашу з молодицею присутність, вигукував: — Прокляті гаспиди! Осиротили мене на старість.. Умертвили мою любу Оксаночку і пуп'яночка Марійку... Спалили, сплюндрували Пирощину...

Насправді чи згорів і хутір Пирощина разом з роз'їздом, я не знав напевно, але згідно з відомостями від кондукторів у Ворожбі, на мою думку, хутір згоріти не міг тільки тому, що зрив не був раптовий, бо врятувались обидва паротяги і їхня обслуга. Якщо б від зриву постав огонь в навколишніх лісах і перекинувся через Есмань, то хуторяни мали б можливість врятувати собі життя біля ставу, на розлогому болоті, в кориті Есмані, чи навіть втекти на воронізьке поле. Не було випадку в моїй пам'яті, щоб пожежа в лісі перекинулась комусь з хуторян на господарство.

Після довшого вияснення та запевнення, що його Оксана та дочка не могли бути поблизу зриву і не могли згоріти, коли б і справді згорів хутір, Ілля дещо заспокоївся, але все ще був переконаний, що хутір Пирощина разом з роз'їздом зовсім знищені і він тепер бездомний, обездолений і безпорадний, а його мила Оксаночка з ще зовсім пуп'янком-Марійкою не мають де й голови приклонити, де нічку переспати...

Молодиця у вузлику принесла мені на вечеру кусень хліба, два солених огірки і кусник коров'ячого масла, а Іллі — надпиту чвертку горілки. Чвертка Іллю цілком заспокоїла. Молодиця побажавши нам доброї ночі, відійшла, а ми з Іллею сиділи у піддашші на колоді до світанку та обговорювали наше і наших родин становище, наслідки фронтових дій, робили припущення, порівняння, але до висновку не могли домовитися.

— Якщо німці зайняли Вороніж в середу, а дубовицьке начальство втікло з села ще в понеділок, то де той фронт? Де ті частини Червоної армії, що мали втримувати фронт і німці, що мали наступати на нього? Чому від грому зривів та хмар чорного диму над Пирощиною в середу все затихло, заніміло? — Не дійшовши до будь-якого висновку, Ілля до світанку знемігся і сидячи на колоді, голосно

захропів. Його щупле, змарніле від журби та недолі тіло я без більшої напруги заніс в млинарську хатку на голі дошки полу і сам улігся біля нього відпочити від далекої і спраглої дороги. Багато-мало, але я таки за годин 12 пройшов приблизно 70 кілометрів дороги. Пробудився я від дзвінкого жіночого голосу, що бажав комусь доброго ранку, майже в мене над головою. Прислухавшись до розмови за стіною та здогадавшись де я і як сюди дістався, я зрозумів, що це та молодиця, що вчора вночі припровадила мене сюди, має якусь радісну новину. Я поспішно встав і вийшов з хатки у піддашшя. Молодиця з Іллею сиділи на тій колоді, що й ми вночі, жартували і на моє привітання та побажання доброго ранку, побажали мені також доброго ранку і здоров'я та майже в один голос висловили запрошення до сніданку.

Сонце вже було ген-ген поверх вершків недалекого лісу. Вода під лотаками все ще утримувала нічну прохолоду, приємна була на смак і з приємною прохолодою для мого виснаженого сонцем і далекою вчорашньою дорогою обличчя. Молодиця принесла нам з Іллею на сніданок повну миску млинців з пшеничного борошна, политих сметаною і припарених потім у витопленій печі, та глечик свіжого молока.

Веселість і жарти молодиці були спрямовані в двох напрямках: — Розвіяти Ілльїну журбу за долю дружини та дочки, мовляв, маєш племінника, він, як і я переконані, що нічого лихого твоїй дружині та дочці не сталося, а хата і господарство, — діло нажитку, та переконати Іллю, що не зважаючи на брак дощу в ставі зібралося досить води і для її вдовиного збіжжя вистачить з достатком.

Ілля хвалив млинці. Дякував молодиці за пораду й розраду, але пускати млиновий камінь в рух та молоти молодичине збіжжя не згоджувався, не тільки через брак води в ставі, але й через небезпеку, ставляючи навіть випадок зі мною, за приклад.

— Не думано, не гадано, ніби грім з ясного неба, — Гріша появився. Я вже грішив прив'язати каменюку на шию та під лотоки, а тут така несподіванка. Бог з благодаттю, а чорт з рожном. Тепер всього можливо сподіватися. Зашумить вода по лотаках, нагодиться який чортяка, мені перепаде і ваше збіжжя може пропасти.

Молодиця використала Іллін приклад зі мною, щоб

поскаржитись на свою долю, про втрату господарства, чоловіка та сина.

— Ваша родина, дякуючи Богові, напевно вціліла і от племінника на втіху маєте, а до мене ні син, ні чоловік не повернуться...

Ілля дав молодиці переконати себе, і згодився спробувати змолоти пуд-два збіжжя, не більше, та поспішив під лотоки направляти якісь неполадки, що правдоподібно сам заподіяв, щоб мати підставу відмовлятися від надто влізливих завізчиків.

Маючи свою біду на думці, я навіть не подумав, чому Ілля від мобілізації сховався якраз в млині чужого села, а не в себе дома, як зробили наші хуторяни. Коли йому так мила дружина та дочка, чому він у середу не спробував дістатися до них. Я забрав кошик з хатки та підійшов до лотоків, подякувати йому за гостинність, а він зобачивши мене з кошиком в руках, ніби спіла груша обірвавшись, одбивається від гілки до гілки закіль впаде на землю, по перехрестях лотоків шубовснув у воду. Втопити у воді не тільки Іллю, а будь кого з пирощан, справа майже неможлива. Ілля виліз з-під лотоків самотужки, але хто з нас був більше настрашений, тяжко сказати. Він прохав мене не залишати його, а я прохав в нього пробачення, що майже не спричинився до його загибелі.

На наше взаємне обнімання, вибачання та запевнення взаємности, надгодилася молодиця з мішком жита на візку, з дочкою вбраною ніби на весілля у вишиту сорочку під корсеткою, широку клітчасту спідницю і з вплетеною стрічкою в чорну косу, що сягала до поперека, півлітрою самогонки, півхлібиною та солоними огірками.

— Та куди ж ви? Та чого ж ви? У нашому селі тишина і благодать, а за селом хто зна, що вас чекає? Що сталось, те сталось, а вам навіщо себе наражати? — Молодиця прохала нас обох залишитися хоч день-два, закіль якийсь кінець буде непевності і нерозберисі. Ронила сльози, цілувала нас обох, раділа ніби рідна сестра чи любляча мати. Я згодився залишитися до вечора, або не далі завтрашнього ранку, а Ілля — змолоти молодиці мішок жита, чи принаймні стільки, на скільки вистачить води в ставі. Засипавши спільним зусиллям в ківш жито, молодицю з дочкою Ілля відіслав додому, мені сказав залягти в лозових кущах за млином і кинути каменем в

стіну млина, якщо зауважу когось небажаного, а сам, позачинявши двері в млині, наглядав за мливом.

День був погідний. Вода, спадаючи з лотаків на колесо і потім з колеса, шуміла рівномірно і приємно, наводячи мене на мелянхолійність. Одноманітність скоро приспала мене. Сонце вже почало скочуватися з зеніту, як молодиця своїм приємним і ласкавим голосом покликала обідати. В млиновій хатці на полику, що віддавна служив завіжчикам за ліжко вночі і стіл вдень, у чималій мисці приємно парував борщ, в другій мисці стояла ячмінна каша, а четвертка справжньої кооперативної горілки була розділена Іллею на три частини, в дві шклянки-косарі і звичайний залізний кухоль. Горілку ми випили втрьох, побажавши взаємно здоров'я та щастя, а борщ споживати молодиця відмовилась, мотивуючи вже спожитим дома обідом. Свою добродушність молодиця використовувала і для своєї користі, бо ще перед закінченням обіду почала намовляти Іллю на згоду, змолоти їй ще й торбу ячменю.

— Ну то як, Ілля Кіндратович, — почала вона, сполоснувши склянки-косарі водою і наливаючи в них молока нам до каші. Вистачить ще води в ставу й для торби вдовиного ячменю? В селі жадної для вас небезпеки нема, за що я й забожитися зможу, не бравши гріха собі на душу. Німців ще нема ні на Кролевецькому шляху, ні на Глухівському, про це я також маю певні відомості, інакше, я б вас не посміла турбувати.

Під час моєї "варти" в кущах за млином, Ілля Кіндратович правдоподібно закінчив ту півлітру самогонки, що раніше принесла була молодиця, і з якої я випив тільки півкосаря, що було не більше ста грамів, чи можливо мав ще кого з селян з півлітрою, що цікавився "водою в ставі", бо він був надто веселий і без заперечення згодився змолоти молодиці й торбу ячменю. По обіді Ілля не посилав мене більше в кущі вартувати, а поставив біля ковша вартувати змелене борошно і раз-по-раз підходив до мене, щоб запевнитись моєю льояльністю супроти нього.

— Скажи мені, Трохимовичу, що ми будемо з тобою триматися разом, хіба що. Ти мій племінник, а я твій дядько. Я тут при ділі, а ти до мене втік від німців, коли загорівся роз'їзд. Де поділись більшовики і де знаходяться німці, нам невідомо. Ми в селі далеко від битих шляхів, ми не знали що де діялось. Повернуться

більшовики, ми не дезертири. Прийдуть німці, я на службі, і ти підеш на службу.

Я згоджувався з Іллею частково, бо чекаючи на одних чи на других в безконечність для мене було небезпечно. Прийдуть німці, мені буде потрібно якогось селянського одягу, а коли повернуться більшовики, тоді буде потрібно придумати щось, щоб "замести" сліди мого кондукторського призначення до військового ешельону і взагалі побуту в Конотопі після остатнього понеділка. Мені потрібно знати напевно, хоч що сталось на роз'їзді Пирощині в середу.

Вночі іти з напівсліпим Іллею лісами надто ризиковано, а залишити його тепер в Дубовичах було б не тільки нечесно, але й проступно, а тому вияснивши Іллі свою думку і становище, я залишився до завтрашнього ранку.

— Не буде змін за ніч, ранком я піду сам, або з вами, до Жукового хутора, до Андроникового, чи куди буде можливо, але піду. Мені на місці залишатися небезпечно, — і Ілля згодився, забожившись і поцілувавшись зі мною.

— Завтра світанком вирушимо, хіба що каміння летітиме з неба.

Млин не працював вже майже тиждень, води в ставі вистачило змолоти мішок жита і "торбу", також мішок, ячменю молодиці ще перед тим, як осіло сонце за верхів'я дубов'янських садків. Молодиця з дочкою, що все ще була вбрана у вишиту сорочку, корсетку та з заплетеною стрічкою в косі, забрали візком намелене борошно. Ілля все ще під дією випитої самогонки, сидя зі мною на колоді під стіною млинової хатки, намагався запевнити мене в його добрих стосунках з моїм батьком та дядьком Петром та ще й ще раз переконував, куди і якими стежками нам найкраще буде завтра ранком прямувати домів. В сутінках вечора до нас прийшла молодицина дочка з подругою і запросила до дядька на вечерю. Ілля знав, хто дівчинин дядько, чи можливо був і попереджений молодицею, нічого не сказавши, встав з колоди і пішов в сутінки вечора, а дівчата заопікувалися мною ніби старим другом. Молодичина дочка, — я знав ще з ранку, — звалась Оксаною, а її подруга і "сестра двійнячка", як вони жартуючи при знайомленні запевняли мене, зветься Одаркою. Оксана з Одаркою, як на сільських дівчат мені

здалися вільні в поводженні, занадто жартівливі, і мабуть розпещені батьками та подругами.

Кличучи нас вечеряти, вони сказали в один голос: — казали мати, щоб ми вас прохали на вечерю до дядька — і потім довго сміялися з своєї спритности.

Знайомство зі мною також пересипали жартами, а познайомившись запропонували мені сідати між ними на колоді, відповідати їм на різні їхні химерні запитання та слухати їхніх небелиць. За півгодини вихилясів та викрутасів, дівчата зрозуміли, що я не пустотливий хлопчик, а старша за них особа, батько однорічного сина і чоловік золотоволосої і милої дружини, споважніли, заспокоїлись, але з моєю відмовою йти з ними до їхнього дядька вечеряти, не погодилися.

— Нам мати наказала... — почали вони в один голос запрошувати мене на вечерю, але в них цього разу вже не вийшло і вони закінчували потім окремо, що вони дійсно прийшли не з своєї волі, а з виразного наказу матері і дядька. Насильно мене вести не збираються, але думають, що я зрозумію їх...

— А з тим, — висловились дівчата, — ніч тепер уже подовшала, в колгосп працювати бриґадир не прийде заганяти, завтра свята неділя, ми надто терпеливі, можемо почекати, доки ви виявите бажання повечеряти. — Всілися на колоді з обох боків біля мене і взялися вивідувати від мене про все, що їм приходило на думку. Зрозумівши дівчачу впертість, я нарешті згодився іти з ними до їхнього дядька вечеряти.

Дядькове господарство було на протилежному боці вулиці, де мене вчорашньої ночі молодиця напувала водою. Подвір'я відгороджене від дороги так само драбинчастими воротами з ворин і правдоподібно зазнало розпродажі за "експортний" чи якийсь інший "податок". Хата збудована на високих лігарях і виглядала недобудованою через початок колективізації, або також поплатилася сіньми та ґанком колективізації за якийсь "податок". Сходячи високими сходами на хиткий і непевний ґанок, я зауважив за вуглом хати ніби зариси людської постаті і зупинився. Дівчата ніби змовившись штовхнули мене з обох сторін в боки і притишено сказали: — То наша охорона.

В хаті світився каганець зроблений з бляшанки. Вікна та вхідні двері були позавішувані ряднами, постілками та

ковдрами досить ретельно, щоб жодний промінь світла від каганця неможливо було помітити з вулиці, подвір'я чи городу небажаній особі. Хата розділялася на три кімнати з великою піччю посередині. З правдоподібно тимчасово прибудованого і хибкого ґанку двері відчинялося надвір і потім входилося через високий поріг у відхилену кимось щілину ковдри і в простору кімнату навпроти челюстів печі, праворуч стіл з лавами, ліворуч двері мабуть до спальнгі, а рядом з челюстями печі двері завішані ряднииою, в світлицю. У вхідній кімнаті навколо стола на лавах сиділо декілька чоловіків та Ілля над мискою борщу. В спальні було з півдесятка жінок. Оксана з Одаркою познайомили мене з присутніми в прихожій та спальні загально.

— Оце ми привели Гриця, Іллі Кіндратовича племінника. Він одружений і має сина. — Не давши мені висловити привітання доброго вечора чоловікам і жінкам, підхопили мене під руки і попровадили крізь відхилену ряднину в світлицю. В світлиці було десятків зо два молоді. Дівчата були різного віку, а парубки-хлопчаки. Одарка з Оксаною познайомили мене з усіма своїми подругами, але на хлопчаків навіть не звернули уваги. В товаристві своїх подруг, не зважаючи, що між ними були старші віком дівчата, вони поводилися так, ніби це від них залежало, що я, "важлива персона", забрив до них в село і вони одинокі "володарки" моєї душі і тіла. Наші веселі і безобидні жарти припинила господиня хати; відхиливши ряднику, наказала розходитися домів.

— Досить! Киш на сідало! А то розкудкудакалися ніби з першим яйцем. Чоловікові потрібно повечеряти, для вас тепер не час на гулі. Подуріли трохи й годі.

Ілля за вечерою мабуть добавив пару "косарів" самогонки до попередньо випитої в млині. Мені також запропонували повного "косаря" до вечері, але я від повного відмовився і господиня змилувалась наді мною і надлила з нього в чарку не більше 50-ти грамів: — щоб нашої хати вода не підмочувала, — як вона висловилась, пропонуючи мені чарку, бо правдоподібно весною під час поводі так само, як і на Зарудському, вода з ставу переливається через греблю і заливає подвір'я, тому і хата збудована на занадто високих лігарях.

За вечерею чоловіки цікавилися переважно біжучими справами та запевненнями спокою в селі та безпотребою

німцям заходити в Дубовичі під час пересування фронту. Хто я, та чому забрив в село, вони вже знали від Іллі. Жінки цікавилися моїм спорідненням з дубов'янами і одна з них признавалася, що вона мені доводиться навіть сестрою в третьому чи четвертому коліні.

Варта на дворі мінялася без слів. Ілля покунявши, вибачився перевтомою і пішов у млин відпочивати.

Оксана з Одаркою мені моргали, кивали через відхилену ряднину, щоб я залишав товариство чоловіків та жінок, аж наважились мене забрати з собою підступом.

— Гриць з далекої дороги. Минулої ночі майже не спав. Завтра ранком має іти знову в дорогу. Ми припровадили його сюди, ми відпровадимо його й під опіку Іллі Кіндратовича, — заявили вони, і не чекаючи на заперечення присутніх у хаті чи моє, взяли мене під руки і випровадили за відхилену ковдру і двері на хиткий ґанок. Пострибавши по козячому вниз східцями, чекали на мене ніби жандарми на арештанта, щоб знову підчепити мене під руки і провадити до млина.

— В Дубовичах, призвичаюйтесь по дубовицьки. В нас добрих людей шанують, а лихих б'ють, — жартували Оксана з Одаркою, намагаючись говорити одноразово. — Ми у вас дружини відбирати не збираємось, а тільки бажаємо уприємнити вам час.

У піддашші, на колоді дівчатам здалось сидіти небезпечно.

— Тут не видно і не чутно за шумом води. Підемо на греблю, — запропонували вони.

— Там нас буде видно здаля, — заперечив я.

— От і добре, — запевнили дівчата. — Люди в Дубовичах тепер вночі не сплять, тільки їх невидно кому неналежиться. Ми взялися вас доглянути, доглянемо, "як зіницю ока", тільки не так, як ті, що присягають: "Я син трудового народа" — жартували дівчата з присяги червоноармійців.

— А що нам буде, якщо і справді сюди не прийдуть німці, а повернуться більшовики? — споважніли дівчата, коли я, скинувши черевики, всівся біля них на березі ставу та за їх прикладом занурив свої ноги в теплу воду ставу.

— Що буде?... — почав я збиратися з думками, але дівчата вирішили про це не говорити.

— Нехай йому грець, — висловились вони і забажали, щоб я їм розповів як виглядає Конотіп. Потім цікавились

дівчата працею на залізниці, торфорозробці, в Шостці.. Їм зовсім не бажалося залишатися в селі колгоспними доярками та свинарками. Минулого року, коли вони досягнули віку призивників до шкіл ФЗО, їх були покликали до Глухова на комісію, хлопців забрали майже всіх, а дівчат дуже перебирали. Вони непевні, але підозрівають своїх матерів, що вони, виряжаючи до Глухова, чимось їх напоїли чи нагодували, що лікарі непевні були їхньої хвороби, і залишили їх до наступного покликання. Цього року вони закінчили семирічку, але покликати їх зразу по закінченні навчання забули, а тепер і тих, що мали кликати й з свічкою в день не знайдеш.

Їхні однолітки хлопці переважно були призначені в школи ФЗО на будівництво в Шостці. Минулого літа вони навідувалися до хлопців в Шостку і їм вона зовсім не сподобалася.

— Кролевець, місто не менше за Шостку, але в ньому люди привітливі і доброзичливі, так як і в Дубовичах. В Шостці до кого не звернися, то скаже таке що й не зрозумієш, або подивиться на тебе ніби на якогось "арапа Петра Великого" і не обізветься й словом. Фабрична кухня, де харчуються хлопці, смердить гірше ніж колгоспний свинарник. Школа для хлопців також якась дурна. Носити цеглу на плечах по драбині на стіни, чорт зна які високі, школи непотрібно.

Я став дівчатам вияснювати, що комусь же потрібно свиней та корів доглядати, цеглу по драбині носити, в таких чи інакших школах вчитися, але це їх не переконувало і вони стали навіть мене обвинувачувати за неполадки на залізниці.

— Вам не залежить на людській біді, аби вам було добре. До вашої залізниці потрібно поспішати так, що аж дух випирає, щоб не спізнитися. За 10 хвилин проїзду здерете стільки, що в колгоспі й за місяць не заробиш, а потім потрібно чекати того потяга годин дві, язик висолопивши. У вагон наб'ється народу, що ні поворухнитися, ні дихнути, ноги обтоптують і смородять тютюном і ще хто зна чим. 10 хвилин їзди, а турбот та витрат, — цілий міх. Не варта шкурка за вичинку.

"Будуючи та плануючи" краще наше і людське життя, ми були позсовувалися з берега нижче до води, щоб було тепліше нашим ногам. Потім посідавши "по-турецьки"

поприщулювалися близенько, обороняючись від настирливої прохолоди ночі. Повернулися спиною до спини і накрилися моїм синім залізничним піджаком, щоб випари ставу не перетворювалися на наших головах в росу та не стікали нам за шивороти. Одна з останніх літніх, теплих ночей десь поділась, ніби її й не було. Випари з ставу почали збиратись в хмарку сизого туману і підійматися понад верхів'я верб над греблею та селянських садків, щоб першими зустріти промені сонця. Ми не "вирішивши", як наше майбутнє мало б виглядати, щоб і ми були задоволені, і люди не бідували, побажали собі взаємно здоров'я, щастя та спокійного наступного дня, розійшлися ніби рідні і близькі людські істоти.

Ілля вже був прокинувся, чи можливо він й не спав, наглядаючи за мною та дівчатами одним оком. Двері хатки я прочиняв зовсім тихо і без рипу, та аж здригнувся, коли Ілля зовсім свіжим голосом обізвався з намосту.

— Говорив я тобі, що з дубов'янами біда. Побудеш з ними довше, то не тільки тобі ніч вкоротять, але й спокій душі. Задрімай не більше години, а то котрась забажає сніданком вгостити та дочкою мого племінника розважити то й до полудня від них не відв'яжемося.

Вкладався я задрімати біля Іллі на помості. Він говорив одне, але коли він розбудив мене, був уже пізній ранок і свій поступок пояснював занадто рясною росою минулої ночі, яка могла нам в лісі заваджати, не бажанням викликати неспокій молодиці, в якої він був кватерантом та де він тримав одіж, приладдя до голення і звичайно ночував, коли на це був відповідний час, а особливо непевність.

— Пішли б на світанку, не розвідавши, що трапилось в селі за минулу ніч, могли б натрапити на якусь несподіванку, а тепер ми добре розвідаємо, роздивимось, поснідаємо, порадимось, а тоді вже й в дорогу. Тобі також потрібно буде поголитися, щоб молодшим виглядав, і на мого племінника подобав, а то чого доброго моїм ровесником тебе порахують.

Зауваги Іллі механічно навели мою руку перевірити моє обличчя і виявили досить колючу щетину на підборідку та під носом. Тиждень не голений я мабуть і справді виглядав на підстаркуватого дядька і при перевірці документів чи взагалі під час зустрічі з кимось, кому потрібно було брехати, що я втік в середу, від

наступу на роз'їзд Пирощину, до дядька в Дубовичі і там перебував до цього часу, мій вигляд міг заперечувати; — Три дні перебував у дядька, і не мав часу поголитися? — запитав би хтось і напевно б не повірив моїм запевненням.

Виникла в мене й проблема з документами. Військові квитки залізничників взяті на особливий облік і постійно переховуються у відділі кадрів відділу дороги, у моєму випадку в Конотопі. Пашпорти — в начальника станції чи роз'їзду. В заміну цих двох важливих документів кождого громадянина СРСР, залізничники мали "Удостоверение личности" та "удостоверение" про рід виконуваної служби на залізниці. Передбачаючи можливу евакуацію перед наступаючими військовими німецькими частинами, Конотопський відділ залізниці переслав військові квитки начальникам станцій та роз'їздів, а тому, коли Сукмань мене відряджав в Конотіп у розпорядження начальника курсів чергових, видав під розписку мій військовий квиток і пашпорт, що й означало моє вибуття з-під нагляду начальника роз'їзду Пирощини. Без "дядька" Іллі, я міг брехати, що мене завернули з Ворожби, з Конотопу чи будь якогось ще адміністративного пункту, на місце праці, в зв'язку з відтисненням фронту за Десну чи навіть на якесь там "Гомельське направлєніє", а з "дядьком" мені потрібно позбутися військового квитка та пашпорта і потім брехати, що мої документи в начальника роз'їзду Сукманя, а без них я навіть не маю права самовільно покидати службу й роз'їзд. Мені необхідно поголитися і позбутися пашпорта та військового квитка, як небажаних доказів при немилій несподіванці. Для документів я видовбав щілину між стіною млинової хатки та піччю і запхнувши їх туди, замазав за браком глини розмоклою землею з греблі, що мабуть пізніше й навело Оксану чи Одарку на думку, що окрім порожнього кошика, я ще щось міг залишити і вони, звичайно, натрапили на мій сховок та забрали мої документи. Для чого, я навіть пізніше не вияснив. З дівочої цікавости, чи дубов'янської добродушности?

Іллінина господиня, старша, привітна жінка-вдова. Її звичайна двохкімнатна селянська хата стояла майже край села в напрямку Жукового хутора і була без жадної огорожі та господарських будівель. Донедавна вона була дружиною вчителя і сільською повитухою. Де чоловіка влада поділа, вона непевна, але все ще

надіється, що він десь живий і повернеться до неї. Дубов'яни, а особливо дубов'янки, її шанують і вона правдоподібно найбільше обізнана з подіями в Дубовичах та околиці. В Іллі не стала випитувати що та як, а взялася зразу чистити картоплю на деруни нам на сніданок та розповідати новини в селі та становище в околиці.

— В селі немає жодної влади, війська чи міліції. Глухів, кажуть, також залишений більшовиками і не зайнятий німцями. На шляху біля Брюховицького хутора ще нема німців також, але на Брюховицькому роз'їзді у п'ятницю був санітарний потяг, що підбирав ранених червоноармійців та тих, що залишилися з розбитих частин на Десні. Ваш хутір, по певних відомостях, неушкоджений. Згорів тільки роз'їзд та вагони на ньому. Маймо надію, що ваша дружина, дочка та внук, живі й здорові. В четвер, я думала, що ви пішли додому, послухавши здогадів про пожежу вашого хутора, але в п'ятницю мені сказали люди, що ви в млині зачинилися в хатці і не бажаєте, з горя за родиною, ні з ким говорити. Ранком в суботу я несла вам снідати, але мене попередили, що до вас прийшов якийсь непевний чоловік і я мусіла завернутися. Згодом вияснилося, що це ваш племінник і вами обома заопікувалася Настя, то мені вже й мішатися було ніяково.

Ілля поголився і передівся в чистий одяг перед сніданком, а я поголився поснідавши, але через той санітарний потяг на Брюловицькому збиратися в дорогу в нього бажання відпало.

— Якщо він там був, позбирав солдатів і від'їхав, то нам небезпеки може й не буде. Але, якщо той потяг тільки санітарним звали, а насправді комісари збирали тих людей, що не мобілізувались? Що тоді з нами буде?, — сумнівався Ілля.

Господиня також радила нам не поспішати і перебути в неї хоч одну ніч, щоб бути певнішими. Мені здавалося, що витрата часу на чекання може привести мене до немилих наслідків.

— Я мушу знати напевно, що діється на залізниці і в околиці. Ви, як собі бажаєте, а я таки спробую сьогодні дістатися якщо не до Воронцьового або Андроникового хутора, то принаймі до Жуковського, — висловив я Іллі своє остаточне рішення.

Ілля згодився іти зі мною разом негайно, а його господиня упрохала мене дещо зачекати і пішла на село в розвідку. Повернулась, мабуть, менше ніж за півгодини, з досить відрадною вісткою.

— Влади й далі нема в селі й околиці, а потяг з Брюловицького зник таки вночі з п'ятниці на суботу.

Подякувавши цій добродушній, старшій дубов'янці за турботи і прихильність, десь за годину перед полуднем ми з Іллею вирушили дубов'янськими городами навпрошки до недалекого лісу, в надії добратися якщо не додому то принаймні до якогось хутора.

За городами Ілля не звернув на дорогу, що ішла до Жукового хутора, а пішов полем поміж порозкидуваними косаркою-самоскидкою непов'язаними снопами жита. В лісі ми натрапили на мало вживану доріжку і нею увійшли в частинно вирубану й розкорчовану Займу і її полями та перелісками вийшли на Пухове поле, звідкіль добре видно частину Воронцьового та Бабакового хуторів, що розташовані понад шляхом у заглибленні пересохлої річки, яка колись витікала з Задунового озера. Зразу за хуторянськими городами — залізниця, а за нею синів на західньому обрії Терещенків ліс. Я оглядав довкілля, а Ілля прислухався до звуків в повітрі і вухом до землі.

— Щось бачиш? — запитав Ілля лежачи в борозенці боком і прислухаючись.

— Нічого підозрілого, — відповів я.

— То нам нема потреби й заходити ні до Симанців, ні до Бабаків. До Пирощини звідтіль ніхто не надійде, не над'їде, а шлях будемо пильнувати. До Петрового города дійдемо, а там перескочимо шлях і стежкою потім через залізницю, або лозами під залізничний міст і ми вже дома.

Я ці стежки, кущі та насадження молодих хвоїн знав не гірше Іллі, і його заохота йти домів, не маючи відомостей від хуторян, які зміни зайшли на шляху та залізниці за останні п'ять днів, мені здавалося досить безпечно, а до того я матиму можливість побачити на власні очі, що знищено на роз'їзді вибухом, чи навіть довідатися, якщо не від стрілочників, то від Чубки, що мешкає в землянці зразу за роз'їздом над віткою торфорозробки. Ілля, як "дядько" і "звукоуловлювач" ішов згорбившись з витягнутою шиєю поперед, я виконував ролю "надзора" і йшов позаду його в недалекій віддалі. Біля галявини в лісі, де колись були Гудимишині "комнати", десь в напрямку Бабакового

хутора пролунав постріл з рушниці чи різкий удар чимось в підвішену бляху. Я зупинився, щоб прислухатися й вияснити походження звуку, а Ілля, махнувши рукою, сказав, що не варта на те звертати увагу, бо то вже далеко позаді нас і якось приспішив хід. В Гудимишиному лісі дорогу перетинав протягнутий по землі, мотузком звитий кусень дроту. Я зупинився і хотів перевірити, як довгий той кусень, але Ілля за це на мене аж розгнівався.

Тобі причувається та привижається. Хіба ти не розумієш, що хтось поцупив на роз'їзді обірвані телефонні проводи і тягнув їх. Ми надійшли, от він і засів десь в кущах. Навіщо тобі перекрадати крадене?

Від Іллевої догани мені стало якось неприємно на душі. — І справді, чому я сам не здогадався і міг стати комусь небажаним свідком.

Біля дядькового городу, що вже вспів зарости молодими кущами та хвоїнами, ми так само, як на Пуховому полі, розглядали ставище, розірвану греблю, узгір'я правого берега Есмані, вислухували шлях і залізницю з повітря і по землі, та переконавшись, що все тихо і спокійно, узліссям поспішили в напрямку шляху. Не пройшли ми мабуть і сотні кроків, як голос, ніби з-під землі, наказав зупинитися. Ми стали.

— Ложись! Ложись! — наказав знову голос з двох напрямків.

Ми попадали на землю.

— Лізь до мене по одному! — наказав червоноармієць, висунувши голову із-за куща ліщини, що росла над круглою заглибиною в землі, що залишилась від землянки, в якій правдоподібно мешкали люди ще перед тим, як через Есмань тут козаки насипали греблю та побудували млини.

Ілля поліз першим, а за ним і я.

В круглій заглибині, що була на середині глибша людського росту, було три червоноармійці. Цей, що нам наказував лягати та лізти до нього, був правдоподібно в чині лейтенанта, років 25 віком, а два бійці з ґвинтівками та багнетами на них, не старші сімнадцятирічних, фізично недорозвинутих хлопчаків. Лейтенант, в якому чині він був я непевний, не питаючи нас, хто ми та чому забрили незауважені йому перед засідку, наказав одному з бійців докласти командирові балальйона. Ми без слів порозумілися з Іллею, що попалися нерозважно

правдоподібно на саму лінію фронту, і постріл десь на Бабаковому хуторі міг бути пострілом в потилицю такому "зрадникові родіни", як оце ми з Іллею, а кусень дроту через дорогу, польовим телефоном.

Ілля зовсім розгубившись, розплакався і став показувати лейтенантові військовий квиток.

— Я сліпий. Я непригодний до військової служби. Я білобілетчик.

Лейтенант зацитькував Іллю помахом руки, а потім, розгнівавшись, взяв його за перед сорочки, та нахилившись до його обличчя, крізь зуби висказався:

— Ти старий дурень, подякуй мені, що врятував тобі життя, перед тим як німець мав з тебе зробити решето. Ти не розумієш куди ти потрапив? Німецька застава з кулеметом не далі сто метрів звідсіля.

З півгодини, мабуть, не було посланця-бійця з поворотом у яму. Лейтенант нервувався і легеньким свистом в напрямку лісу час від часу подавав комусь якийсь знак чи викликав когось і нарешті йому відповів хтось також легеньким свистом, а за хвилину вліз в яму боєць з ґвинтівкою і сказав лейтенантові, що на нас чекають в глибині лісу. Лейтенант наказав нам вилазити з ями в напрямку лісу по одному та попередив, що буде стріляти у випадку нашої спроби втікати. Метрів з півсотні від ями із за стовбура хвоїни виступив такий самий хлопчина з ґвинтівкою та багнетом на ній як і посланець лейтенанта, та сказав нам вставати і прямувати в напрямок шляху. На середині шляху, сказав нам звернути ліворуч та іти не оглядаючись серединою шляху.

Було вже з полудня. Сонце час від часу заслоняли більші і менші скупчення хмар, що лініво плили з північного сходу. В пересохлому піску на підвищеннях шляху виднілися колоїни, витиснуті колесами автомашин, а в низинах, де поруділий без дощу моріг прикривав твердіший ґрунт, колоїни були зовісм непомітні. З Іллею ми йшли поруч і могли непомітно перекидатися час від часу декількома словами, бо хлопчина-боєць тримаючи ґвинтівку в обох руках "на погтові", в пересохлому піску задихався і відстава від нас. Від Писаревичів до кінця Терещинського лісу трохи більш кілометра досить піщаного шляху, а від лісу до Бабакового хутора також з кілометр. Засапаного і правдоподібно недосвіченого в поводженні з тяжкою

ґвинтівкою хлопчину ми легко могли зім'яти і втекти в ліс, але довга відсутність посланця до командира батальйону наводила нас на сумнів про те, що на Писаревичах була тільки застава, а десь під хутором — окопи оборони фронту. Ми підозрівали, що шлях поза окопами був обсаджений військом, і йшли з певністю, що нам доведеться за свою легковажність розплачуватися життям. Переходячи мимо нашого зруйнованого господарства і заростої бур'яном садиби, я було вирішив втікати в напрямку наших могилок, щоб хоч разом з матір'ю спочивати в нашій, тепер не своїй, землі, але Ілля, зрозумівши мій задум, мене здержав.

— Потрібно було в лісі. Бур'ян охорона ненадійна.

— На хуторі може бути "заградительный отряд" і нас там можуть постріляти, — сказав я до Іллі і зупинився.

Шлях навпроти нашої садиби поріс бур'яном і наш хлопчина-боєць ішов майже за нами вслід, і почувши за "заградительный отряд", зрозумів, що ми боїмося його та напевно знаючи, що могло чекати нас в "отряде", наставив багнета мені в груди, і майже заверещав:

— Нєт! Нєт! Ми йдьом в штаб дивизии. Мне наказано у вас стрелять тольки при попитке втечи.

Хлопчина ще говорив московською скоромовкою про можливий німецький наступ кожної хвилини і він нам навіть вдячний, що ми уможливили йому зникнути з передової фронту, та що він докладе комнадирові дивізії про нашу добру поведінку, якщо ми спокійно підемо далі. Ілля розплакався. Я взявся заспокоювати його, а хлопчина-боєць, відступивши декілька кроків назад, насторожено чекав хвилин з десять.

За більш ніж два кілометри дороги від Писаревичів побачили ми першого, і то справжнього, солдата-червоноармійця в непом'ятій пілотці, підперезаного широким ременем поверх зеленої сорочки, в чоботях, а що більше, вищого за ґвинтівку з багнетом, та віком дорослого парубка. Червоноармієць стояв в затінку Пилипових Бабакових сіней, поставивши ложе ґвинтівки біля правої ноги.

— У Пилиповій хаті штаб, — зрадів Ілля. — Мене Катерина добре знає, напевно знайде добре слово за нас сказати. Це добрий знак.

Хлопчина-боєць наказав нам зупинитися посеред шляху навпроти Пилипової хати. Підійшовши до

червоноармійця в затінкові сіней, віддав салют по солдатськи і, правдоподібно, сказавши йому в якій справі прийшов у штаб дивізії, зійшов на ґанок і несміло постукав у сінешні двері. Катерина відхиливши двері, довідалась чого бажає хлопчина-червоноармієць, мабуть не помічаючи нас на шляху, зачинила двері, залишаючи червоноармійця стояти на ґанку. Командир дивізії мабуть відпочивав, бо появився в дверях без верхньої сорочки, без пілотки чи кашкета із розкуйовдженою чуприною. Відібравши від бійця салют та звідомлення про нас з Іллею, не став нас кликати на розправу, а гукнув у розчинені двері сіней.

— Пилип Іванович! Ану, вийдіть сюди.

На моє велике здивування в дверях появився Пилип Бабак, в білій святковій сорочці, поголений, причесаний, ніби я його тільки вчора бачив в Кролевецькому "Торгсін"і. З якої саме причини я був боярином у Пилипа, коли він одружувався з Катериною, я не можу зрозуміти, бо Бабаки і Коломійці з Сіриками не споріднені. Коли в них народився син Володимир, у ще не зовсім добудованій хаті, ми з Гашкою приходили "допомагати" колихати Володю, але Пилип з Катериною не мали колиски чи можливо через те, що в їхній хаті було не надто тепло, Володю Катерина тримала на печі в нецьках і нашої "допомоги" не потребувала. Після пожежі нашого господарства ми мешкали на Васильківщині, а в Пилипа з Катериною була народилася дочка Люба. По повороті в 1928-му році знову в сусідство до Бабаків, Пилипа та декількох наших колишніх сусідів вже "не було дома", принаймні для нас дітей. Після випадкової зустрічі в Кролевецькому "Торгсін"-і були ніби чутки, що Пилип за зв'язки з чужинцями мав покутувати "гріхи" в "отдальонных местах родины", але тепер з Пилипового вигляду, на щось таке ніби не виглядало. Начальник дивізії, питає в Пилипа чи він знає нас з Іллею, а стоїть в дверях, обнявши Катерину за поперек і підсміхується.

— Та то ж мій старший боярин Ілля Кіндратович, сусідів зять.

— То якого чорта вони в лісі вештались? — звернувся до Пилипа командир дивізії.

— По гриби ходили, — підсміхаючись відповів Пилип.

— До чортової матері під цицьку, а не за грибами, дурні ви необтесані! — розгнівався командир. — Марш

звідціль! — крикнув він і пішов з ґанку в сіни до Пилипа та Катерини.

З середини шляху ми з Іллею метнулися, але пробігли тільки до сусіднього двора.

— Куди тепер? — прихилившись до плоту питаю Іллі.

— Як то куди? — здивувався він. — До мого тестя! Командир нас відпустив, то чого нам боятися? — І Ілля, ніби нічого з нами й не приключилося, вийшов на стежку і попрямував, не поспішаючи, в глибину хутора.

Ідучи назирцем за Іллею та нагадуючи випадки остатніх двох годин часу, у мене, як то люди кажуть, і справді ум за розум зачепився. На постріл позаду нас та на розтягнутий в лісі дріт, ми мусіли звернути належну увагу і не наражувати себе на смертельну небезпеку на Писаревичах і потім під супроводом багнета. З якої причини Пилип з Катериною були вбрані ніби на свято та чому, особливо Пилипові, було смішно з нашого положення чи вигляду? Хто той командир дивізії без однострою і з такою чудернацькою лайкою та короткою розправою? Дійсний він командир якоїсь червоної частини, що стримує фронт проти німців, чи тільки чекає прибуття їх? Іти мені за Іллею до його тестя і там з його свояками-Симанцівнами та їх дочками ще марнувати день-два так як в Дубовичах? Розвідати докладніше в когось з хуторян, чи просто звернути біля Опанасового двора на дорогу та іти Дібровою прямо до тестя та тещі на Холодівщину?

Навпроти Симанцьового двора Ілля, не оглядаючись на мене, звернув до тестьового двора, а я сказав йому, що піду до дядька Клима і приспішив крок, щоб не дати йому опам'ятатися та переконати мене залишитися в Симанця.

Все ще не переконавши сам себе, з чого мені тепер без Іллі починати, як із-за хати Омеляна Івановича Письменного, експедитора торфорозробки і добродушного чоловіка, що разом з Шекрою мені допомогли спершу влаштуватися працювати на роз'їзді, а потім на торфорозробці, почувся тихий свист, що нагадав мені коротке моє навчання в Савченковій хаті, коли ми, граючи в стукалки, свистом розпізнавали де свої, а де "чужаки". Озираюсь, аж старша дочка Письменного Марійка стоїть за вуглом хати і махає на мене рукою. З Марійкою я школярував тільки від Новорічної шкільної перерви до кінця травня. Я з Сашком наступного

шкільного року ходив до школи у Воронежі, а Марійка з Сердюком Миколою — до Білогривської чотирорічки. Семирічку Марійка закінчила в Кролевці. В Конотопі в педагогічному технікумі познайомилась з пілотом, одружилась, повила йому дочку і на самому початку так званого "прикордонного конфлікту" Ленінградської військової округи з фінськими "провокаторами на совєтському кордоні та гороховими шутами" залишилась вдовою в місті Свердловську за Уралом. (Прикордонним конфліктом совєтська пропаґанда називала Фінсько-Совєтську війну, листопад 1939-го року — березень 1940-го року, а маршала збройних сил Фінляндії Манергайма, — гороховим шутом (придурком).

Друзі загиблого пілота заопікувалися молодою вдовою Марійкою і скоро вона одружилась вдруге і переїхала з новим чоловіком "визволяти" Прибалтику від "збанкрутуваних вислужників гнилого капіталізму". Від початку "віроломного нападу озвірілих фашистів", Письменний, дочку з онуками рахував загиблою.

Дружину червоного командира, латиші напевно живою не випустять, а бідна дівчина з двома малими дітьми зарані втекти не буде спроможна, — журився Письменний кожного разу, коли мова заходила про події на фронті.

Тепер Марійка стоїть за вуглом хати, стрункa, з заплетеною товстою косою ніби в дівки і скурченою копицею високо на голові ніби курдуля в молодиці, і як завжди усміхнена.

— Батько бажають тебе бачити, — сказала вона, показуючи бицманом правої руки на стіжко-подібну буду збудовану з довгих ворин над льохом, коли я обернувся і від несподіванки мабуть виглядав пригнічено.

Перед невеликими прочиненими дверима в ту стіжко-подібну буду, напхану сіном, сидів Письменний на ляді льоху, і не відповівши мені на привітання, радісно запитав.

— Бачив мою Марійку? Козак, а не дочка! З двома малими дітьми дала собі раду аж з Риги. А ти куди прямуєш?

Я став розповідати про свої блукання. Марійка не питаючи ні мене ні батька про стан виголодження, принесла теплого борщу в горщику, кусень хліба, одну ложку, глечик молока і дві шклянки. Наказала батькові, щоб він мене не випускав на шлях і повернулася в хату.

Борщ надто добрий, зварений Марійкою чи правдоподібно її матір'ю. Омелян Іванович привітний і надійний чоловік. Сіно в його буді свіже і запашне. Місця на ляді для нашої бесіди досить, і в льосі під час можливої стрілянини мені місця не забракне, але мені бажалося краще бути десь блище своєї родини: дружини, сина... Принаймні хоч у тестя на Холодівщині. Письменний мене не стримує, бо й сам непевний, що може бути на шляху під час втечі червоноармійців та наступу німців, але й вирушати додому, а особливо через торфорозробку, не радить.

— На залізницю звертати уваги тепер недоцільно. На роз'їзді там таке, що ні пройти ні проїхати: шини порозривані, вагони попалені, гарматні стрільна та міни порозривані й непорозривані валяються всюди, і з необережности та незнання можеш зірватися. Що буде відбуватися, буде відбуватися тут на шляху, на наших очах. Почнеться стрілянина, поліземо в льох.

— А як загориться оце сіно? — питаю Письменного.

— Будемо в надії, що цього не трапиться, — відповідає він впевнено.

З оповідання Письменного перебіг подій за останній тиждень, пов'язаних з наближенням фронту до нашої околиці, відбувався так: в суботу, як і перед тим, він полагодив свої тепер зовсім куці обов'язки експедитора і по полудні пішов додому. Прибувши, як і завжди на протязі остатніх дванадцять років своєї служби в Торфотресті, в неділю ранком на торфорозробку, застав "нову владу" очолену "хазяїном" Коржем, що на спілку з Власенком Михайлом засіли п'яні з рушницями в кабінеті директора і через своїх "підданих" (торфорозробських ледарів-п'яничок) видавали розпорядження, кому належиться евакуюватися, кому йти до мобілізації, а кому бути під арештом "до вияснення справи". Мобілізованих Корж збирав біля контори, евакуйованих — біля пожежної, а заарештованих — в клубі. Письменний згідно з зарядженням Коржа підлягав евакуації і він, допомігши родині начальника відділу транспорту Чернякову повантажитись на підводу, пішов додому "підготовляти" свою родину до евакуації та і засів ось в цій буді чекати висліду.

Мобілізовані з наказу Коржа відходили в неділю та понеділок до Воронежу. Евакуйовані у понеділок в полудне від'їхали в напрямку Глухова, дорогою між двома Васильківщинами, шляхом мимо Письменного хати та понад Пуховим полем, через Морозовщину. Чого Письменний не міг зрозуміти, це відсутність між евакуйованими директора торфорозробки Новикова, прораба (начальника відділу будівництва та нагляду за будовами) Крижанівського, техніка радіовузла і взагалі за винятком Чернякова та Усенчихи (мішко-подібної жінки), партійців торфорозробки та сільради.

— Партійці, як ти сам знаєш, зброю мали повсякчасно при собі й у мирний час, а тепер ні з того ні з цього, без спротиву, дали Коржеві та Власенкові себе обезброїти і сидіти без нагляду в клубі? — Що тепер діється на торфорозробці, він не знає і не цікавиться.

— Німці прийдуть, коржі при владі довго не втримаються. Німці люблять порядок і закон, а не бешкет п'яних розбишак та ледарів. Нам тільки потрібно навчитися дещо їхньої мови, щоб розуміти їх, — переконує мене Письменний і вчиться по німецьки рахувати: один, — айн, два, — цвай ...

Від понеділка німці два рази в день перевіряли шлях низьким летом одномоторового літака. Мобілізованих хуторян, що вертались домів у понеділок та вівторок не чіпали. Не чіпали й колгоспників, що розділяли колгосп. В ніч з вівтірка на середу на Пуховому полі ночувала колона в'язнів. Ранком літак зауважив їх і, розвернувшись декілька разів над нами, відлетів. Перед полуднем, той і йому подібний літак пролетіли понад шляхом, можливо до Кролевця, а верталися понад залізницею. В кінці городів хуторяни Воронцьового хутора, жінки та дівчата, вибирали колгоспні коноплі, пілот порахував їх червоноармійцями, чи тільки забажав "пожартувати" з жінками, розвернувся і обстріляв їх з кулемета, поранивши в ногу Симанцьову Катерину. Над роз'їздом Пирощиною навіть не розвертаючись, випустив одну чергу з кулемета, чим і викликав пожежу роз'їзду та зриви набоїв та пороху у вагонах, підготованого для евакуації потяга.

Будинок роз'їзду згорів. Стрілки і стрілочні будки вціліли. Сукмань з Павлом (не пригадую його прізвища) переночували в Миколи Мокрогуза і в четвер пішли до Воронежу. Вітер дві ночі ночував з Коханом у його тестя

Миколи Савченка, а потім пішов додому до Конотопу. Стрілочникам та провідникам від зриву набоїв також нічого не приключилося.

У п'ятницю по полудні два німецькі панцерники-танкетки проїхали шляхом десь до Волжиного хутора, там постріляли з кулеметів хвилин з дві і не поспішаючи, вернулися правдоподібно у Вороніж. У п'ятницю смерком, шляхом в напрямку Писаревичів перейшло дві колони червоноармійців та за ними проїхало чотири автомашини півторитонки. Одна тягнула протипанцерникову гармату, друга причіпку з набоями, а дві інші були понакривані брезентами. Одна колона червоноармійців розмістилася в Пискунівському лісі навпроти Бабакового хутора, а друга — в Гудимишиній опушці, (молодій хвоїні понад шляхом) навпроти згорілого роз'їзду.

— "Бабська пошта", — каже Письменний, — запевняє, що прийшла дивізія на укріплення фронту над Есманню, а я ж таки був солдатом в царя Миколи і вояком в Петлюри, лічбу солдатам знаю. На мій погляд, червоноармійців пройшло шляхом не більше одного, не зовсім забезпеченого людьми і озброєнням, полку. Маю певні відомості, що до сьогоднішнього ранку дорогами через Гречкин хутір та Васильківщину, в напрямку Есмані жодні військові частини не переходили. Ці дві купи червоноармійців, як і ти сам бачив і переконався, якесь непорозуміння, а не військо для здержання фронту, — висловлює своє переконання Письменний, та радить мені переночувати з ним над льохом в сіні. — Не рушать німці завтра ранком і червоні не пришлють підкріплення, матимеш завтра цілий день на дорогу додому.

Ранок був похмурий. Вночі, до сусіда Письменного, голови колгоспу ім. Другої п'ятирічки, Макара Ілліча Радіонова, що також вернувся з мобілізації додому, і правдоподібно так само як і Письменний сидів десь поблизу льоху, приходив посланець з Васильківщини, а через "бабську пошту" стало й Письменному відомо, що в околиці жадних змін в становищі не відбулося, за винятком підходу німецьких резерв в ліси над Писаревичову греблю. Ми з Письменним поснідали гарячими картопляними дерунами з сметаною, почекали німецького наступу закіль сонце опанувало низько пливучі осінні хмари і встановило майже безвітряний теплий день. Згодились, що до вечора німецького наступу

не буде, і я подякувавши йому й його родині за гостину, пішов через городи у виямку залізниці і далі попід залізницею аж до "нашого" переїзду, а там також "нашим" ярком до Терещинкового лісу. Біля Васильківщини, в напів засунутому рові, наткнувся я на Василя Маковця, що тягнув з лісу колоду на перевіс на задку воза і застряг в рові.

— А де ж твій кінь? — питаюсь у Василя.

— Хіба ти вже забув? — відповідає запитанням він. — Маковцьові коні там де й Сірикові.

— А колода звілкіль тут взялася? — в недорозумінні питаю Василя.

— Віз і думав, як і попереднього разу з розгону перескочу рів, але ця дещо більша і підвела. Накоти за це колесо, а я добре впруся ногами і ми викотимо на рівне, — заходився мене повчати Василь, як краще накочувати колесо. Заглибина рову залишилась майже непомітною, але колода своєю вагою дещо заглибила колеса і нам з Василем так легко не пішло, як він спершу сподівався. Потрібно було перекочувати колоду з одного кінця осі на протилежний, підважувати колеса та підкладати під них обламані гілки з кущів ліщини та молодих хвоїн. Закіль ми викотили задок-розвор з колодою на рівне, Василь розповів мені про своє відношення до виниклих обставин та становище в околиці.

— Чужі батьки, коли мали нагоду були розумніші за наших, крали ліс, розкрадали Гудимине майно, ділили чужу землю, а наші з тобою, — в Бога вірували, людського сорому боялися. Людські сини потім мали нові хати, дружини до любови й до розмови, а мені довелось в приймаки йти до найбіднішого з найбідніших хуторян, Степана Задесенця. Тобі ще гірша доля випала. Тепер одні чорти втікають, а інші дияволи наступають. У мене, ти знаєш, аж три сини ростуть. Докіль ні одних ні других немає, я мушу подумати за майбутнє.

У Василя, правдоподібно, не менше сили, як у пересічного колгоспного коня, бо колода, яку він віз цього разу, мала не менше пів кубометра у вимірі, а на його городі було скупчено десятків зо два таких колод. Про німців Василь знає приблизно те саме що й Письменний. Червоноармійці з розбитих частин над Десною все ще малими гуртами вештаються лісами понад Есманню, ті що на Писаревичах, мають заставу в окопі на Пирощинській

греблі. На торфорозробці тільки Корж з Власенком ходять з рушницями вдень, вночі п'ють та бешкетують по бараках з молодицями та дівчатами. Мурась з Шевченком дві ночі ночували в Антона Вареника, а де вони тепер, Василь непевний, але припускає, що десь в когось заховалися, закіль прийдуть німці, а що німці довго не будуть сидіти на Писаревичах, Василь двох думок не має.

Від Василя я попрямував поза озером лісовими стежками, обходячи Гречкин хутір і торфорозробку зі сходу і вийшов до Есмані біля Холодивщинської греблі. Під захистом високого насипу розірваної греблі група червоноармійців біля десятка осіб, без зброї і "скаток", (продовгувастої в'язанки, шинелі, плащ-палатки, або покривала та інших речей, потрібних воякові в поході, що зв'язувалась кінцями і перевішувалась через плече воякові), пили воду та вимивалися в річці. Зауваживши мене, вони більше перестрашилися ніж я їх, швидко зібрались і відійшли до лісу. Перейшовши місток на Есмані я думкою подякував Богові за щасливий перехід "фронту" і за хвилину вже був в обіймах тещі та своячок. А ще за годину, прибігла Олена з сином та Тетяною.

Дома, (тесть з тещею та свояки з своячками нас з Оленкою та сином Олексієм вважали членами однієї родини) новини майже ті самі, що я вже знав від Письменного та Василя Маковця. Мурась з Шевченком вночі з вівтірка на середу десь зникли, але з поводження Шевченкової дружини Надьки можна зрозуміти, що вона напевно знає де він є. Колгоспних свиней, збіжжя, частково коней колгоспники розділили і забрали домів в середу. Колгоспну пасіку знищили потруївши бджіл сірчаним димом і розділивши мед між колгоспниками в четвер. Червоноармійці, що перебували на горбку біля копанок від вівтірка чи середи, сьогодні ранком залишили все в окопі і подалися в ліс. Корж на бараках (торфорозробці) п'є та бешкетує. Німці у п'ятницю перед вечором проїхали попід лісом швидкохідним панцерником мимо хутора Копань і, зробивши велике коло по нескошеному колгоспному лані вівса, від'їхали назад. Хуторяни своєї худоби на пашу ще не виганяють. Жінки, не криючись, порються біля хат та на своїх городах, а чоловіки все ще зі схованок не показуються.

Над вечір небо знову захмурилося низькими клочковуватими хмарами, що ліниво надпливали з

північного сходу. Десь перед північчю почав сіяти перший осінний теплий і тихий дощ. На світанку у вівторок в напрямку Писаревичів заторохтіли кулемети і донеслось декілька глухих вибухів. Батько з Іваном поспішили в хату з вишок та зарядили, щоб вся родина була готова у випадку потреби сховатися до льоху на городі, але тривога виявилась передчасною, бо більше години на Писаревичах, і взагалі в околиці, не чути було жодного підозрілого звуку чи руху. Коли вже зовсім розвиднілось, не зважаючи на низькі хмари та майже безперервний, хоч дрібний і рідкий, дощ у напрямку Писаревичів почали знову торохтіти кулемети та вибухати окремі гарматні стрільна та міни. Прислухавшись, можливо було розпізнати двояке торохтіння кулеметів та вибухів. Одні кулемети стріляли повільніше і глухо: — Та-та-та... другі скоріше і голосніше: — то-то-то... Вибухи також були різкі й короткі та розтяжні і глухі.

Перед полуднем різкі вибухи стало чути далі на схід, з чого можливо було здогадатись, що стріляла та гармата, що її притягнула автомашина за червоноармійцями, або німці обстрілюють Бабаків хутір з далекобійної гармати. З перенесенням вибухів далі на схід, від Воронежу почали надлітати лапаті літаки, що своїми опанцереними колесами майже чіпляли верхів'я дерев. Приблизно від Мостовщанської дороги вони летіли низько понад Есманню майже до Пристані, а потім різко звертали ліворуч, і приблизно над роз'їздом Брюловицьким хвилин з десять завивали моторами. Куди вони відлітали, за лісом та низькими хмарами було неможливо здогадатися, але за півгодини знову в з'єднаннях по три пролітали над Есманню і знову завивали моторами в тому самому напрямку. Торохтіння кулеметів, вибухи і приліт літаків припинилися десь біля другої-третьої години по полудні та до наступного ранку над Есманню в околиці торфорозробки та навколишніх хуторів панував цілковитий спокій. Ранком в середу все ще сіяв дрібний дощ, але холодний північний вітер почав швидше відносити хмари на південь та оголювати латками небо. Німецькі двомоторові літаки, користуючись проясненнями, почали низько літати понад надесманськими лісами, полями та дорогами і час від часу торохтіли кулеметами. Перед полуднем із-за хмар стало

пробиватися соняшне проміння. Літаки перестали появлятися в околиці. Ми пообідали всією родиною в тестевій хаті, і потім, за згодою батька та матері, я, Олена, Олексій та Тетяна пішли додому і звільнили Маньку від обов'язків нагляду над нашим господарством.

Як саме переходив змаг на переправі через Есмань в околиці Писаревичів між німцями та червоноармійцями, з переказу людей та огляду терену можна описати так.

Німці, в середу зайнявши Вороніж, виставили заставу біля залізничного мосту через Есмань та біля розірваної греблі на Писаревичах і почали скупчення своїх військ на лівобережжі Десни до дальшого наступу, розвідуючи терен, чи, вірніше, перевіряючи шляхи в напрямку Кролевця та Глухова. У п'ятницю, на роз'їзді Брюловицькому зауважили потяг з білими хрестами на декількох вагонах. З літаків вони не могли розгадати чи це дійсно якийсь санітарний потяг, чи щось інше і післали дві швидко-хідні опанцерені автомашини в розвідку, які на шляху більше кілометра від роз'їзду, між хутором Бруховецького та Волжиним, натрапили на червоноармійську заставу з кулеметом та зрозумівши, що заїхали надто далеко від передових своїх частин, відстрілюючись розвернулись і втекли. Вночі червоні виставили застави у вирві греблі, в ямі колишнього дядькового Петрового льоху та на узліссі, де й ми з Іллею побували в неділю. Німці й собі висунули передові застави на ставище, але місток через Есмань був уже під контролею червоноармійців і вони вирішили чекати до початку загального наступу та захопити червоноаромійців зненацька, світанком у вівторок, післявши знову швидкохідні опанцеровані авта. Червоноармійці не прогавили і обстріляли їх з кулеметів та обкидали так званими "коктейлами Молотова", — пляшками з горіючою рідиною та запалили одну з автомашин. Опанцерованим автомашинам на допомогу німці післали два легких панцерники, бо тяжкі панцерники вони готувалися переправляти залізничним мостом. Один з панцерників наїхав на міну і підірвався. Втративши опанцерену автомашину, панцерника та двох вояків, німці затримали наступ і порадившись та перегрупувавшись, частину тяжких панцерників та допоміжні передові частини післали на переправу на Зарудському, а тяжкими кулеметами та мінометами почали інтенсивний обстріл

узлісся між залізницею та Морозовщиною. Коли передові частини та тяжкі панцерники вийшли на Пухове поле і стали просуватися в напрямку шляху між Воронцьовим та Андрониковим хуторами, Бабаків хутір, де був командир дивізії в Пилиповій хаті, почали обстрілювати з далекобійної гармати, що була на ставищі у Воронежі, а сам штаб дивізії, що приміщувався на колгоспній садибі між Бруховецьким та Волжиним хуторами, обстрілювати та бомбордувати літаками "Стуками", що приміщувалися на польовому аеродромі біля Мисікового хутора.

Першими зауважили німецькі панцерники на Пуховому полі червоноармійці господарської частини, що стояли постоєм в Пискуновому лісі, і почали втікати шляхом в напрямку штабу. Біля Андроникового хутора їх перехопили панцерники і розігнали по Ященковому лісі та заразом запалили хату Федора Сердюка. Набоями з далекобійної гармати запалили хату Андрія Коломійця, чим і викликали паніку між бійцями, що стояли в резерві в Пискунівщині.

Вийшовши на шлях, передові німецькі частини з панцерниками зайняли оборону і чекали, доки сами червоноармійці перестануть спротивлятися та розбредуться по лісах, хто куди, чи прийдуть здаватися до полону. І так до вечора була очищена переправа через Есмань та забезпечене безперебійне пересування німецьких частин до Сейму.

Окрім уже згадуваних жертв переправи, — двох хуторянських хат та двох німецьких вояків, — був поранений Андрій Коломієць осколком набою, вбитий червоноармієць в ямі льоху на дядьковому Петровому городі та ще один німецький солдат-мотоцикліст, що наїхав на міну біля Гудимишиної опушки. Згоріла одна з автомашин червоноармійців, а іншу, через недогляд німців, розібрав на частини Андрій Маковець для "транспорту", за що згодом від воронізьких поліцаїв поплатився своїм майном та тим місцем, що ним сідається на лаву.

Найбільше жертв було в штабі дивізії від бомбардування та обстрілу літаків. Літаки налетіли несподівано через хмари та дощ. Прилетіли вони звідкіль їх не сподівалися і надто низько. Нічні застави, чергові штабу та різні штабні командири й вояки, що не мали обов'язків до виконання, перебували в колгоспній стодолі

в чималій віддалі від Займи і якогось прикриття чи окопів взагалі. Під час першого налету літаки підпалили стодолу і потім розстрілювали з кулеметів безборонних вояків та командирів і таким чином жертви переправи на Есмані збільшилися до пів сотні осіб.

ВЛАДА НОВА — ПОРЯДКИ СТАРІ

Від хутора Копані, навпрошки полем, не більше трьох кілометрів віддалі, але через підвищення ґрунту, по якому проходить Мостовщанська дорога, навіть у ясний соняшний день, Нового Путивельського шляху не видно. В середу, прийшовши додому, ми по черзі пильнували Копанську дорогу, сподіваючись появи німецьких панцерників або автомашин з військом, бо з ущуханням вітру гул моторів на шляху наростав до пізнього вечора. На світанку гул моторів знову відновився, а ранком знову появилися двомоторові літаки з торохтінням кулеметів. Гул моторів був певною ознакою, що німецьке військо невпинно посувається на схід, а настирливе кружляння літаків з ніби зовсім безпідставним вживанням кулеметів, викликало сумніви та здогади: можливо, якась червона частина прорвалася в тил німецької колони і, чого доброго, накличе біди в нашу околицю. Хуторяни, наносивши води світанком з колодязя, сиділи по своїх господарствах і чекали на якусь потішаючу вістку. До полудня в четвер гул моторів на шляху ніби затих, перестали появлятися літаки з своїм торохтінням кулеметів, хмари змінили свій напрямок на північний захід і забрали перший осінній дощ зо собою. По полудні до контори колгоспу прийшли великий Андріян Гречка, Грицько Коломієць та Олексій і Сергій Марченки. Минулого тижня, ще перед об'явленням мобілізації, Мурась був наказав комірникові Роботькові знищити колгоспний радіоприймач, патефон, таблицю обліку трудоднів колгоспників, портрети вождів, всі записні книжки, його постіль і все з його "берлога" та контори, що могло згоріти. Вчинивши колгоспну контору пусткою,

Гречки з Марченками прийшли до нашої хати і всілися на лавочці. Люди — добрі, знайомі хуторяни та ще й родичі, сидять під вікном, мені ховатися від них в хаті зовсім недоречно; я вийшов, привітався і між нами зав'язалась невимушена розмова про можливості нашого майбутнього.

— З чого нам починати? Як поступати? Куди звернутися за порадою чи за розпорядженням? Хуторяни вже біля п'яти років були окремою адміністративною одиницею — сільрадою, а тепер ніби нашим зверхником Корж, який зве себе "хазяїном" не тільки торфорозробки, але й сільради, бо осідок її був в клубі торфорозробки. Колгосп на Васильківщині має головою Макара Радіонова і він з Симанцями та Савченками відмовляється з Коржем співпрацювати. Нашого Мурася десь чорти понесли і правдоподібно він скоро не повернеться.

Я колгоспними справами, навіть не припускав займатися, але нагадавши про білогривчан, як вони свою сільраду приписували до далекого Глухова замість ближчого Кролевця, сказав моїм співбесідникам про це та висловив думку, щоб не мати справи з Коржем, а поспішити домовитися з клишківцями або вороніжцями про опіку або поєднання з нашими хуторами. Гречки з Марченками вирішили негайно покликати хуторян та вирішити спільно, які перші заходи починати під новою владою. Я послав Тетяну, щоб збігала до хуторян ближчого кінця хутора, а великий Андріян попрохав Тищенкову Гальку, щоб побігла на дальший кінець хутора під ліс.

Хуторянські старші чоловіки не забарилися і по недовгій дискусії вирішили, щоб завтра ранком великий Андріян Гречко та Сергій Марченко поїхали до Воронежу виявнити становище та по можливості пов'язатися з можливими діючими установами німців чи місцевих органів. Мені, як обліковцеві колгоспу, доручили з старих моїх записок зробити відомості про стан трудоднів колгоспників та взяти на облік залишене колгоспне майно на господарстві. Андріян з Сергієм мали колгоспних коней дома і ранком, не заїздивши на хутір Копань, поїхали до Воронежу. Хуторяни, що бажали розподілу колгоспу на окремі господарства, приходили на колгоспне господарство довідатися, коли відбудеться остаточний розподіл. Ті що не уявляли, як тепер починати

самостійно господарювати, також приходили довідатися, як їм поступати. Ті, що не мали колгоспного коня, а потребували кудись поїхати, приходили довідатись про можливість користуватися конем. Ті, що взяли колгоспного коня до себе на господарство, але забули взяти віз, плуг, хомут чи ще чогось потрібного для використання коня, приходили за цею чи іншою річчю. А всі разом, не знайшовши когось відповідного в конторі та на господарстві, приходили під нашу хату і я мусів вияснювати те, що й сам напевно не знав. Вечором з Воронежу повернулися Андріян з Сергієм на підпитку і в дуже веселому настрої та під'їхавши підводою до нашої хати і сповістили присутнім:

— Влада нова, а порядки старі. Німці наказали колгоспне майно, розібране незаконно колгоспниками під час безвладдя, повернути на колгоспні господарства. Колгоспи перезвати на "громадські господарства" і негайно розпочати працю у всіх ділянках господарства: збирати залишки врожаю, сіяти озимину, копати картоплю, буряки і так далі. Замість голови колгоспу, тепер буде староста госпордарства, а нашим старостою від тепер буде Сергій Іванович, — сказав великий Андріян і, як це він уміє підлещуватися та удавати, зліз з воза і підійшовши до Марченка, вклонившись, добавив.

— Пізнавайте й шануйте.

Марченко й собі зліз з воза, витяг папірець з кишені і показав присутнім, щоб не було сумніву про його призначення старостою господарства, бо папірець дійсно мав печатку з орлом, що розпростер крила і в кігтях тримав заломаного хреста-свастику.

Андріяна Васильовича Гречку я добре знав ще з тих часів, коли я був чи не десятим членом колгоспу ім. Другої п'ятирічки і зимував з сестрами на печі в колгоспній сторожці, але з Сергієм Івановичем Марченком, не зважаючи на те, що він Оленин двоюрідний брат, мені мати справи не доводилось. Коли Сергій, ні з того ні з сього, наказав мені до завтрашнього ранку визначити людей для обслуги коней в колгоспній стайні, призначити сторожа на наступну ніч і ранком зібрати хуторян на наряд, я гадав, що це тільки тимчасово до загальних зборів, чи доки Марченко розглянеться за досвідченим чоловіком.

За сторожем мені розглядатися було непотрібно, бо тут же стояв Степан Корж, що вже від довшого часу сторожував на колгоспному господарстві, і він поспішив запевнити мене про те, що він таки свого обов'язку не занедбував та з Грудиною доглядав тих коней, що колгоспники не розібрали по своїх господарствах. Про Ночовного Якова та Фастовця Василя я й без їх запевнення знав, що вони приходили світанками до стайні, помпували воду для загального вжитку хуторян та для залишених коней у колгоспній стайні, а тому й без мого втручання будуть далі доглядати коней.

Наступного ранку хуторяни приводили коней, приїздили ними до контори з виразним наставленням виконувати ними працю. Приходили, як звичайно, на наряд. Великого Андріяна та старости Сергія довший час не було. Хуторяни краще за мене знали, де що потрібно робити в полі, на городі і взагалі в господарстві, переважно говорили мені, щоб записав, де вони будуть працювати, й відходили. Марченко приїхав своєю гнідою кобилкою прямо до стайні, випріг її, поставив у стайні, а звідтіль вивів молодого жеребця Сокола і став запрягати у той віз, що ним приїхав здому. Я поспішив до стайні з виясненням для Марченка про стан господарства, як я його розумів, куди пішли працювати люди та що він думає про першочергові потреби господарювання. Марченко ніби кудись поспішав, чи мав щось важніше на думці, всі мої зауваги збув мовчанкою, а вже всівши на воза, сказав, що Андріян Васильович та його брат Василь поїхали на Пирощину подивитися на млин і як приїдуть на господарство, щоб зачекали на нього.

Марченко від'їхав в напрямку Воронежу. Я знайшов у стайні чорну кобилку, що возила мене додому ночувати, коли ми з Сергієм Сіриком та Петром Андрусенком були сторожами, конюхами і майже "володарями" життя і смерти колгоспних коней новозаснованого колгоспу ім. Другої п'ятирічки, сів верхи і поїхав нею об'їхати колгоспні лани та хоч поверхово познайомитися з ними.

Лан колгоспу ім. Папаніна, чи тепер по "новому" — громадського господарства, декількох хуторів, мав десь більше тисячі гектарів рівного суглинкового поля, починаючи від дороги, що пов'язує село Клишки з Пристанською греблею біля Ново-московського хутора на півдні, відмежовується прямою межею від ланів

клишківських колгоспів на заході та прямою межею від лану воронізького колгоспу ім. Сталіна на півночі. Східня межа залежала від розмежування лісу, хуторянських городів, Копані, Холодівщини та городнього господарства торфорозробки. Жито на двох нивах в протилежних кінцях лану було скошене, але частина ще лежала незв'язаною і нескладеною в копи. Гектарів з два озимої пшениці стояло в копах, але хтось з хуторян, чи можливо й з вороніжців, декілька півкіп недбало обмолотив і залишив снопи розкиданими по полі. Овес також був у двох кінцях лану і тільки частково скошений. Лан вики перестояв і потрібно було негайно врятувати її хоч на насіння. Просо вже також достигло і почало висипатися. Частину гречки також потрібно вже було косити. Картоплю потрібно викопувати, помідори збирати, коноплі рвати... До Пречистої, коли в нашій околиці збіжжя мало бути звежене вже в стоги та стодоли, озимина посіяна, картопля викопана, залишалося не повних три тижні, а на колгоспному лані праці непочатий край, коней в стайні тільки біля трьох десяток та можливо з десятка ще в хуторян. Трактор "Універсал" ніби Малишок Федір має схованого в кущах біля Пирощини, але пального та оливи де для нього взяти?

Об'їздивши лан та нотуючи бачене, мені якось навіялось на думку, чому Марченко найважливішою справою свого старостваа вважав справу поїздки його брата Василя з Гречкою Андріяном на Пирощину до млина? Андріян тепер може бути керівником млина, а що має робити там Василь? Він не мельник і навіть не колгоспник.

Коли я повернувся на господарство, на мене чекали дві зовсім мені незнайомі і не хуторянські жінки. Одна виглядала на молодицю, а друга на ученицю з десятирічки. Молодиця не питаючи хто я, звернулась до мене на "пане Грицю". Мене не так здивувало, що вона моє ім'я знає, а слово "пане", і я в пам'яті намагався зрозуміти, що те "пане" могло б значити окрім образливого слова різнозначного зі словами поміщик, буржуй, глитай... Згадався відривок з якогось вірша — "Пани, попи та крутопопи, що вміли в світі мудрувать..." Перед жінками стояв я розгублений і це мабуть збагнула старша з них і посміхнувшись, знову назвала мене паном Грицем.

— Пане Грицю! Ми з вами незнайомі, але ваші добрі

сусіди. — Вона, назвавши своє ім'я, показала на молодшу, — це моя зовиця. Я Зубченкова невістка, а вона його наймолодша дочка, учениця київського технікуму. Татові не здоровиться, то пробачте їм, що самі не прийшли, але вони Вам будуть дуже вдячні, як ви нас візьмете на своєму господарстві до праці.

Я вияснив їм, що я тут зовсім ніякий начальник, і перше мушу переговорити з старостою...

— З Коржем!? — перелякалася Зубченкова невістка.

— Ні. — запевнив я, але не став випитувати чому вона так перелякалася на згадку старости. Німці нам призначили старостою Марченка Сергія і тепер залежнс від його волі чи розпорядження я буду поступати, закіль виясниться справа моєї праці на залізниці або торфорозробці.

— Боже борони вас пане Грицю! — зблідла Зубченкова невістка. — До Коржа не ходіть, бо він розбишака, бешкетник і дуже, дуже кепський чоловік. Ми за тим до вас і прийшли на пораду нашого тата. Ви мусите знати, що наш тато під Києвом мав економію, а Письменний був в нього економом. Як тільки німці займуть Київ, ми поїдемо додому. Нам непотрібно жадної оплати за нашу працю. Нам потрібно тільки якогось заняття, щоб Корж не прив'язувався.

З Зубченком я близьких стосунків не мав. У траспортному відділі торфорозробки він рахувався аґрономом допоміжного господарства та десятником гужтранспорту, а я вагарем на вивозці торфу тим гужтранспортом. Зубченко був старшим і поважним чоловіком, а я хуторянський хлопчина. Про Зубченка, Письменного, Чернякова, Остапчука, Крендесерука, Крижанівського і ще декількох осіб, що все ще трималися торфорозробки і були її основниками, нікому не було таємницею, що вони непролетарського походження, а торфорозробки і дехто з них навіть партії, тримаються не за совість, а за страх, але що Зубченко власник економії під Києвом, а Письменний його економ, це була для мене новина, варта задовольнити прохання цим дуже симаптичним і чемним жінкам. І я згодився, щоб вони приходили завтра на наряд, з граблями, лопатами, кошиками чи навіть без нічого, тільки приготовані допомагати жінкам зносити снопи, вибирати картоплю,

збирати помідори, або якусь працю, яку я зможу для них полагодити з хуторянськими жінками.

Колгоспники не звикли працювати від сходу сонця до заходу, як це робили селяни одноосібники до колективізації на своїх нивах під час жнив та сівби. Колгоспник виконав норму, заробив трудодень і в ліс за дровами на паливо чи до себе на город. Хуторяни й сьогодні, довше ніж звикли, в полі не затримувалися. Я одною ногою вдома, а другою в колгоспі. Дров Олена ще за дня принесла з лісу, я було присів біля столу підготовляти записки для Марченка про стан колгоспного лану та зведення за робочий день, Олексій забажав "допомагати" і став Олені на заваді поратись біля печі. Згорнувши свою "канцелярію" і з набутої звички обліковця, пішов в приміщення контори, а там ні лави ні стола: довелось іти по сусідах та прохати, щоб повернули стіл та лави до контори.

Марченко повернувся з поїздки у Вороніж, чи куди там їздив, знову з великим Андріяном, ще більше веселим ніж вчора. На моє запитання, що нового? Марченко відповів примовкою, не зовсім мені зрозумілою, про якусь нову сорочку, що висіла на кілочку, а коли стала "вошивкою-паршивкою", її кинули під лаву. На мої пояснення, що зроблено на полі сьогодні та що потрібно б перше робити завтра, він також відповів тою самою приповідкою звернувшись до Андріяна.

— Ій Богу, Андріян Васильовия, я сто раз прав! Нову сорочку на кілочок, вошивку-паршивку — під лаву.

— Ну, ну, Сергію Івановичу, — згорнувши губи трубкою, як це тільки вміє робити великий Андріян, та приклавши до них вказівний палець правої руки, з свистом добавив, — с-с-с, про господарство також потрібно думати.

Марченко ніби зацікавився моїми записками на столі, а я використавши його увагу, почав йому пояснювати по аркуші паперу, де було накреслено мною без розміру і лінійки план колгоспного лану.

— Отут біля межі, жито скошено, але не зв'язано, — показую йому пальцем.

— Я ніякої межі там не бачу, — каже Марченко.

— Це, отам біля дороги.

— Добре, — згоджується він. — Біля дороги жито

скошене, але не зв'язане, а ти показуєш тут. Пішли людей хай пов'яжуть, покоплять та звозять у скирту.

Приходили Зубченкові дочки, питалися за працею.

— А тобі вже й Олени не вистачає? Їй Богу Андріян Васильович...

Але Андріян знову повторив своє, — ну, ну, Сергію Івановичу... і взявши його під руку вивів з контори повторюючи, — с-с-с, додому час. Завтра. Додому час.

Марченко з Андріяном відійшли домів, залишивши біля контори прив'язаного до стовбця і запряженого Сокола. Я ніби то "нова сорочка", згідно Марченкового мислення, мені довелось і Сокола випрягати та ставити в стайню.

В суботу Андріян прийшов на наряд без Марченка. Я був певний, що він чекає на його, щоб полагодити якусь справу та іти до млина на Пирощину, а він звертається до мене за нарядом.

— Андріяне Васильовичу, — питаюся в нього, — а з млином як же буде?

— С-с-с-с, — засичав Андріян крізь свої згорнуті трубкою губи і піднісши пальця до них, — Сергій Іванович староста! Сергій Іванович, — всьому голова.

Сергій Іванович знову задравши голову проминув мене і хуторян в конторі на наряді, запріг Сокола й знову від'їхав в напрямку Воронежу. Під час обідньої перерви, я довідався від хуторян, що керівником млина Марченко призначив свого брата Василя, комірником господарства — свого кума Грицька Зеленського, об'їзджиком лану (сторожем) — підлесливого і непевного чоловіка — Лавицького.

У неділю ранком приїхав до нашої хати батько з Іваном своєю сірою кобилкою з плугом та бороною на возі і зайшов у хату та почав жартувати.

— Твоя теща боялася панщини гірше пекла, а тепер, як зять став економом, мене в святу неділю здому виперла. Поспішай, — каже, — а то спізнишся й у кріпаки тебе не приймуть, мусітимеш козакувати зубами по порожніх полицях.

— А ви говорили з Сергієм? — питаю в батька.

— І що тут у вас за дурні клишкуни! Що вони тут радили? Куди вони дивилися? З Сергія господаря не було й не буде! І ти ж тут був. Біля твоєї хати "парада" відбувалася, язика в тебе не було, чи між хуторянами

когось розумнішого не знайшлося послати з Андріяном. Андріян ніби й розумний чоловік, а чому зробив таку помилку, я не можу зрозуміти.

Без жартів і загамувавши гнів на Сергія, батько розуміє витворене становище дуже небезпечним та не бачить інакшого виходу, як поставити свою кобилку в загальну стайню та допомагти хуторянам, колгоспникам збирати врожай.

— Корж п'яниця і бешкетник ще з революції, це б ще не було великою бідою, але біля нього збирається підозріла компанія, а німці, сам бачиш, кому роздають чини та печатки. Так виглядає, що не так сталось, як бажалось. Ти краще з своїми хуторянами порадься, та неділя не неділя, на Сергієве розпорядження не чекайте, а то зимою не один я з родиною будем виставляти зуби на полиці.

Не зважаючи на пораду батька та деяких хуторян, щоб я примирився з своїм становищем, мені було не тільки ніяково, а навіть соромно поводитися з хуторянами в ролі бриґадира. Марченка з Андріяном посилав таки гурт хуторян щось ніби делеґатом до нової влади і там його визнали та затвредили, а я самозванець. Я вмішався у господарські справи хуторян непроханий і навіть проти своєї волі. Я добровільно залишив колгосп вже майже чотири роки і мені зовсім не бажалося повертатися, коли Мурась пропонував посаду рахівника та його безпосереднього замісника.

— Чому я тепер пов'язуватимусь з непевним чоловіком Марченком і взагалі з хуторянськими справами, коли я на залізниці можу стати в пригоді та забезпечити собі кращу посаду на майбутнє. Чей же німцям залізниця також потрібна.

В понеділок я сказав хуторянам, що зібралися на наряд, щоб зачекали на Марченка. Марченко не мав бажання взагалі зустрічатися з більшим гуртом хуторян, тим більше на наряді, де "язиковаті" жінки могли поставити не бажане питання, чи висловити немилу заувагу. Зрозумівши, що йому не уникнути зібраних хуторян біля контори, він накинувся на мене ніби за не виконання його наказу підготовити молотарку до молотьби.

— Чому ти до цього часу не поставив людей очистити тік, та не починаєш обмолоту? Посів озимини на тебе не чекатиме.

— Молотарка цілком справна, а току для неї очищати непотірбно, бо ми не маємо чим її порушувати.

— Малишок же має трактора!

— Тракторові також нічого не бракує, але ми не маємо ні пального ні оливи.

— То чому мені до цього часу не сказав? — утримуючи позу непомильного начальника, підвищеним голосом обвинувачував мене Марченко.

— Сергій Іванович! — заперечив я винувато. — пробачте, але я вам указувати не можу. Вас уповноважували хуторяни як посланця до нової влади. Там вас визнали і підтвердили відповідним документом, а мене ніхто не вибирав, не назначив, от тому я й затримав людей, щоб ви дали нам якийсь порядок.

— Німці суворо забороняють збирати людей на збори! Тебе можуть обвинуватити в організуванні бунту проти військової влади. Ти що? — тицьнув в сторону контори пальцем Марченко, — Неписьменний? Не бажаєш підкорятися розпорядженням влади? Піди прочитай сам та скажи людям, щоб також поцікавилися, що там написано.

— Я читав, але...

— Без всяких "але". Роби, що тобі наказано, — викрикнув він і швидко попрямував до стайні запрягати Сокола та їхати.

І так, за не повний тиждень існування нової влади на хуторах, що творили раніш колгосп ім. Папаніна, а тепер громадське господарство хуторян, панувало майже двоєвластя. Марченко їздив Соколом майже щоденно від ранку до пізнього вечора, куди сам знав чи мав потребу. Привозив розпорядження німецького командування, пропаґандивні відозви, плякати і розвішував їх в конторі. На підпитку нападав на мене за "неполадки" на господарстві. Мав дуже дружні відносини з комірником Зеленським та об'їзджиком Лавицьким, а я з конюхами, сторожем, садоводом та хуторянами господарював, як умів, пристосовуючись до можливостей та умов. Наприклад не вистачальна кількість коней навела мене на думку застосувати розподіл їх в порозумінні з конюхами, ще перед нарядом. За звичайним колгоспним звичаєм, бриґадир видає наряд особі на працю, а конюхи потім йому виділяють відповідного, на їх погляд, коня, що часто ставало непорозумінням між конюхами та бриґадиром.

Наприклад: бригадир з якоїсь причини послав десять осіб за кіньми для виконання певної праці. Конюхи видали збрую і коней. Згодом приходить знову десять осіб за кіньми для виконання іншої праці. Коні першої групи надавалися для праці тій і цій групі, але залишені коні до виконання праці для останньої групи мало, або й зовсім, не надаються. Коней від першої групи потрібно передати другій групі, або призначити людей до виконання іншої праці відповідними кіньми. Потрібне порозуміння між групами. Потрібне порозуміння з бригадиром. Потрібно було затрачувати час.

Я, домовившись з конюхами заздалегідь, посилав людей по коней з виразним призначенням, якого коня кому належить використовувати для якої праці. Люди були певні, що призначений кінь, відповідний до праці, а конюхам це улегшувало нагляд за кіньми та тими, що користувалися кіньми. Мої записки на наряді, унеможливлювали безвідповідальну поведінку з кіньми. Наприклад: людина працювала конем і через недогляд чи якийсь випадок обмуляла його хомутом, обрізала посторонком, опарила сідлом і після праці, незауважена конюхами, поставила коня в стайні і не сказала про це конюхам. Наступного дня хтось виявив окалічення коня, а хто його окалічив, певних доказів нема. Я започаткував щоденні записи.

З деякими роботами в полі, через те, що приходили люди непризвичаєні до праці на полі, як ось Зубченкові дочки, вчитель Стороженко, замісник директора торфорозробки Іван Коленченко, секретар сільради і бувший голова колгоспу Василь Кузьменко, жінки й дівчата, що працювали на торфорозробці, потрібно було їх парувати з колгоспниками, як допоміжну силу, як то: крутити перевесла, зносити снопи, згребати колоски, відносити коші з картоплею і тому подібну ненормовану колгоспними нормами працю, за що часто від Марченка отримував "заслужену" догану.

Щоб не бути самохвалом та наклепником на нову владу та її уповноважених, мені доведеться дещо розповісти про події "далі мого носа", тобто особисто зі мною не пов'язані.

Ідучи до Воронежу в розвідку, Андріян Васильович Гречка та Сергій Іванович Марченко перше заїхали до родичів Андріяна, що мешкали з цього боку Воронежу на

Спащині. Воронізькі Гречки, а особливо Андріянові свояки, були досить заможні й порядні громадяни. Під час революції водилися також з більш порядними представниками часто змінюваної влади, як з Денікіновими офіцерами, Сокропадського гайдамаками, радними Думи та уповноваженими Керенського. Їхні сусіди-злидарі Іващенки, водились з Винниченком, Петлюрою, з комнезамами і навіть були "осквернили" Спаську церкву, прогнавши з неї богобоязливого і благочинного батюшку Боголюбова і наставивши самосв'яченого попа Буфета настоятелем святого храму; (отця Смичка, що висв'ячений був митрополитом Липківським, "кращі" вороніжці прозивали Буфетом, через те, що його батько наглядав за котлом, який забезпечував кип'ятком пасажирів на станції Терещинській).

Воронізькі Гречки та Андріянові свояки потім були лишенцями голосу, куркулями, підкуркульниками та "ворогами" трудового народу, а злидарі-Іващенки були десь повіялись світом за Петлюрою, за комнезамами в колгоспи, по шостенських заводах і тому подібних "тепліших" місцях "будуючого соціялізму". Тепер ніби Воронізьким Гречкам та Андріяновим своякам мала бути честь і шана від німців, так ні! Ще до прибуття німців до Воронежу, на Спащину прибули два брати Іващенки, як вірні совєтські громадяни, що втікають перед німцями, а коли німці показалися у Воронежі, старший Іващенко з своєю дружиною німкенею привітали їх хлібом-сіллю на перехресті Новгород-Сіверського та Глуховського шляхів, а в колишній сільраді посадили двоюрідного брата старостою Воронежу. Молодший брат надів рясу та хреста і почав служити молебень біля Спаської церкви у середу вечором, а в четвер ранком благословив дядька старостою колгоспу ім. Леніна. Воронізьким Гречкам та Андріяновим своякам нова влада зовсім не сподобалася і вони навіть не запаслися шостенським спиртом.

Сергія Івановича шуряк Кулик мешкав в далекому кінці Воронежу на так званому Клишковському хуторі в північній частині Покрівщини. Кулик також з не-злиднів, але досить спритний чолов'яга. Перед тим як влада мала його розкулачити, він був пристав до товариства "Пролетар", що мало за мету вирощувати цукрові буряки для реконструйованої цукроварні. Коли ж товариство

"Пролетар" перетворилось в радгосп ім. Петровського, Кулик своє господарство приписав колгоспові ім. Пролетаря, а сам знайшов відповідну працю в Шостці. В Шостці Кулик познайомився з ким "потрібно", вступив в партію, навчився збирати "кришки з стола імущих" і дослужився був до директора Шостенського хлібозаводу, тобто хлібодавцем біля одного мільйона осіб.

Тепер Кулик староста громадського господарства колишнього Пролетарського колгоспу. В Шостці має надійні зв'язки, джерела постачання спирту, а головне — рожеві надії скорого збагачення. Шурякові радить також використати можливості, повісити нову сорочку на кілочок, а стару вошивку-паршивку закинути під лаву, та кувати залізо доки гаряче.

Вгостивши "милого" шуряка та його "доброго" сусіда спиртом, поїхав з ними до німецької комендатури і там поговоривши з відповідними особами, дістав шурякові призначення старостою громадського господарства на хуторі Копані. Андріян Васильович був певний, що Сергій Іванович "потурбує" свого шуряка за папірець на призначення його завідувачем млина на Пирощині, але в Сергія Івановича виявилась своя "сорочка" ближча тіла, і вони "соізволили" шуряка "турбувати" за свого брата Василя. Мірчук (промол) у млині, та спирт у Шостці "почуватимуться" безпечніше, коли біля них "ходитимуть" брати з шуряками, і тепер Сергій Іванович почувається певно і не забуває навідуватися до брата та шуряка. А на Грицька покричи і він буде доглядати за господарством. В нього ні брата, ні доладного свата і сидить він, як обмерзлий тетерук на низькій гілці — одна нога біля контори колгоспу, а друга біля своїх, не наших сінець. Так Марченко розуміє моє теперішнє становище.

ВАЖЛИВЕ НЕ ТЕ, ЩО МЕТЕ, А ТЕ, ЩО ЗАМІТАЄ

Погода не сприяла збиранню врожаю, часто примочуючи незібране збіжжя та гречку в покосах та снопах, але перед настанням справжньої осінньої негоди залишки врожаю були заскиртовані або складені в стодолі. Під посів озимини обмеженою кількістю коней ми спромоглися підготувати більше ста гектарів ріллі. Мірчук з млина "перетвореного" на шостенський "спиртовий завод", допоміг роздобути бочку скопидару, що спалювався в ціліндрах "Універсала" не гірше керосину під час урухомлення молотарки. Олива з шостенських трансформаторів також мастила належно підчипники молотарки та трактора. Намолоченого збіжжя бочкою скопитару вистачило на посів озимини та по кілограмові на трудодень колишнім колгоспникам і теперішнім працівникам громадського господарства. Домолочувати овес, вику та гречку, на мою пропозицію, Марченко в Йовтуха Коржа на Гречкиному хуторі купив молотарку, що урухомлювалася силою чотирьох осіб. Шостенський слюсар Булитка, що з родиною переселився на Холодівщину до свого родича, старого вдівця Марка Марченка, роздобув у своїх знайомих шостенських майстрів відповідний шків і прилагодив його до молотарки. Молотарка стала приводиться в рух кінською силою через привод. Ми домолотили збіжжя та гречку й без трактора та горючого. Картоплю до заморозків викопали, по п'ять кілограмів роздали на трудодні, а майже половину врожаю засипали в льох та в чималі бурти і замаскували від непрохания "гостей" і "неситих" очей. Колодязь колишнього радгоспу, що тепер забезпечував хуторян і господарство водою, перший раз за його існування вичистили, утеплили та приправили окремий

кран для користування хуторянами, щоб уникнути намерзання льоду під час водопою коней та набирання води хуторянами у відра. Хуторяни-колгоспники і ті, що пристали до господарства, забезпечені були на зиму харчами для себе та худоби. Хуторяни Копані та господарські коні мали певність, що зимою матимуть певне забезпечення водою. Вода хуторянам в загальному не проблема, але для хуторян Копані та колгоспного господарства на колишньому осідку радгоспу ім. Чубаря була великою турботою, особливо зимою. Механічний колодязь залишився недобудованим. Частин і мотора під час "будови соціялізма в одной стране", колгоспові дістати було неможливо. Насос приводили в рух кінним приводом, що служив селянам ще до колективізації біля молотарок та соломорізок і вже добре зносився. В залізний бак налита вода під час більших морозів замерзала. Колодязь викопаний зусиллям хуторян, занесло намулом, а тому для хуторян і колгоспних коней зимою часто доводилось возити воду бочкою з Есмані або з торфяних кар'єрів.

Те, що залежало від хуторян, Марченка і частково від мене, під новою владою виглядало не безнадійним. Німці зимувати зупинилися під Москвою, Курськом, Воронежем... Ті, що їх сини, чоловіки та батьки десь воювали, журилися. Ті, що їх сини, батьки та чоловіки були дома, не радувалися. Але ті, що й воювали не забажали і дома не бажали сидіти, щось мудрували собі чи людям на погибель. Мені за господарськими турботами було обмаль часу застановлятися над окремими випадками та подіями, а тепер, як подумаю, то я залишився в живих тільки завдяки ласці Бога чи долі. Я жив, працював, турбувався навіть не для свого добра чи пожитку, і ходив ніби сліпий по линві над пропастю.

Щось за тиждень часу, перед вечором до стайні приїхали два червоні комісари однокінною бричкою. Конюхам наказали розпрягти коня і роздобути для них глечик свіжого молока. До молока мали хліб, ковбасу чи сало. Я близько до брички не підходив, а вони вечеряли ніби в тещі в гостях, а не на ворогом зайнятій території. На вишках стайні, в сіні, ночували без будь-якої обережности. Ранком, вмившись біля колодязя холодною водою, побігли дещо навколо брички, щоб розім'яти м'язи, наказали конюхам запрягти їхнього коня і не поспішаючи,

від'їхали дорогою в напрямку Воронежу. Щось днів через два, на господарство — головою не ручаюсь, але майже певний, що тою самою бричкою приїздив начальник новозорганізованої німцями поліції, — Мовчан.

Тиждень чи більше після перших відвідин Мовчана, він приїхав на господарство з своїм замісником Яловенком, знову бричкою, а за ними звичайним селянським возом гурт дівчат. На Пречисту німці влаштовували свято врожаю і Мовчан з Яловенком розглядалися за селянськими вишитими сорочками, корсетками, передничками та взагалі дівочими прикрасами для тих дівчат. Через відсутність Марченка мені довелося бути провідником для них до хуторянок, в кого могли бути бажані дівчатам речі, а тому я міг ближче приглянутися Яловенкові та пізнати його, як одного з тих двох комісарів, що ночували над стайнею в сіні на вишках. Був це збіг обставин, чи звичайна конспірація, я також головою ручатися не буду. Коли комісари сказали конюхам роздобути глечик молока, вони прийшли до мене за порадою. Я сказав Олені дати глечик свого молока, а сусідська дівка Чабанівна Манька згодилась занести молоко комісарам до брички. Тепер, побувши з Мовчаном та дівчатами в нас на хуторі, Яловенко став перебувати на хуторі майже кожного дня. Має якусь справу до Марченка, сидить з ґвинтівкою годин зо дві в конторі, або жартує з Манькою в хаті, коли Дятель з Чабанихою працюють на полі чи взагалі в господарстві. Дятлів син Іван, хлопчина зовсім несміливий і малописьменний, не вийшов одного дня на працю, а вечором вже повернувся з ґвинтівкою з торфорозробки, — найнявся в Коржа за поліцая. Чому Яловенкові сподобався наш хутір і Чабанівна, мені було трохи підозріло, але певних доказів не міг знайти.

Дятель, невеликого росту,непевний, підлесливий, а найбільше брехливий чоловічок, родом був з села Блистови Понорницького району, був у приймах сухої, високої і хворобливої дочки багатих батьків. Син Іван, 1922-го року народження, був у них одиноким сином. Під час колективізації, Дятлові прийми розкуркулили і йому довелось з дочкою багатих батьків та сином шукати притулку в радгоспі ім. Петровського. Після ліквідації радгоспу Дятель з родиною переселився був на торфорозробку, але там йому не сподобалося і він якось підлащився до Мурася і половину хати, яка мала належати

нам з Гашкою, як з неї виселиться родина працівника радгоспу Бережного, Мурась віддав Дятлові. Дятлова дружина щось місяців за два мешкання в нас сусідкою, померла, Дятель, не довго журившись, привів з торфорозробки вдову Чабаниху з двома дочками та сином. Шістьом дорослим особам в одній кімнаті розміром не більше сорока квадратних метрів підлоги, мешкати було тісніше ніж в бараці. Старша Чабанишина дочка Іва та брат Іван посварилися з матір'ю і перейшли мешкати назад в торфорозробський барак. Спершу мені здавалося, що це Іва та її брат Іван намовили прибраного брата Івана найнятися поліцаєм у Коржа, але згодом, ніби з полону в Сумах, втік Іван Залога, колишній голова контрольної комісії колгоспу ім. Папаніна, і також найнявся в Коржа поліцаєм, не побувши дома навіть двох днів. На хутір Залога переселився з Клишок. Коли перевозив свою хату на хутір та будувався, не раз ночував у нас з Гашкою в нашій хаті, і не без того, що їв наш хліб та борщ. Іван був ревізором, але в рахунках не дуже був справний і не раз приходив до мене за допомогою. На наше з Оленою весілля Іван позичив в когось в Клишках гармошку і добровільно зголосився безкоштовно грати. Іванові я не раз був у пригоді і Івана я уважав за дуже доброго сусіда. Найнявшись в Коржа поліцаєм, Іван Залога став мене сторонитися, а одного разу випадково зустрівшись сам-на-сам біля господарської стодоли, Залога забажав показати мені якої товщини кусень заліза може пробити куля з його ґвинтівки. Знайшов кусень лемеша і пропонував мені, щоб я його тримав в руці, а він з віддалі вистрелить з ґвинтівки в леміш.

— Ти що? — кажу йому, — здурів, чи думаєш, я зовісм вже з розуму вижив? Бажаєш здивувати мене своєю стрілячкою, то кусень леміша постав під стіною стодоли й стріляй в нього.

— Ти мені не довіряєш? Боїшся? То знай, свиня коню не товариш! — розгнівався Залога і від того часу ми навіть довший час обходили один одного.

Одного осіннього, мокрого вечора, в сінешні двері хтось постукав. Відчиняю двері і перед мною стоїть Грицько Крисько, в якого я квартирував, коли ходив останній рік до школи, мокрий, ніби намочена курка. Грицько обсушився, повечеряв і залишився в нас ночувати. На залізниці його тепер непотрібно. В

господарстві колишнього колгоспу ім. Леніна людей бажаючих працювати більше ніж праці на господарстві, то він був і вирішив спробувати улаштуватися працювати на торфорозробці. Тамтешні "хазяї" сказали йому зачекати на головного "хазяїна". Коржа десь не було майже до вечора. Він прислухуючись та придивляючись, зрозумів, що на торфорозробці йому не місце, але раніше відійти, не полагодивши справи, про яку прийшов, просто побоявся.

— Як ти тут живеш? — дивується дядько Грицько. — Шостенська совєтська влада перенеслась на торфорозробку. В тебе тут під боком тепер Райвиконком, Міськ-рада, Партком і навіть НКВД зі своїм колишнім начальником Печаліним. "Хазяїн" Корж прийшов до колишньої контори торфорозробки п'яним і розпитуючи Грицька та таких як він, що чекали на нього за працею, наказав своїм помічникам показати їм дорогу з торфорозробки, щоб "не заблудилися", а ті вивели їх на болото та наказали іти в напрямку лісу не оглядаючись. В лісі його спільники в пошуках праці розбіглись поодинці в різні сторони, а він нагадав за мене і прийшов перепочити та розвідати.

Не бачилися ми вже майже шість років. Моє життя за цей час зазнало багато змін, а в них з Дунькою, все було гаразд аж до минулого літа. Восени мав Микола повернутися з Червоної армії. Пронька мала вчитися в медичному інституті в Рязані. Віктор вже був другоклясником. А з початком війни настала одна журба та непевність. Від Миколи не мають вісток від початку війни. Пронька, отримавши посвідчення про закінчення десятирічки, поспішила відвезти його в Рязань, а там її мобілізували з початком війни для негайного обучення фронтовою медичною сестрою. Писала з Рязані листи, докіль було можливо, а де тепер, чи що з нею сталося, довідатися годі. Хто вмів жити за совєтської влади, — вашим і нашим, — працював деінде і в колгоспі, і мав півгектара городу, тим і тепер надходяча зима не така страшна. Дядько Грицько тримався тільки залізничної служби і йому були обрізали город до п'ятнадцяти соток гектара, тобто по призьбу, без харчових запасів на зиму, до "зеленої паші", може повторитися триклятий тридцять третій.

Я вже давненько не користувався своїм детекторним радіоприймачем, бо в шостій годині вечора, коли передавалися вечірні вісті з Москви через київську

радіостанцію РВ-4, мені не було часу за господарськими справами, а до півночі чекати було довго, бо я мусів вставати не пізніше шостої години ранку, щоб підготуватися до наступного робочого дня в господарстві. У зв'язку з працею на господарстві батька Івана та Маньки в нашій хаті не то що для радіоприймача на столі, але й для "нашого приданого", Тетяни, не вистачало місця, тому Тетяна з Олексієм ранком ішли на Холодівщину, а батько, Іван та Манька приходили працювати на господарство до нас з Оленою на обід, а тому я радіоприймач тримав на горищі хати.

Дядько Грицько, як лояльний громадянин "країни Рад", Миколину машинку, як він казав, відніс в сільраду зразу, коли було об'явлене військове становище в нашій околиці. Говорячи про різні справи до пізньої ночі, дядько Грицько забажав послухати новин з моєї машинки і я був змушений дістати радіоприймач з горища. Нас не так здивувало, що київська радіостанція вже більше не транслювала Москви, а якась станція, що звалась Варшава-Прага. Ми обидва настільки розуміли географію Европи, що знали де місто Варшава, а де Прага, але чому саме таке сполучення міст, не розуміли. Тому я після вислухання вістей о півночі, наушники залишив на цвяхові над столом, а сам приймач примістив під лавою в надії, що можливо знайду час ще послухати вісті вечором, та вияснити хто і звідкіль тепер передає їх.

Ранок був похмурий і мокрий. Крисько Грицько не забажав навіть почекати на сніданок, поспішив додому. Косарі, орачі, сівачі та боронувальники пішли та поїхали в поле. Молотарка стояла в стодолі і там також праця не припинялася й в негоду. Жінок, щоб на випадок більшого дощу, змогли сховатися десь під дахом в стайні, в конторі чи в напівзруйнованім радгоспнім бараці, послав я у сад вибирати помідори, моркву, капусту та збирати яблука. Десь перед полуднем на господарство приїхала перша німецька автомашина з двома німцями і, не роздивившись, чи тільки з цікавости, заїхала в помідори між жінок, що там працювали і застрягла в розмоклому ґрунті. Про німців в той час ще лихої слави не було чути, а жінки завжди цікавляться знайомими і незнайомими солдатами, обступили їх з усіх сторін з кошиками, лопатами, з жартами та усмішками. Але така "гостеприємність" хуторянок німцям не сподобалась і вони на них стали

вимахувати пистолями. Мене розшукала котрась перестрашена хуторянка, мовляв, ходи в сад, там німці заїхали автомашиною на грядки з помідорами і погрожують нам наганами. Мені ще з шкільних часів запам'яталися деякі німецькі слова, як — Іх-я, Камарат-товариш, арбайт-праця, ніхт-ні... Айн, цвай, драй, а ми з Письменним на сіні над льохом поновили пам'ять.

Моєю "німецькою" мовою, я не зміг порозумітися з німецькими солдатами, але зрозумів, що вони бажають допомоги жінок, щоб виїхати автомашиною на твердіший ґрунт, та, проавдоподібно, помідорів і яблук. Машину ми випхали на моріг без зайвих труднощів. Жінкам, я сказав назбирати кращих помідорів та яблук, але чого від мене бажали німці додатково, не міг зрозуміти і повів їх спрешу в колгоспну комору, думаючи, що вони, можливо, бажають якогось збіжжя. Ні. Вони позагялдали по кутках і бажають ще чогось. Повів в контору, там також не було, за чим вони приїхали. Подумав, що вони голодні, і завів їх до своєї хати, щоб запропонувати щось поїсти, але вони увійшовши в хату та зобачивши наушники на цв'яху над столом, повихоплювали свої пистолі, наказали мені, — Генди гох — руки в гору, обшукали мої кишені і почали нишпорити по хаті та в сінечках. Я був певний, що вони шукають за радіоприймачем і показав, де під лавою без будь-якогось маскування стояв мій приймач. Про дитекторні приймачі вони мабуть в Німеччині вже й забули, бо перш наказали мені прилучити до приймача наушники і налагодити його, а потім щось погірготавши між собою, поховали свої пистолі, говорили мені що, — ніхт камарат, — але чи вони, чи я, зрозуміти не міг. Повикидали помідори та яблука з своєї автомашини, що жінки були наносили за моїм розпорядженням, коли ми в хаті "слухали" радіо, і від'їхали.

Про відвідини німців Марченко звідкільсь знав ще перед тим, як повернувся з Воронежу, чи де там він їздив, та не розпрягаючи коня, почав мене сварити.

— Ти, — кричав Марченко, — за совєтів владою був незадоволений і тепер робиш так, як тобі до вподоби! Кому я привожу розпорядження влади? Для чого їх порозвішувано в конторі? Ти мусиш сам їх читати й людям пояснити! Ти відповідаєш за людей господарства! Для тебе ясно й недвозначно написано, що зброю, радіо, велосипеди та військове майно треба було негайно здати

в комендантуру. Вельосипед сховав, а радійом бавишся ніби дурень і думаєш, про це ніхто не знає. Завтра після наряду, щоб ти мені доставив вельосипед і радіо у воронізьку поліцію, і мені поквітування приніс! — наказав Марченко.

Вельосипед був розібраний на частини ще на початку війни і схований на горощі хати. Стягнувши з горища, позв'язував я частини мозутком, щоб було вигідніше нести на плечах, приймач з наушниками взяв в торбинку і вирушив перший раз за час існування нової влади до Воронежу. Особливих змін у Воронежі від часу реконструкції цукроварні на початках колективізації не було, не видно, щоб перехід фронту та нова влада щось змінила. Біля Спаської церкви, як лежав купами залізний брухт, так і тепер лежить. Гребля через Осоту на Спащині, як була зруйнована весняною водою в 1931-му році, так і досі неполагоджена. На базарному майдані німці закопали три невисокі стовби, до двох приладили перекладачку та причепили декілька мотузяних петель, а біля третього прибили декілька кінців мотузок. Шибениця та стовб сорому, тільки новин нової влади у Воронежі.

Воронізьке староство — в будинку колишньої сільради, а поліційна станиця в будинку Кауфмана. До речі, обидва будинки належали Кауфманові, тільки цеи, де приміщувалася сільрада, він ніби подарував вороніжцям в 1931-му році, а той що тепер там приміщується поліція, в нього ніби конфіскувала влада в 1934-му році. Між будинком староства та поліційної станиці проходжується поліцай з гвинтівкою на плечі. Питаюся, де я можу здати вельосипед та радіоприймач, а він витріщив очі і штовхає мені в груди пальцем.

— А ти не з хутора? Як було твоє прізвище?

— Сірик, — кажу йому.

— Так, так, — зрадів поліцай. — Сіриком та ще й Грицьком тебе звали! Не помилився я?

— Ні, — підтверджую я.

— А я Тимченко, Андрій Тимченко. Пам'ятаєш як твої базарні друзі мене під боки штовхали за те, що я до піонерів належав?

Тимченко, син "кращих" батьків, належав до піонерів, мешкав з батьками в хаті розкуркулених вороніжців і був надто чванькуватим хлопчиною. Ходив до четвертої кляси "А", з дітьми також "кращих" батьків і намагався

верховодити між "базарними" дітьми, моїми однокласниками четвертої кляси "Б", а ті його зверхности не визнавали і часто не тільки штовхали в боки, а таки по справжньому побивали. Винуватцями переважно були Кригар з Паляницею, сини червоних комісарів, які загинули в революцію або Новик, Павловський та Кривенко, сини комнезамів-комуністів. У Тимченка, хоч батько був і з "кращих", але безпартійний, Андрієві доводилось самому виплакуватись, без всяких наслідків на скарги піонервожатому чи вчителям. Тепер, Тимченко запевняє мене, що він не тільки звичайний поліцай воронізької станиці, але й чоловік німкені, що працює перекладачкою в німецькій комендантурі. Мій вельосипед та рідоприймач радить викинути на купу сміття в колишньому саді церкви св. Пречистої, а Марченкові без будь-яких поквітувань сказати, що так Тимченко велів.

— Ти краще скажи свому придуркуватому Марченкові, що Альвіна (Тимченкова дружина) живе не святим духом, а потребує хліба й до хліба.

Тимченко запропонував навідатися до колишньої нашої однокласниці Ревиної Анютки, що вже встигла бути два рази одруженою, а тепер має військовополоненого приймака і працює секретаркою в старості. При вході до будинку ми наткнулися на стару Хайку, Меєра, нашу однокласницю з четвертої кляси "А", якої прізвище було, мабуть, Виноградська, та ще мені незнайому не стару жінку. Хайка з Меєром, як я їх пам'ятав і тепер стояли з порожніми відрами, а наша однокласниця з жінкою — з мітлами. На руках одягу вони мали понашивані чи тільки позав'язувані жовті пасма з якимось надписом.

— А вони чого тут? — питаюся в Тимченка.

— Відстав від життя, — відповідає він. — Раніше ми на жидів працювали, а тепер вони на нас.

— Стара Хайка?

— Хайка — спекулянтка, — каже впевнено Тимченко. — Нехай будуть задоволені тим, що їх до цього часу не повішали.

— За що!? — затримую за рукав Тимченка.

— За те, що таких дурнів як ти не сіють, не оруть, вони самі родяться.. Тепер нова влада, нові порядки. Кому не подобається, — в петлю і гойдайся.

Анютка, розпізнавши мене, зніяковіла, почала вибачатися за ніщо, мінялася на обличчі, ніби й справді

чимось перед мною завинила чи чогось боялася. Запевняла, що зустрітись зі мною не сподівалась, а от тепер така несподіванка.

Чому саме для неї була несподіванкою моя поява в старості, чи поява в товаристві Тимченка, я не став випитувати в присутності непевних людей. Побажавши всього найкращого Анютці та подякувавши Тимченкові за турботи і поради, взяв на плече свій розібраний вельосипед та торбу з радіо і повернувся додому з дуже неприємним враженням з перших відвідин Воронежу під новою владою німців та їх підбріхувачів типу Тимченка.

Від першого намолоту нараховували колишнім колгоспникам і теперішнім працівникам на господарстві збіжжя, нарахували й колишньому голові колгоспу Мурасеві. Марченко сказав завезти збіжжя Мурасьовій дружині до Воронежу, я затримав коня та чоловіка від господарської праці, щоб завезти збіжжя Мурасисі.

Погода трималася сухою, я всіх можливих людей призначував на збирання врожаю. Одного погідного дня Марченко наказує мені послати трьох жінок, щоб нав'язали куликів житньої соломи, а наступного дня, щоб два чоловіки навантажили їх на воза, завезли до Воронежу та ними залатали частину даху на Мурасьовій хаті.

— Він поволікся чорт зна куди, то чому ми маємо його хати та дружини доглядати? — противлюся Марченковому розпорядженню. — Люди мені потрібні на збиранні врожаю, а коні для оранки під озимину.

Марченко ніби думав над належною відповіддю і бурчав собі під ніс: — поволікся, поволікся... — А потім, як тільки він вміє, з сарказмом висловився:

— Для таких розумців як ти, він нікуди и не поволікся. Доїхав до Васильківщини там і зупинився.

— Сидить на Васильківщині, то нехай васильківчани й турбуються їм.

— А то вже не твого ума розпорядження, де йому сидіти, а де лежати. Ти краще іж борщ з грибами, та тримай язик за зубами. А то як сам не прикусиш, то знайдуться, що його тобі вкоротять.

Мені нагадалась народня приповідка, що у п'яного на язиці, те в тверезого на умі. Жінки нав'язали солом'яних куликів, а чоловіки відвезли їх до Воронежу та полатали Мурасисі стріху на хаті ще й цього року.

Надходила осіння негода. У нас за стіною, в Дятловій

половині хати, все частіше Яловенко з Залогою затягували на підпитку пісні; За Сибіром сонце сходить... та, Нас не трогай, мы не тронем... Марченко все частіше п'яним залишався спати в конторі на столі та придиратися до мене за утеплення колодязя, улаштування лазні в колишньому колгоспному вівчарнику, за недоречне використання коней, за невиявлених колгоспних свиней та поросят в хуторян, і взагалі за все, що йому у п'яну голову наверзеться.

Десь вже перед Новим роком, покликав мене Григор Савицький до своїх "палат" у колишній колгоспній сушарці конопель, і показує під припічок печі, і крізь сльози прохає вибачення та поради, що йому робити з колгоспним кнуром.

В його два хворобиті сини, непрацездатня Мелашка і кнур під припічком, а картоплі може не вистачити і до весни. Життєву "історію" Григора я добре знав. Кнура він заховав під припічок не для своєї користі, а просто зжалівся над твариною, коли колгоспники розібравши поросят та свиней, вигнали його з свинарника. Кнур ходив по подвір'ї, щось днів з три, зголоднів і прийшов під Григорові "палати" поживитися на Григоровому смітнику. Мелашка винесла йому помиїв, а він потім за порожнім відром прийшов проти волі Мелашки в хату. Григор повернувшись з праці, застав кнура в хаті "господарем", загнав його під припічок, загородив вихід дошками і почав за ним доглядати. Кнур старий і майже біля центнера вагою, на утримання його потрібно не менше двоє відер картоплі. Випустити з хати кнура, Григор боїться. В хаті сморід, а під припічком кнур наробив гною, що вже йому й ворочатися тісно.

Де подівся колгоспний кнур, ніхто за ім не упоминався, і я до цього часу про його існування не знав. В господарстві він хуторянам непотрібний. Радитися з Марченком, потрібно було чекати на відповідний час, коли він не п'яний та не має якоїсь дурійки в голові, а тому я й порадив Григорові:

— Заріж кнура і споживай собі та дітям на здоров'я м'ясо.

Тижнів за два, Григор знову зустрів мене на самоті, і знов питає що йому робити з кнуром.

— А ти ще й досіль не зарізав його? — Здивувався я.

— Зарізать, то я зарізав, як ти казав, але внадилася Дятлова дівка за м'ясом.

— А ти Дятла на допомогу кликав? — питаюсь його, подумавши, що Григор спершу був пообіцяв Дятлові м'яса за допомогу під час різання кнура, а тепер не бажає поділитися з ним.

— Ні, — заперечує Григор. — Ми з Мелашкою зробили все тишком-нишком, як ти нам наказав.

— То не давай м'яса ні Дятлові ні його дівці — порадив я Григорові, а потім ще пішов до Дятла та насварив його, не як господарський бриґадир, а як сусід.

— Ти ж маєш колгоспне порося, чи навіть чималу свиню. Ти знаєш про це, і я знаю, бо ми сусіди і не заглядавши в хлів знаємо, що хто має. Був наказ віддати колгоспних свиней та поросят німцям чи кому там у Воронежі. Ти не послухав, і тебе ніхто не питає, що ти з тою свинею зробиш. То чому з Григором сварку затіяв?

Другого дня чи щось, на мене напав Яловенко з усіма "прикрасами" лайки московського садиста-НКВДиста.

— Твою сяку-таку мать! Ти сякий-такий паразит, негідник і тому подібне. Я тебе навчу, як кузькину маму в дугу зігнути. Ти мені після Різдва заспіваєш не такої?! Я тебе навчу...

Григор до мене більше скаржитися на Дятлову дівку чи будь кого не приходив. Яловенко на хутір приходив рідше. В Дятловій половині хати "гостини" Яловенка та Залоги перестали бути голосні аж до світанку, В половині грудня вже було декілька коротко-тривалих хуртовин, що понамітали чималі кургани снігу. І от одної сльотової днини під кінець грудня в нас на господарстві появилося декілька німецьких солдатів з неменше півсотнею шостенських поліцаїв, обступили Григорові "палати", знайшли "партизанський клад харчів", — кнурового м'яса, що Григор переховував від влізливости Дятлової дочки та їхніх гостей на горищі та в закутку коноплесушилки. Забрали кнурове м'ясо, дещо збіжжя, заарештували Григора з Мелашкою та забрали їхню "сталінську" корову. Двох рахітників-синів Григора та Мелашки залишили замерзати у вихолоджений і з повибиваними вікнами хаті. Родичів чи друзів-сусідів Григор з Мелашкою на хуторі не мали. Хворими дітьми добровільно ніхто з хуторян не забажав заопікуватися. Марченка, як звичайно, десь чорти носили поза господарством, мені, на свій власний розум,

довелося домовлятися з удовою Івченчихою про опіку над Григоровими дітьми. В додаток до цього я, не гаючи часу і не чекаючи на "благословення" Марченка, маючи на увазі Тимченкові запевнення про його дружину Альвіну, написав від імени хуторян-сусідів Григора заяву-прохання до воронізького німецького коменданта і пішов між хуторян збирати підписи під нею. Хуторяни були певні, що Григор з Мелашкою жадних відносин до ще не зовсім зрозумілих хуторянам партизан не мали і знайдені в них харчові припаси не були жодним партизанським кладом, підписувались без будь-якого застереження. Під заявою-проханням підписалась також дружина колишнього голови Гречкинської сільради Шевченкова Надька та дружина Залоги Івга. Марченко ранком другого дня мою заяву-прохання до воронізького німецького коменданта, підписану хуторянами, перше відмовився везти до Воронежу, але коли я йому нагадав, що Тимченко мій шкільний друг і я звернусь до його і без його, Марченкового посередництва, Марченко згодився їхати з заявою до Воронежу.

Був Марченко в порозумінні в затії з Григором, нечесних, підлих і підступних п'яниць, неробів та хапунів, що заради власної шкіри та похотів, продавали своє сумління і людське життя залишеним більшовицьким провокаторам, кар'єристам та садистам за занечищений порохом та кіноплінкою спирт шостенського заводу НОМ.9 та кіно-фабрики НОМ.6, я певним тоді не був і сьогодні не стану його обвинувачувати в цьому. Але наскок шостенської поліції на чолі з німецькими вояками на Григорів "партизанський клад" та арешт його з Мелашкою, мені тоді був нічим іншим, як тільки провокацією проти окупаційної німецької влади. Сьогодні, з віддалі майже півстоліття часу, мої припущення тільки підтвердилися фактами. А плянувальниками, без сумніву, були "хазяїн" торфорозробки Корж та шостенська "совєтська влада" на чолі з начальником НКВД Печаліним, чи як його тепер записали в історію партизанської боротьби в тилу ворога, комісарем Сабуровом.

Плян був досить "досконалий". Григор Савицький,, бідний, неписьменний і малоумний чоловік, з хворою дружиною і дітьми, видався німцям "грізним" партизанським конспіратором і вони його з дружиною

знищили, а двоє хворих дітей залишили замерзати в напівзруйнованій хаті. Якби я був взяв погрози Яловенка до свого серця та "не знав, не бачив і не чув", що сталося з Григором в колишній колгоспній коноплесушарці, воно б так і було: діти за ніч померзли б, Григора з Мелашкою почепили б на шибеницю, як "партизан", а більшовицьке підпілля мало б незаперечний факт німецької "жорстокости". А так, я перше звернув увагу хуторян на несправделивість і вони підтримали мене своїми підписами. Марченка я примусив везти заяву-прохання до Воронежу до німецького коменданта, погрозивши товариством з Тимченком та його дружиною Альвіною. Марченко на тверезу голову послухав не тільки мене та хуторян, але й свого сумління і заяву-прохання завіз до німецької комендатури у Воронежі, чим і стримав "розправу над партизанами". Григора та Мелашку з Воронежу перевезли в Шостку, а тимчасом під Москвою заламався німецький фронт, і німці мобілізували навіть воронізького коменданта-німця на прорив фронту. Залишившись без німців у Воронежі, воронізькі поліцаї на чолі з Яловенком та працівники німецької комендатури (не німці), на чолі з галичанином Суботою, прогнали з Воронежу начальника поліції Мовчана і проголосили, "українську владу".

Субота став виконувати обов'язки коменданта та зв'язкового з німецьким командуванням, а Яловенко — начальника поліції і замісника старости Воронежу Іващенка. Корж та "власть советов" на торфорозробці уповноважили Залогу "вияснити" справу Григора Савицького. "Українська влада" у Воронежі, переглянула справу Григора та Мелашки, повідомила Шостку про іхню невинність і їх звільнили.

"Українська влада" також була зарядила облік всіх чоловіків від 15-ти років життя. По свій пашпорт до Дубович я не забажав їхати, а тому був змушений виготовляти фото-знімку та виповняти відповідну анкету, що й було причиною відвідин Воронежу другий раз. Тимченко вже більше з ґвинтівкою не ходив від будинку до будинку, а мав наган при боці і був якимось з черги замісником Суботи. Хайка, Меєр та дві чи навіть три жидівки все ще тулилися біля вхідних дверей староства. В середині будинку староства було повно людей, накурено тютюном і брудно. Ревина Анютка, ще з декількома

дівчатами та молодицями в колишньому кабінеті секретаря парторганізації сільради поспішно заповняли анкети для обліку і я навіть не посмів турбувати її особистими питаннями.

На Водохрищення, як і кожного ранку, я побував на стайні, з конюхами порадився, яких коней можливо буде сьогодні вживати хуторянам для поїздок до родичів у гості, або для інших потреб. Конюхи нагодувавши та напоївши коней, пішли домів снідати. Я, повернувшись додому, також поснідав і став чекати, коли Олена впорається в господарстві та збереться їхати до батька та матері в гості. Мимо хати пройшла Шевченкова Надька з відрами до колодязя по воду, що й викликало в мене здивування, бо до цього часу хуторяни притримувалися мого зарядження, водою запасатися тільки вечором. Конюхи мали обов'язок перед вечором пристосувати трубу для хуторян і потім наглядати, доки хуторяни не запасуться відповідною кількістю води.

— Вода в збірнику ще й до цього часу не замерзла, то й непотрібно Грицька слухатись, — жартома кажу Олені.

— А хіба що? — питає вона, витягуючи горщик з печі.

— Твоя сестриця Надька тільки що поторохтіла відрами до колодязя.

— Потрібно було одружуватися не зі мною, а з її котроюсь сестрою, то щоб ти не вчинив, було б доладу, а так ти лазню спорудив, хуторян осоромив, бо тепер і в Клишках "знають", що хуторяни на Копані завошивлені. І воду їм по "нормі" видають. Її Іван був головою сільради, — був порядок на хуторі, а тепер "бідній" Надці хоч з мосту та у воду. Іван на печі сидить, а вона крутиться ніби муха в окропі, та наслідує свою матінку, оббріхуючи немилих їй людей.

Олена з своїми двоюрідними сестрами Гапичівнами має порахунки від дитинства, я з її двоюрідним братом Сергієм зайшов в натягнуті відносини ось уже біля півроку. Тесть з тещею люди безобидні, сумлінні і чесні. Рід один, а от нащадки двох братів, на вигляд майже не відрізняються, але у поводженні та характером — зовсім різні. Стояв я біля вікна і чекав, коли повертатиметься Надька з відрами, щоб нагадати їй моє розпорядження хуторянам щодо користування водою із збірника біля колодязя. Коли дивлюсь і своїм очам не вірю: над

колодязем в тихому морозному повітрі появилась хмарка диму і швидко почала збільшуватись.

— Колодязь горить! — вирвалось мені зненацька і не надівши якоісь одежини чи навіть шапки, побіг з хати.

Від нашої хати до колодязя не більше сто метрів. Коли я вскочив у розчинені двері будівлі над колодязем, Надька спокійно скубала солому з-поміж стін будови та збірника з водою і кидала на вогонь, що горів під протилежною стіною, а зауваживши мене в дверях, заверещала ніби її хтось різав та вискочивши з дверей продовжала репетувати — Рятуйте! О! Людоньки рятуйте!

Що мала на гадці Надька, чи її "дуже" розумний чоловік, що в той час "партизанив" на печі в своїй хаті, чи спровокувати мене до насильства над Надькою, "обездоленою" дружиною "чесного" комуніста, що проливає десь кров у боротьбі з окупантом "родіни", чи тільки "доказати" хуторянам, що її чоловік був не дурнішим за цього "зазнайкуватого" Сірика, і збірник з водою біля колодязя, як замерзав зимою перед тим, замерз і тепер, не зважаючи на витрати трудоднів на його утеплення та перебудову, — тяжко сказати напевно. Певне тільки те, що Надька чи її чоловік, не врахували одного: вогкости гною та соломи. Збірник з теплою водою напомпованою з глибини сорока метрів всередині будови та холодне повітря надворі солому, що була ізоляцією між теплом та холодом, зробили вогкою і непридатною до швидкого горіння. Надьчині двоє відер наповнені водою, загасили основне вогнище, розпалене Надькою, а люди, що надбігли на Надьчин галас, залили водою та потім вилами розкидали гній, що затлівся був в середині більшої купи, що була охороною крану для панування коней. Охолоджену воду в збірнику випустили. Збірник утеплили свіжою соломою та напомпувавши в нього свіжої і теплої води, поновили регульоване користування водою для хуторян та коней. Надька на мене не мала жодних підстав нарікати, бо я до неї не обізвався навіть словом не то, щоб погрожував фізичним насильством. Їй вистачало того, що вона почула від дійсно обездолених хуторянок, чиї чоловіки та сини дійсно десь проливали кров за зовсім чужі інтереси та справи.

Десь в середині березня Марченко наказав мені виділити двоє кращих коней та двох чоловіків для відвезення Дятла з родиною в село Блистову. Спершу я

був запротестував, а потім передумав, бо від цього мав мати навіть подвійну користь: позбудуся бардака за стіною і матиму дві кімнати для себе.

Коней конюхи поставили на кращий харч і відпочинок. Їздових добровільно зголосилося більше, ніж було потрібно, і я з ними згодився використати коней в поворотній дорозі під вантаж крейди: одну підводу мали забрати їздові собі, а другу залишити на потреби хуторян на господарстві. Іван з батьком та мачухою не згодився їхати і залишився самітний в хаті. З Іваном я не став сперечатися чи торгуватися, бо був переконаний, що коли не повернуться більшовики на Україну, хату й господарство збудую на прадідівський садибі над шляхом, а повернуться, то й у теперішній хаті мені місця не буде. Днів за два, як від'їхав Дятель з родиною, під Дятлову частину хати під'їхали на двох санях з десяток шостенських поліцаїв, розбили Іваном замкнуті двері і від'їхали. Вечором вже було відомо, що на торфорозробці була перестрілка між поліцаями та партизанами, а згодом і ціле "помело, що мело" виявилось.

Німці, встабілізувавши фронт, почали закріплювати й тил. До Воронежу мала повернутись німецька комендантура. "Українська" влада у Воронежі та "совєтська" на торфорозробці поспішили "позмотувати вудочки". Яловенко з своїми прихвостнями-поліцаями постріляли в лісі біля Мисіковського хутора Хайку, Меєра, двох чи трьох жидівок, старосту Воронежу Іващенка, Трохименка-Пискуна з хутора Пирощини та ще декількох вороніжців, яких імена мені невідомі. Згідно з твердженням людей під Мисіковим хутором було в загальному 11 трупів жінок та чоловіків. Куди саме зник Яловенко з своїми прихвостнями, напевно мені невідомо. Були чутки, що ніби люди бачили його у Кролевці з двома поліцаями по дорозі до Ковпака в Спащанські ліси під Путивлем, але я більше прихильний до вісток, що Яловенко дезертир, і червоних партизан боїться більше ніж німців, а тому він втік до Дятла за Десну. "Хазяїн" торфорозробки Корж поступив дещо інакше від Яловенка; свою "совєтську власть" поховав на хуторах та в бункерах біля хутора Губарівщини, а потім звернувся до німців та шостенської поліції за допомогою прогнати партизан з осідку торфорозробки. Поліція наскочила на осідок торфорозробки. Замісник "хазяїна" Власенко не

знав про підступ "хазяїна" Коржа і з декількома поліцаями-дезертирами спробували боронитися в будинку колишньої пожежні, але вона скоро загорілася і вони були змушені піддатися.

Новим воронізьким старостою німці призначили Павла Казанівського. З "коменданта" Суботи німці зідрали пагони "української" влади і набивши ними добре в морду, послали його доглядати коней в шостенській комендантурі. Тимченко також позбувся нагана при боці і мусів задовольнитися становищем голови родини і "шановного" мужа особистої перекладачки новопризначеного старого німця-коменданта Шмитта, — Альвіни. Коли на початку квітня я прибув до Воронежу третій раз для реєстрації, біля Спаської церкви вже не було залізного брухту і теслярі латали дірку в даху над престолом, звідкіль було скинуто купол. Застряглий купол Микільської церкви над престольною прибудівкою також теслярі розбирали на частини, щоб потім залагодити дах на прибудівці та над престолом. На базарному майдані не було вже шибениці та стовба. В приміщенні староства не було натовпу, в почекальні бруду. Анютка знову сиділа в почекальні за столом і чемно усміхаючись, казала відвідувачам, в які двері кому потрібно зайти чи призначала побачення на певний час. Не було біля порога староства й Хайки, Меєра та їхніх спільників недолі та насильства.

ЗМОВА

Народня приповідка каже: — Бажаєш, щоб тебе і в гробі кляли, — наймись десятником. На торфорозробці я був спробував щось зо три місяці десятницького "хліба", і, якби не захворів був вагар Зубков на роз'їзді, я вже був готовий понести відповідальну кару за невихід на працю без причини, визначену Указом Верховної Ради СРСР. Колгоспний бриґадир, — це найгірша служба десятника від часів панських гайдуків. Люди не вийшли на працю, бриґадир винуватий. Коні захарчовані, пообмулювані, чи їх не вистачає для праці — вина бриґадира. Негода унеможливила докінчити якусь працю на полі, плян не виконано в термін — бриґадир винуватий. Не вистачило коней для обробітку городів колгоспників, не дав комусь коня поїхати по дрова, на базар, не дорахував комусь одної сотки трудодня за виконану працю і тому подібне — все вина бриґадира. Голова колгоспу наказував. Правління колгоспу постановляло, а бриґадир на свій розсудок і своїм умінням мусів так людьми керувати, щоб і наказ було виконано і постанову здійснено — для влади. Для людей — бриґадир вимагає, бриґадир надуживає, бриґадир нездара, бриґадира начальство й люди завжди готові розіп'ясти. Я ніби й не колгоспний бриґадир, в бриґадири не просився і ніхто мене не призначав, але мені навіть використати Указ якоїсь "ради" неможливо. Олена, син і "придане" на моїй відповідальності, а тестева родина майже може залишитися до весни без засобів харчування. Марченко поводиться ніби він справжній володар життя і смерти хуторян, а хуторяни нападають на мене за Марченка.

— Ми тебе підтримуємо. Він твій родич. Чому ти мовчиш? Чому ти йому по п'яному хоч морди не наб'єш?

Якось у м'ясниці прийшли до мене хлопчаки з Гречкиного хутора по коней, щоб везти молоду до вінця до Воронежу. Між хлопчаками був Коржів син та ще дехто з синів шостенців, що поховалися під протекцію Коржа. Відмовити їм, наразити себе на неласку Коржа — небезпечно. То я подумав і сказав їм, щоб попрохали дозволу в Марченка. Питали вони в Марченка чи ні, мені було невідомо, коли вони прийшли в неділю ранком з "дозволом" від Марченка.

— Скільки коней дозволив вам Марченко? — питаюся в них.

— Двоє! — відповідають вони сміливо.

— А скільки вас збирається їхати до Воронежу з молодою та молодим?

— Семеро хлопчаків та семеро їх подруг, молода з молодим, старша дружка, старший боярин, дружка, сваха, гармоніст, світилка, не без того, що хтось дорослий поїде з ними, щоб наглянути. — Як я не рахував з хлопчаками, а менше двадцяти осіб ніяк не могло бути у весільному потязі. Не дати зовсім коней, — це наразити себе на неприємності від хуторян та вчинити велику прикрість молодим і хуторянській молоді. Дати тільки двоє коней, — це приректи їх на перевантаження і виснаження. Конюхи зі мною згодилися і ми гуртом запрягли для хуторянського весілля п'ятеро коней. Хлопчаки, зрозуміли добродушність, самі виявили до коней добродушність і повернули на стайню не стомлених і навіть не спітнілих. Мене на весілля не запрошували, і я там не був. Марченко був на весіллі. Марченкові за мою добродушність була честь і слава, а він в понеділок, ще не ввійшовши в двері контори, почав галасувати. — Грицькові забажалось громадськими кіньми заслужити першу ніч з молодою ночувати! Грицько не забуває своїх коханок з бараків! (торфорозробки). Докіль ти будеш самовласничити!? Я дозволив двоє коней, видай двоє! Матимеш своїх, тоді й роздаватимеш, як тобі сподобається. Коні громадські! Я громадський староста!

Пирощинська гребля примикає до високого обривистого берега з правої сторони Есмані і висока біля 15-ти метрів. На лівому боці завернута дугою понад потоком і зрівнюється з пологим піщаним берегом. До колективізації гребля мала дві скрині: робочу біля млина і ялову для спуску води під час весняної повені чи наглої

великої зливи. Перед весняною повінню заставки ялової скрині відчинялися, вода зо ставу частково спускалася, лід біля греблі обламувався і так забезпечувалася гребля від руйнування та прориву.

Під час колективізації, чи як тоді пропаганда трубила, перебудови народнього господарства на соціялістичні колії, через безгосподарність, води з ставу завчасу не спустили, льоду не обламали, надійшла повінь, підняла льодову кригу на ставу і з нею ялову скриню та частину греблі і утворила прірву. Прірву колгосп ім. Другої п'ятирічки засипав у літку 1935-го року. На випадок більшої повені, на лівому боці Есмані в кінці греблі розкопали піщаний берег ставу так, щоб надмірна вода без великого напору збігала в потік, а для того, щоб лід не підривав високої греблі правого боку, перед повінню понад греблею обрізали лід пилами. Під кінець березня Марченко наказав і мені виділити шість чоловіків для обрізання льоду. Гречкин хутір, найближче до Пирощини і Гречки мають досвід та знаряддя для різання і витягування нарізаного льоду, то я, порозумівшись з великим Андріяном, доручив йому підібрати собі спільників до вподоби. Я доручаю людям працю, записую їм трудодні, а тому мушу час від часу й наглядати за виконаною працею. Після декількох днів праці Андріяна з його спільниками біля різання льоду на пирощинському ставі, я запріг коня і поїхав на Пирощину. Норми для вирізки льоду в колгоспній нормувальній системі чомусь не було. Андріян зі спільниками, мабуть, не надривалися біля льоду, бо вирізали на мій погляд зовсім невеликий простір, але бажали, щоб я їм записав не менше по два трудодні за кожний день праці. Зимовий день короткий і зимою праця не така важлива як літом, з досвіду обліковця знаю, що колгоспникам зимою за ненормовану працю не записували більш, як один трудодень і двадцять п'ять сотих. Незговореність за трудодні, перетворилась майже в сварку.

— Нам по два трудодні шкодуєш записати за тяжку працю, а за що записуєш сорок п'ять трудоднів у місяць Сергієвому братові Василеві? За Мурася за мірчук, хоч декілька копійок було для колгоспу, а тепер ви з Сергієм де діваєте мірчук? Ми тобі доручили над господарством доглядати, то чому вороної кобили не відбереш у Журби? Ти бригадир. Ти мусиш знати, що робиться в господарстві,

а ти до цього часу, навіть для так годиться, у млин ще не заглядав. Піди подивися, що там робиться!

Я добре знаю, що осінню, доки став не замерзне, з трьох каменів для збіжжя, каменя для гречаних крупів та пшонянки пирощинського млина збирається не менше чотирьох центнерів мірчука у тиждень. Зимою з покритого пьодом ставу багато води сподіватися неможливо, але мірчука збирається біля двох центнерів. Я добре знаю, що нашим мірчуком "хазяїн" торфорозробки Корж годує "совєтську владу" з Шостки, а решту Марченко розвозить на хабарі "власть імущим" та на спирт для себе й "гоп компанії".

Я добре знаю і вже не раз з Марченком сперечався, що його братові Василеві за нагляд над млином сорок п'ять господарських трудоднів у місяць не належиться. Мельників утримують за рахунок мірчука, Василя також могли б оплачувати мірчуком.

Я довго не догадувався, чому Марченко без моєї згоди дозволяв лісникові Журбі користуватися громадськими кіньми для поїздки до "родичів" у Клишки. Приїдуть було Марченко з Журбою на Журбиній гнідій кобилці прямо до громадської стайні, кобилку випряжуть і залишать у стайні, а запряжуть коня до своєї подоби і поїде "гостювати" Журба днів на два до своїх "родичів". Остатнього разу запрягли молоду ворону кобилу і тепер Журба більше не заїздить нею до господарства, а світанком та пізніми вечорами навідується до своїх "родичів" через Холодівщину. Тепер я майже певний, що Журба утримує зв'язок між зниклими Яловенком та Залогою і Коржем, Мурасем, Шевченком чи хто там у них правдивий "хазяїн", але цього висказувати вголос не тільки друзям, але й родичам небезпечно.

— Ви ж, Андріяне Васильовичу, були у Воронежі з Сергієм Івановичем, а не я. Ви ж мені особисто представляли, як законного "нашого" старосту, Сергія Івановича і пропонували: поважати і покорятися. Ви з Сергієм радили, як користуватися млином та кого наймати мельниками та наглядачами, а тому я до млина не мав до цього часу жадного відношення, нема мені причини й сьогодні вмішуватися в не свою справу. Я вас послав сюди працювати, до вас я й приїхав, щоб знати, що ви тут робите та що вам за працю записати.

Андріян з хуторянами й без мого вияснення знали

краще за мене де правда, а де тільки "пусті слова про право бідних..." Вони гуртом, майже насильно, повели мене "знакомити" з порядками у млині. Верхня частина млина була завалена завізними мішками зо збіжжям, що залежували черги на помол, майже в людській ріст заввишки. Три камені крутилися повільно, але й без більшого досвіду можливо було припускати, що для помолу центнера збіжжя одним каменем потрібно було біля трьох годин часу. У піддаші та в млиновій хатці було людно від завізчиків, гомінко від випитого спирту та самогонки. Пахло смаженим салом, цибулею та часником.

Андріян, згорнувши свої губи дудочкою, сичав та підіймав у гору вказівного пальця, знайомлячи мене з завіжчиками. У завіжчиків знайшовся для мене спирт, самогонка, смажене і мерзле сало, як то кажуть, до вибору й до кольору. Андріян каже, що я замісник самого Сергія Івановича і "володар" життям і смертю хуторян, що належать, разом з цим млином, господарству колишнього колгоспу ім. Папаніна. Завіжчики переважно вороніжці, правдоподібно про такого "звіра" і не чули, раді запобігти ласки.

Мій колишній начальник Сукмань, вибирав борошно з ковша, коли мене знайомив Андріян з завіжчиками, і вийшов у піддашшя забілений борошном, коли вже, випивши склянку спирту та закусивши мерзлим салом, вгамувалася метушня.

— Так це ти тут за начальника! — подаючи мені руку, говорив Сукмань, а я дивився на бородатого білого діда і не міг пригадати, хто це міг бути моїм знайомим з такою великою бородою.

— Це ви, Антоне Омеляновичу!?

— А хто ж?

— Говорили, що ви начальником станції Терещинської?

— На станції не так, як у нас було на роз'їзді...

Сукмань вже другий раз співпрацює залізничником з німцями. Перший раз, він щойно був закінчив курси чергових і був призначений на станцію Ямпіль.

Від Суземки, де в той час був кордон України, і німці з вояками Сірої дивізії вартували його, біля п'ятдесяти кілометрів до Ямполя, а від Свеси, де збирались червоні москалі з Муравйовим нападати на Україну, до Ямполя тільки тринадцять кілометрів. Між Ямполем та Свесою так

звані Синельникові ліси, добре прикриття червоним аґентам та провокаторам. Щоб відрізати відступ німцям та частинам Сірої дивізії з Суземки, червоні вирішили одноразово з початком наступу на Суземку захопити станцію Ямпіль. В Ямполі Сукманеві і довелося перше обороняти станцію з німцями від червоних, а коли наблизилися відступаючі частини німців та Сірої дивізії від Суземки, — з червоними від німців та Сіродивізійників. Тепер у нього служба-службою, а дружба-дружбою. Німцям служить, а довірятися їм не може і не бажає. Не довіряє він також і своїм підпорядкованим службовцям та намовляє мене залишити коням хвости крутити в колгоспі та йти до нього в службовці.

— Забажаєш, будеш моїм заступником, секретарем і взагалі будеш провадити мою канцелярію. Не забажаєш порпатись в паперах, маю місце чергового станції, — заохочує мене Сукмань. — З німцями служба не кепська, тільки потрібно дещо їхньої мови підвчитися. Ти молодий, здібний, тобі це легше вдасться ніж мені, ми разом вміли "доробляти" до зарплати за більшовиків, то чому не зможемо за німців? Рік служби під час війни важливіший, як десять років під час миру.

Я не тільки повірив Сукманьовим запевненням, але своїм розсудком вирішив, що дійсно мені буде краще, коли я піду працювати на станцію Терещинську, не то що Сукманьовим помічником чи черговим на станції, а навіть звичайним стрілочником. Поперше, — позбудуся непорозуміння з Марченком. Подруге, — хоч частково позбудуся сусідства Коржа і цілої "совєтської власті" на торфорозробці та по хуторах. Потретє, — матиму більше часу розглядатися, де що робиться та прислухатися, про що люди говорять поза хутором. Одного дня, я роздав наряд людям, запріг коня і поїхав через Пирощину та Писаревичі прямо на станцію.

Будинки, колії та устаткування станції Терещинської від військових дій під час переходу фронту не зазнали жодоного ушкодження. На запасних коліях згоріло декілька вагонів з невійськовим вантажем та дві військові п'ятитонні вантажні автомашини на платформі. Обидва маневрові паротяги, що були призначені обслуговувати Шостку, Терещинську та Пирощину, залишилися майже неушкодженими, якщо не рахувати дірок від куль в тендері паротягу, на якому втікав колишній начальник

станції. Зв'язок з Конотопом перерваний на Сеймі, з Шосткою — на Осоті, а з Ворожбою — десь за Глуховом партизани час від часу розбирають колії і коли потрібно посилати паротяг до Ворожби, потрібно посилати з ним ремонтну бригаду. Не перерване сполучення тільки з Хутором Михайлівським. В будинку станції був тільки один пасажир, — хворий старший чоловік, що повертався з Німеччини з синьою нашивкою на одежі "ОСТ". Справжній він поворотець з примусової праці в Німеччині, чи тільки якийсь провокатор, годі було здогадуватися, бо в той час для мене це було зовсім новиною. Про набір робітників на працю в Німеччині тоді ще ніхто не чув, а цей, з вигляду зовсім не хворий чолов'яга і в досить доброму, новому комбінезоні та брезентовій куртці, запевняє, що він від жовтня місяця був у Німеччині, там захворів і тепер вертається додому в село Березу під Глуховом.

Станційним поліцаєм молодший брат моєї одноклясниці Марфи Губської, а Марфа тепер дружина одного з німців, що наглядають над станцією. Павло Губський, задоволений службою та Марфиним одруженням, і радить мені триматися Сукманя.

В приміщенні чергового, у розхрістаному на всі ґудзики однострої, сидів німець років під сороківку, дві дуже веселі і, мабуть, на підпитку дівки, та молодий, улесливий, з довгим волоссям зачесаним з лоба на потилицю і чимось лискучим намащеним, парубок. Я здогадувався, що він "визволений брат", але пізніше взнав, що він був поляком. Улесливий чоловік питав мене, чому я до них зайшов. Я говорив, що бажаю бачити начальника Сукманя. Одна з дівок відповіла, що "Омелян Іванович в скорості должни бить здєсь". — Я зразу зрозумів, що в приміщенні чергового я зовсім небажаний, сказав, що Сукманя почекаю на пероні і вийшов зі станційного будинку на перон. В кінці перону два чоловіки в залізничних шинелях скидали залізяччя з платформи. Підійшовши ближче, я розпізнав на їхніх петлицях шинель в одного не вилиняле місце від одної гайки, а в другого — від двох. Тобто, один з цих старих вантажників, ранґою був вище за Сукманя, а тепер вивантажує залізяччя та щей без рукавиць, а день досить холодний. Питати хто вони й чому саме навіть не мають рукавиць для такої праці, я не питав, але поцікавився для чого вони розвантажують це залізяччя на пероні.

— Так приказало начальство, — відповів нехотя один з них, не зупиняючись ходити від платформи до купи залізяччя з куснем заліза, а від купи заліза до платформи хукаючи на закостенілі руки.Між залізяччям були товщі і тонші прути, різного розміру кусні шини, змотки дроту, кусні листового заліза.

— Та це ж скарб! — промайнула в мене думка. — Тут лемеші, полиці, чересла на плуги, шини на колеса, прути на болти. В господарстві — це золото, а тут бідним старим людям навіть не спромоглися рукавиць роздобути. Занеси в любий колгосп кусень шини чи прута і матимеш не одну пару рукавиць, фантазував я і почав приспішено ходити по пероні, щоб зігрітися та щоб скоріше проходив час, заки надійде Сукмань.

В протилежному кінці перону, колодязь з ручним насосом для обслуги залізничників питною водою. На моє щастя до нього по воду з одним відром прийшов черговий з Пирощини Павло, але яке цього розсудливого і розумного чоловіка було прізвище, мені чомусь не вдається поновити в пам'яті. Павло був за мене більш ніж на десять років старший. З Павлом ми від самого початку "ловили рибу" по кущах навколо роз'їзду. Його чомусь ніхто не кликав по прізвищі, і я був з ним на ти. Павло й тепер першим зауважив мене на пероні та покликав від колодязя.

— А ти де тут, Грицю, взявся?

Коли я розповів йому про зустріч з Сукманем у млині на Пирощині та про його обіцянку праці на станції для мене, Павло обняв мене за плечі, ніби рідного брата та й каже.

— Сукмань тут на станції таким начальником, як у нас, на роз'їзді, був Іван Савченко: — кругло збрехати та тихо поцупити те, що має якусь вартість.

По тобі видно, ти не бідуєш так, як я на сто грамах ячмінного хліба. Де ти тепер "куски відхвачаєш?" (крадеш, спекулюєш, чи взагалі нечесною працею на хліб заробляєш).

— На хуторі, бригадиром в колгоспі, — кажу йому.

— Зрозуміло, — каже Павло. — В колгоспі маєте збіжжя, сіно, поросята, телята, курчата, а тому тобі Сукмань і обіцяє груші на вербі. Вози йому хабара, він тебе начальником дороги "назначить". Ходім в приміщення станції, я тобі покажу, де твій кабінет буде, та як "жезло"

накручувати будеш. (Жезло, — певної форми кусень заліза, що допасований до магнітної установки, і вважався дозволом машиністові проводити потяг між означеними на жезлові станціями).

— Я вже був в приміщенні станції, — кажу Павлові.

— Був, але зрозумів? — питає Павло.

— Майже.

— Ти бачиш тих двох? — показує пальцем в другий кінець перону Павло. — Один з них був начальником товарної контори тут на станції, або вірніше твоїм безпосереднім начальником, а другий тебе екзаменував для затвердження тебе вагарем. Чоловік носив дві гайки, а тепер розвантажує вагони, і то тільки коли покличуть німці, завдяки сестриній дочці. Раніше було чотири чергові, начальник, замісник, старший стрілочник, дванадцять стрілочників, шість бригад кондукторів, шість бригад обслуги паротягів, по десяткові службовців в касі, в товарній конторі, канцелярії начальника, вантажники на вугільному складі та на перевантаженні.

Тепер, Сукмань крутиться біля німців вдень, а його сусід Лисенький — вночі. Стрілочниками два чоловіки в день, та два вночі. Одна кондукторська бригада та одна на паротязі. Два твої колишні начальники, тепер служать вантажниками, прибиральщиками та старшими, куди німці пішлюють. Дві дівки обслуговують кабінет, буфет, канцелярію і самих німців... А ти прибув до Сукманя в помічники. Повірив старому брехунові. Я тут щодня, щогодини. Я навіть про службу чергового вже й не мрію. Була б можливість влаштуватись стрілочником, чи навіть вантажником, вважав би за щастя. Зрозумів? — запитав ще раз Павло, сумно дивлячись мені в очі. — Нема того, чого ми сподівалися, "ловивши рибу" на Пирощині... І мабуть не буде. — помовчавши, сумно додав.

На Сукманя я чекав, мабуть, більше двох годин, але вже не за місцем служби, а за залізяччям в кінці перону. Його бородату і вже дещо згорблену постать я зауважив на стежці, що її протоптали вороніжці, поспішаючи на працю в Шостку навпрошки через сусідські городи, і пішов йому назустріч. Сукмань почав було вибачатися, що на мене "не почекав" і взяв вже чоловіка на службу.

— Я передумав, — кажу йому. — Мене цікавить більше залізо на пероні, ніж служба.

— Залізо? — здивувався він. — А я оце заходив за

сіном для корови аж на Пробитовку. Віз сіна — віз заліза, — запропонував він без надуми.

— Два, — сказав я.

— Для тебе, хай буде й два, — згодився Сукмань.

— Тільки в нашому господарстві сіна обмаль для коней. Для вашої корови ми маємо гречану та вівсяну солому.

— Перемішай пів-на-пів, та наклади по совісті.

— А мішків зо два вугілля не добавите? — Знаючи Сукманьову вдачу, почав я торгуватися.

— Вугілля також можливо, але за нього потрібно поросят.

— По якому розрахунку? — поцікавився я.

— Двоє в мішку — віз вугілля — сказав Сукмань.

— Одно — запропонував я.

— По одному неможливо, німці сало люблять.

— Двоє за два.

— Нехай буде по-твоєму, — згодився Сукмань.

Солому Сукманеві я згодився доставити завтра ранком, згодиться на те Марченко чи ні, а за поросят, я його повідомлю додатково. Додому їдучи, я ще додатково вирішив підкупити Сукманя мішком гречки та набрати хоч возів зо два залізяччя. Шина на колеса, прути, залізо на полиці та сошники, в господарстві більш вартий кілограм заліза за кілограм збіжжя. Придиратиметься Марченко, залізо продам якомусь клишковському господарству за потрібну ціну.

Комірник Зеленський, без відома Марченка, згодився списати мішок гречки для годівлі коней. Василь Роботько згодився завезти віз соломи до Сукманя також без розголосу. Марченко, міняти гречану солому за залізо згоджувався, але за двох поросят, не тільки спротивлявся, а й насварився.

— Потрібно тобі вугілля, віддай своїх поросят. Ковалі до цього часу кували на дерев'яному вугіллі, куватимуть і далі.

— Не на вугіллі, а на дровах та торфові гріли залізо, а не кували, — поправив я Марченка.

— Потрібно буде вугілля, у мене голова болітиме, а не в тебе, — розгнівався він і як завжди, поспішно запріг Сокола і від'їхав з господарства.

По залізо я зразу не поїхав, надіючись і без Марченка в хуторян знайти двоє поросят. Зимою переважно свині не

поросяться, а купувати двох підсвинків, що в один мішок не вмістяться, такого договору з Сукманем не було і це коштувало б господарство не менше два центнери збіжжя: потрібно було їхати до Сукманя на переговори. Підсвинок, для Сукманя та німця, був більш вартісний ніж двоє поросят і він не став торгуватися. Марченко також змінив думку і згодився підписати розпорядження на центнер гречки, але на нас весна не стала чекати. За два соняшні теплі дні, сніг розтаяв, польові дороги до Воронежу поперетинало долинами і через них разом з вантажем не переїдеш. Поїхав знову верхи на коні до Сукманя, щоб домовитися про новий реченець нашого зговорення, а він також розчарований.

— До кінця цього тижня, як не забереш, пізніше, я не ґарантую. Німецький комендант, з яким я домовився, від'їздить у відпустку, а з новим комендантом, сам знаєш, з першого дня у близькі стосунки неможливо зайти.

Людська мудрість каже: куй залізо докіль гаряче. В Лугини за центнер гречки сторгував я підсвинка. Під вугілля зарядив не два, а три вози, з розрахунком, щоб від'їхавши від станції, два вози розділити на три для облегчення. Під залізо, замість двох, спорядив чотири. Роботько з підсвинком мав їхати окремо, а в поворотній дорозі бути запасною підводою на випадок обломлення чи якогось нещасливого випадку.

З конюхами я домовився, щоб підготувати коней раніше, як звичайно у робочий день. Для людей, які прийдуть на наряд, попрохав Лавицького порядкувати. І раннім-ранком, по приморозку, я з вісьмома хуторянами на вісьмох підводах виїхали за залізяччям та вугіллям. Сукмань, як було домовлено, дотримав слова і чекав нас біля станційного будинку. До залізяччя, на перон, вигідно під'їздити, а на вугільний склад потрібно було заїздити аж від переїзду на Глухівському шляху. Сукмань мав ключ від воріт до складу, я взявся провожати хуторян до сладу. Я допомагав хуторянам накидати вугілля на вози. Сукмань чекав на нас, щоб зачинити та змакнути ворота. Коли ми, справившись з вугіллям, виїхали на Глухівський шлях, там уже на нас чекали решта хуторян з шістьма возами навантаженими до повної можливости залізом. Навіть без порозуміння, кождий з нас розумів, що з таким вантажем нам додому сьогодні не доїхати.

— Будемо ночувати у Воронежі, а завтра, заморозком, спробуємо добиратися додому, — пропонували одні.

Перестояти на подвір'ях знайомих вороніжців день і ніч, не проблема, але харчі для коней і себе, де роздобути?

— Залишити вози та їхати верхи кіньми додому, а завтра ранком приїхати з додатковими возами, — радять інші.

Ця порада надійніша від першої, але на сумління людей сьогодні тяжко розраховувати, коли кишені пусті і в животі гурчить. Відро вугілля, двоє-троє, збіжжя, за кусень шини також не менше. Залишати без нагляду у Воронежі наше добро, потрібно рахуватись з переполовиненням. Я запропонував їхати піщаним Глуховським шляхом через Дорошенків хутір до лісу. В лісі, якщо сніг нам стане на перешкоді, частину заліза залишимо, а вугілля розвантажимо на декілька підвід. Дорога через Дорошенків хутір два рази довша, але більше надійна.

Хто додумається за нами наглядати і в ліс по наше залізо їхати?

Залізниця перерізала Глухівський шлях і тепер потрібно об'їздити на перехід аж за стрілками станції. Щоб скоротити дорогу до Дорошенкового хутора, вороніжці користувалися об'їздкою по вищому березі Чев'яді до переїзду за семафором станції, а за переїздом — польовою дорогою, навпрошки до хутора. В походеньках до школи до Воронежу, я ці дороги, доріжки та стежки не раз міряв босими ногами, ранньої весни і пізньої осени. На цю доріжку, я й спрямував першу підводу. Виїхавши на переїзд біля Чев'яді досить сухою доріжкою, та виявивши, що вже в Чев'яді весняна вода збігла, ми щасливо переправили вози через неї і попід залізничним насипом, досить твердою дорогою виїхали до залізничного містка "Біля дуба", де в нас були дві можливості добратися до Пирощини: переправитися через рівчак на Кролевецький шлях, їхати ним до Писаревичів і там звернути на Пирощину, або переїхати рівчаком попід містком, перетяти шлях і через невелику долину виїхати до лісу і ним навпрошки до Пирощини. Рівчаком та долиною не більше сто метрів дороги, але навпрошки до Пирощини дорога скоротиться не менше на чотири кілометри. Порадившись, ми вирішили спробувати переїхати рівчак та долину найсильнішим конем. Ґрунт, в рівчаку та

долині, піщаний і нерозмішаний кінськими копитами та колесами возів, виявився ніякою перешкодою, ми і тут щасливо переправили, без будь-яких пригод, всі наші піводи. В'їхавши в надесманський ліс, ми були певні, що наш вантаж збережений і дорога додому безпечна, тож зупинили коней для відпочинку.

Хто почав перший нарікати на Марченка, тепер докладно тяжко пригадати, але ніхто з нас, дев'яти осіб, за його жодним словом не заступився.

— Чому Сергій за таким добром не розглянувся раніше?

— Чому він зволікав з купном поросяти? Не довіряв Грицькові, то чому сам не перевірив?

— Куди його чорти щоденно носять? 60 трудоднів на місяць господарство мусить йому оплатити, а за господарством не дивиться!

Один висував, чому це? другий, чому так? третій ще якесь мав чому? І нарешті договорилися до того, що Марченка потрібно якось усунути від старостування над громадським господарством.

— Як? — постало питання.

— Купити дві-три літри спирту за громадське збіжжя і нехай нап'ється, "до чортиків", щоб спирт в горлі загорівся.

— Напоїти спиртом, а потім підставити ногу, щоб дурну голову розбив, або ребра поторощив.

На спирт ми б навіть свого власного збіжжя не пошкодували, але в Сергія дружина і пів десятка дітей, хто наважиться дітей сиротити і гріх на сумління брати?

— Приперти ще раз на наряді до стіни, і примусити прилюдно відмовитися.

Цей спосіб на Марченка не діє, бо його призначили німці. Як ти його не гани, як ти на нього не нападай, в нього одна відповідь: — Піди поскаржся комендантові! Я маю назначення. Я повинуюся приказу влади.

— Тоді звернутися до коменданта, — згодилися ми однодушно ніби справжні змовники.

Іти до німецького коменданта потрібно з конкретними пропозиціями. Марченко п'яниця і нездара, має бути одинокою підставою нашого небажання мати Марченка за нашого старосту. Млина, вороної кобили в Журби, непорозуміння Григора з Чабанівною, чи чогось подібного згадувати небезпечно. Про це всі годились. На місце

Марченка когось потрібно рекомендувати комендантові. У цьому між нами виникли розбіжності.

— Не мене, — рішуче висловився Андріян Гречка.

— На мене і не дивіться, — сказав Василь Роботько. — Шевченкова Надька моїй Пронці готова коси обірвати тільки за те, що її Іван десь "кров проливає", а я дома. Стану старостою — позбудуся дружини. Ні, ні! Щось станеться, я по-сусідськи буду відповідати. Самі знаєте... — І замовк Василь.

Звичайно, ми знали, що Василь мешкаючи сусідом Шевченка, не міг не знати, що він перебуває більше дома, ніж в лісі чи на торфорозробці в Коржа. Наражати Василя на певне підозріння офіційної німецької та не офіційної совєтської властей одноразово, було б свідомим проступком.

Я свою відмову обоснував немилим мені бриґадиром та зовсім молодим віком.

— Вам буде більше сорому ніж пожитку з мого староства. Ваші власні дружини кепкуватимуть з вас. Оце, скажуть, дочекались сивоголові діди, щоб молокосос над вами був старостою! — пожартував я.

Василь Вареник сказав: — Я васильківщанам та своїм дітям намагався збудувати школу, потім був пустив на своє господарство Божка з Другою п'ятирічкою (колгоспом), через що позбувся не тільки господарства, але й хати. Для громади, я "зав'язав калитку" (відмовився більше виконувати якусь громадську зобов'язаність).

Грицько Гречка на старосту найбільше надавався. Він тільки восени повернувся з заслання і не мав ні двора, ні кола, а харчів, що він заробив за працю в господарстві, давненько вже не стало і він живе на господарській карточці та збіжжі за рахунок майбутніх трудоднів та врожаю. Він міг би мешкати в колишній Мурасьовій комірчині і харчуватися в котроїсь сусідки. Грицько свою відмову оснував на цілковитому незнанні сільського господарювання, людей та обставин.

— Нас тут дев'ять осіб і за винятком Андріяна Васильовича я вас навіть по прізвищу всіх не знаю.

Олексій Скоробагатько найпізніше зголосив своє бажання переселитися на хутір з села Клишок, а тому йому садибу виділили в кінці хутора під лісом, через дві незаселені садиби. Його дочка Тетяна в Чернігові вчилась в школі акушерок, а сина Михайла з шостої кляси були

покликали до навчання в ФЗО при шостенському заводі Ном. 53 (капсульний). Хату Скоробагаткові допомогли перевезти та скласти хуторяни, але хліви та подвір'я Скоробагатько з якоїсь причини складати не поспів чи не бажав, а для корови, поросят, курей та дровітню на дрова поробив навколо хати, прихиляючи пластини, крокви та лати до стін і потім це все закрив соломою від землі під стріху хати, і тепер його господарство з віддалі виглядає як велика копиця соломи. Тетяну на початку війни змобілізували санітаркою в діючу армію, але вона, замість армії, прибула додому і не показувалась людям, аж німці окупували нашу околицю. Михайло далі перебував у Шостці, охороняючи тамтешні заводи під німецькою командою.

— А що ви скажете Олексію Петровичу? — звернувся я до Скоробагатька, що стояв дещо осторонь від нас, не приймаючи участи в дискусії про усунення Марченка від обов'язків старости господарства.

— Я, — сказав Скоробагатько, не поспішаючи та відокремлюючи кожне слово, — царський офіцер. Я, як офіцер, маю честь шанувати і обов'язок чесно виконувати. Громадська воля — для мене закон. Самохвальство — для мене ганьба. Я був у німецькому полоні, і можу з кожним німцем порозумітися без перекладача. Мій Михайло в Шостці, служить німцям, то буду я старостою чи ні, від партизан і від більшовиків, на випадок чого, "честь" буде однакова.

Між нами не знайшлось нікого, щоб висловив якусь передумову Скоробагаткові, а Скоробагатько, заручившись нашою згодою, згодився піти в Шостку до сина та через нього розпочати заходи перед німецькою комендантурою про усунення Марченка від обов'язків старости господарства. Змова дев'ятьох хуторян проти Марченка була започаткована і товариським потисненням рук затверджена.

НЕ ТАК ТІЇ ВОРІЖЕНЬКИ, ЯК "ДОБРІЇ ЛЮДИ"...

(з народньої пісні)

Весна 1942 р. була рання, раптова і тепла. Після повернення з поїздки по залізяччя та вугілля на станцію Терещинську на хутір, тиждень пізніше ми вже посіяли перші гектари вівса та ячменю. В перших днях травня квітли вишні, груші та яблуні, гуділи хрущі... Не зважаючи на порозвішувані на стінах контори німецькі розпорядження про заборону зборів, співів і взагалі будь-якого скупчення людей в нічну пору, хуторянська молодь збиралися на гулі, танцювали, жартували, співали, а деколи затягували надто голосно, тоді нічний сторож на господарстві скаржився мені; — скажи на наряді батькам та матерям, нехай вважають на своїх дітей. Навіщо викликати вовка з лісу, коли кози в ненадійній кошарі? На вулицю дітей пускати сам Бог велів, але покрутились, пожартували, подуріли, і киш на сідало! Навіщо рота роззявляти, щоб Коржеві посіпаки чули і, чого доброго, чорт якогось німця наднесе.

Одного теплого і погідного травневого вечора в неділю приходять до мене під хату Киричок з Марченком Іваном і питаються, яких двох коней я виділив для поїздки в Шостку завтра вранці.

Я подумав, що Киричок з Іваном, чи я, з панталику збилися і замість неділі в понеділок на базар в Шостку надумалися їхати.

— Хіба завтра не понеділок? — питаюся в них.

— Понеділок, — відповідає Киричок.

— В понеділок базару в Шостці не буває — кажу їм.

— Нам не до базару, — каже Киричок. — Завтра я дочку, а Іван сестру, маємо везти в Шостку на роботу.

— А що вони там робитимуть? — в недорозумінні запитав я.

— От, цього й ми не знаємо. Сергій Іванович визначив мою, Скоробагаткову, та Фастовцьову з нашого хутора, а сім з Холодівщини.

Для чого та чому мав Марченко визначати десять дівок з хутора для якоїсь праці в Шостці, я зрозуміти не міг і Киричок з Іваном також не могли пояснити. З дічатами також їде Марченкова старша дочка Надька. Десять дівчат та два їздові, по шість осіб на підводі, трохи забагато тягару для двох коней, але Киричок з Іваном запевняють мене, що таке розпорядження Сергія. В господарстві, весною кожда коняка мусить бути врахована і належно використана. Весною — день годує рік, — каже народня приповідка, а тут мені потрібно не менше два добрі коні відривати від праці в полі, для якоїсь Марченкові примхи.

Біля стайні конюхи з нашліжниками готували коней на нічну пашу. Питаю Фастовця, чи він знає, що одна з його дочок має їхати в Шостку.

— Сьогодні приходила Сергієва дочка і сказала, щоб Галька завтра ранком була готова їхати в Шостку працювати, — каже Василь.

— Марчекно присилав Киричика з Тетяниним Іваном, щоб на завтра двоє коней підготувати для поїздки дівчатам в Шостку, — кажу йому.

— Я думаю, що Сергій візьме те, що вони матимуть на свій віз, а вони й пішком дійдуть до Шостки. В дівок ноги прудкі, а коні й так роботою перетяжені, — пояснює мені Василь, як батько дочки, що має працювати в Шостці, як старший конюх господарства і як розважний чоловік.

— Ні, — заперечую Василеві. — Ви краще залиште двоє кращих коней на стайні, та нагодуйте їх завчасу, не заради страху перед Сергієм, а на всякий випадок.

Раннім ранком одного понеділка в половині травня, десять дівчат-хуторянок на двох підводах та Марченко на Соколі поспішно від'їхали до Шостки. Вечором, з поворотом тих, що проводжали дівчат в Шостку, стало відомо, що дівчата призначені на працю в Німеччині. Через тиждень чи що між хуторянами почала кружляти вістка, що дівчат-хуторянок разом з великим гуртом молоді обох статей, не повели, не повезли, а пігнали ніби череду худоби під наглядом німецьких солдат та поліцаїв до станції Новозибков і тільки там повантажили їх у вантажні вагони. Рік пізніше хуторяни отримали від своїх дочок стандартні поштові картки, з короткими привітами для

рідні та словами запевнення, що вони живі і здорові. Живуть в таборі, а працюють на підприємстві у місті Віттенберзі. Ще рік пізніше, мені довелось ділити долю з моїми хуторянами в таборі робітників зі сходу в Берліні та листуватися з ними, але так і не довелось вияснити причину, що спонукала Марченка без розголошування та в поспіху вислати в невідоме не тільки свою власну дочку, але й дочок переважно своїх близьких родичів, між якими Киричківна та Кононенківна були одинокими дітьми в своїх батьків і були ще не повнолітніми і фізично недорозвинутими, п'ятнадцятилітніми підлітками. Чому, наприклад, Киричок, свояк Івана Шевченка, не порадився з ним, не запротестував Марченкові, не сховав десь одиноку, недоросту дитину, а згодився на її від'їзд в непевне, невідоме і далеке поневіряння до чужих мовою і культурою людей? Чому Скоробагатько не спротивився Марченкові та чому його дочка Тетяна змогла втікти від мобілізації в діючу Червону армію, але не змогла, чи не забажала, вирватися з-під конвою німецьких солдат та поліцаїв в кількаденному марші до Новозибкова?

Була це наївна льояльність Марченка і хуторян до німців, страх перед більшовицьким підпіллям та можливістю повернення фронту в нашу околицю, чи тільки соломинка надії в розбурханому морі непевности та безнадії, мені так і не вдалось порозумітися з хуторянками. Про те, як поступати з Киричківною, бо вона під кінець війни почала водитися з чорномазим французьким арабом, питалися в мене і на цю тему ми обмінялися декількома листами, але на мої питання — чому? — відповідали, ніби зговорившись між собою: — Спершу було кепсько, і навіть дуже кепсько, брюква на харч, дерев'яні колодки замість обуви... А тепер не гірше ніж було на бараках, на торфорозробці.

Другим нерозважним поступком Марченка була втрата чотирьох запряжения коней у найкращі вози. В кінці травня Марченко повернувся з Воронежу, вже навіть не згадуючи, що п'яний, з наказом від німецького коменданта, виділити негайно п'ять підвід з їздовими для німецької комендантури в Кролевці на три дні. Я призначив людей і коней на визначений Марченком день і час, а Марченко взявся їх провожати до Кролевця. По дорозі, в хрещатинців, подоловчан, чи навіть на Гончарівці під Кролевцем, не зупинився розпитати в людей, що дійсно

робиться в Кролевці, а увігнався на колишній ярмарковий майдан і тільки тоді зрозумів, що підводи призначені не Кролевецький комендантурі, а мадярським військовим частинам, що рухалися на фронт. З Соколом він якось вирвався від мадярів, а п'ять підвід мадяри забрали до свого обозу. Чотири їздові, на першій зупинці на ніч в селі Бистрику, залишили коней мадярам, а самі повернулися домів. Глухо-німий Микола Ліфітченко з Пирощини побоявся лишати призначеного йому коня і їхав до містечка Щигрів у Курській області, де йому мадяри дали іншого запряженого коня та перепустку і він за два тижні повернувся додому з гіршим конем та возом,ніж виряжався в дорогу. Але кінь і віз не те, що нічого.

Після повороту Миколи з Щигрів до нашої змовницької дев'ятки приєдналися Коновець, Ночовний, Безкоровайний, Киричок і наша змова в лісі перетворилася у відверте негодування на Марченка. Скоробагатька син Михайло обвинуватив його за непотрібне запропащення сестри Тетяни і відмовив допомоги в заходах перед німцями за усунення Марченка з староства на господарстві. Скоробагатько з Гречками та Коновцем спершу доручили мені написати прохання до воронізького старости Казанівського, а потім, коли підписали всі бажаючі усунути Марченка, мені довелось з проханням іти до Казанівського, бо ніби тільки мені Казанівський міг довіритися, переконували мої змовники-хуторяни.

— Казанівські з Сіриками в дуже дружніх стосунках. Павла Ягоривича (старости) сестра Олена одружена з Петром Воронцем, твого батька родичем і сусідом. Тобі й належиться за нас всіх прохати Павла Ягоровича.

Казанівському я не товариш і не випробувана особа, а до того зовсім "зелена", він і повівся зі мною, як належиться в таких випадках: Розпитав про батька, матір, дядька Петра, моє становище, за громадське господарство, висловив хуторянам співчуття за Марченка та своє незадоволення ним і порадив звернутися з проханням прямо до німецького коменданта.

— Рада б душа в рай, та гріхи не пускають. — пошкодував Казанівський. — Я радо з тобою пішов би до коменданта, але в мене натягнуті відношення з Альвіною, тому від мене тобі в коменданта буде більше шкоди, ніж пожитку.

Перед тим як іти до коменданта та Альвіни, я розшукав Тимченка і він за півлітри спирту згодився віддати моє прохання Альвіні та доглянути, щоб справа з Марченком не затягнулася. Півлітра спирту в той час вартувала сто совєтських рублів, або десять кілограмів житнього борошна, невелика ціна за усунення Марченка, а тому я Тимченкові ще пообіцяв літру хуторянської самогонки, коли справа за усунення Марченка буде позитивно полагоджена. Тимченко, не був тільки колишнім комсомольцем, але як багато пізніше виявилось, був безпосередньо пов'язаний з більшовицьким підпіллям і з своєю Альвіною активно допомагали компромітувати німців у очах вороніжців, а німцям — винищувати небажаних підпіллю вороніжців. Справа про усунення Марченка далі Альвіни не пішла, а Марченко дізнавшись про нашу змову, ще більше знахабнів та розгулявся.

В понеділок 22-го червня, як і рік тому, був тихий теплий і соняшний день. Наше господарство закінчувало посів гречки, прополку і обгортання картоплі та приготовлялося до косовиці сіна на Скориковім та на поступово заростаючому Писаревичинському ставищі. Марченко, правдоподібно випорожнивши за неділю запас спирту, ще перед тим як люди зібралися на наряд, від'їхав в напрямку Воронежу. Після вирядження людей на працю, я прийшов до хати, щоб поснідати, як Марченко під'їхав під самі сінешні двері на спітнілому Соколові і почав кричати, вимахуючи куснем паперу.

— Виділи негайно підводу та об'яви людям, щоб негайно збиралися іти у Вороніж!

На кусневі паперу, який віддав мені Марченко, від руки було виписано п'ять прізвищ хуторян та вияснення, що за наказом німецької комендантури в Шості вище згаданим особам потрібно з'явитися негайно до будинку Воронізького староства, з запасом харчів не менше на три дні, та бути приготованими для ночівлі під відкритим небом. Призначення: відбудова залізничного мосту на річці Сеймі. Попередні розпорядження Воронізького староства, які я бачив чи читав, були завжди видруковані на машинці, а цей папірець був написаний від руки і в поспіху, або малописьменною людиною, але Марченко староста над хуторянами, підписи старости Воронежу Казанівського та його замісника Тарасенка були правдоподібними, моє діло було повинуватися

їхньому розпорядженню і повідомити якнайскорше людей.

Василь Прохорович Кузьменко, колишній секретар Гречкинської сільради і правдоподібно член комуністичної партії, або тільки кандидат у члени, я напевно не знаю, з сівачами сіяв гречку. Андріян Савелевич Гречка (малий або лисий Андріян) також був між сівачами. Андріян до колективізації був головою гречківських комнезамів, кооператором та власником дьогтярні, що зі смоляних пнів та березової кори витоплювала для хуторянських возів та чобіт дьоготь. Від 1933-го року Андріян був колгоспним бриґадиром, сторожем, наглядав над током, а найбільше — в Мурася підбрехувачем, або як люди кажуть: — Старшим куди пішлють. Партійним Андріян не міг бути через малописьменність та розгубленість; Андріян, попросту, міг забути про доручену йому справу.

Іван Панталеймонович Коленченко, колишній замісник директора Шостенської торфорозробки (відділ праці), член комуністичної партії і секретар комсомольського осередку торфорозробки, з його шур'яком, вчителем Холодівської шестирічної школи Стороженком (ім'я, по батькові та партійного стану Стороженка напевно не знаю), підвозили підводою насіння гречки з господарської комори в поле сівачам.

Дмитро Іванович Лазненко (косий Митька Марахонька), колишній комсорг відділу комуни ім. КІМу до 1933 року, а потім перестарілим і не активним комсомольцем в колгоспі ім. Папаніна, орав в ланці орачів, що підготовляли ріллю під посів гречки.

Повідомити всіх п'ять хуторян, забрало мені тільки півгодини часу. Василь Кузьменко, щоб скоротити час, поїхав на Пирощину верхом, конем, що орав Дмитро Лазненко. Лазненко мешкав на Копані і йому не було потреби поспішати. Коленченко з Стороженком підвезли Андріяна на Гречкин хутір підводою, а потім, на зворотній дорозі, підвезли до контори господарства. І так ще перед полуднем, Марченко з п'ятьма хуторянами та їздовим, Лугининим хлопчаком Василем, від'їхали до Воронежу. Василь у Воронежі не барився. Від Марченка додаткових пояснень чи розпоряджень не привіз. Виряжатимуть людей з Воронежу пішком чи підводами до Сейму, він пояснити не міг. Хуторяни, закінчивши працю вечором

питалися в мене, куди, для чого, як надовго покликано п'ять наших хуторян. Я був не менше цікавий за них довідатися і надіявся на повернення Марченка, а Марченка не було перед заходом сонця і після заходу. Хуторяни носили воду від колодязя, зупинялись біля хати довідатися, які новини привіз Марченко, дружини, родичі та посланці приходили питатися, що сталося з їхніми чоловіками чи сусідами, а я тільки міг сказати: нема Марченка, а загуляв він, чи сталось якесь непорозуміння, тяжко припускати.

Настали сутінки. Біля контори залишилися тільки ми з рахівником господарства, Василем Вареником, та сторожем, Степаном Коржем, а Марченка як не було так і нема. Надійшла північ. Олена, прокинувшись з першого сну, вийшла перевірити, де я та що роблю. Мене не надто цікавило, де подівся Марченко, але Василь чомусь не торопився чекати на нього і мене це до деякої міри інтриґувало з декількох причин, а щоб і читачам було більш зрозуміло, познайомлю з Василем.

Василь Антонович Вареник, молодший брат мого однолітка і друга Федора. В родині його батьків довший час мешкав Мурась. По запевненню Марченка, Мурась з Шевченком тої ночі, коли я від них відв'язався перед тим, як поїхав у Конотоп, доїхали до Васильківщини та декілька днів перебували в хаті Василевих батьків. Василь, племінник лисому Андріянові, остатній секретар комсомольської ячейки колгоспу ім. Другої п'ятирічки, тепер рахівник на двоє господарств. Чому саме Марченко забажав мати рахівником Василя, коли я бажав виконувати цю працю за половину трудоднів, тільки щоб позбутись бриґадирства. Кузьменко, Коленченко, Стороженко, чи навіть декілька хуторянських дівчат могли виконувати цю працю. Ні, Марченко сказав, щоб я записував Василеві тридцять трудоднів на місяць і він раз в тиждень приходив на господарство збирати відомості. От тому я й сидів з Василем на сходах ґанку біля контори і чекав повернення Марченка з Воронежу. Але аж майже світанком ми таки дочекалися Марченка, тільки не з Воронежу, а з Клишок. Коли засіріло на сході, а над копанками біля межі клишківських ланів почали збиратися сизі хмарки випарів, в тишині світанку ми дослухались до скрипіння воза та мурликання Марченком

якихось небилиць чи суперечки з удаваною особою, бо на його мугикання та окремі слова ніхто не відповідав.

Сокіл був не перетомлений, а Марченко, спитий до безтями, лежав навзнак на возі. На наші запитання з Василем, де наші хуторяни? чому він їде не з Воронежу, а з Клишок? він став лепетати про нову сорочку на кілочку та різні нісенітниці. Ми завезли його додому і вже на Холодівщині довідалися, що хуторяни пішли в Шостку, а він мусить ранком також туди їхати. Марченкова дружина, хвороблива, залякана та сухорлява жінка, допомогла нам з Василем завести його в хату та пообіцяла не довше, як за дві години збудити, напоїти кислим росолом і спорядити для поїздки до Шостки.

Закіль ми вклали Марченка спати та поговорити з його дружиною, зовсім благословилося на світ. Василь з Холодівщини пішов додому, а я випрягши Сокола, почекав на конюхів, щоб розповісти пригоду з Марченком, виділити йому коня для поїздки до Шостки, та підготувати коней до наступного робочого дня.

Хуторяни зійшлися на наряд, Марченко не показувався на господарстві. Хуторяни розійшлись та роз'їхались на працю по наряді, а Марченка все ще не було. Я сказав конюхам, щоб підмастили колеса воза та запрягли коня призначеного Марченкові на подорож до Шостки, а сам пішов на город, де працювала Іванова Коленченкова дружина та сказав їй, щоб поїхала до Марченка та випровадила до Шостки.

— Твій чоловік в Шостці, а Сергій твій родич і сусід; їдь до нього і випровадь! Він мусів би в цей час бути в Шостці. З передчуття чи з пересердя на Марченка, я таки несправедливо Дуньку насварив. Мовляв, Сергій свою дружину тримає в страху та покорі, і вас там купа марченківен, марченчих, кум, свах та своячок і не можете дати собі ради з одним п'яницею.

Дунька не стала зі мною сперечатися, як це вона вміла робити, коли навіть вона була винувата в чомусь, мовчки пішла до стайні і зустріла Марченка вже десь на дорозі, та повернулася до своєї праці.

Скоро після полудня Марченко повернувся з Шостки, розпріг коня і поспішно зник з господарства. Перед закінченням праці в госпдарстві, я пішов збирати відомості за виконану працю хуторян і хуторянок. Коленченкова Дунька не зголосилась з своєю виконаною

працею. Відчуваючи свою провину перед Дунькою за свою нерозважність, не записати тепер виконаної нею праці, було б подвійною недоречністю. Питаюсь в жінок, що працювали рядом з Дунькою.

— Де Дунька?

— Заходив за нею Стороженко і покликав додому. Кажуть що тільки її Івана затримати в Шостці, — сказали мені жінки.

Вечором стало відомо, що й Василь Кузьменко з Шостки не повернувся. Василь з Іваном, молоді, рослі і фізично здорові чоловіки, визначені на працю на відбудові моста на Сеймі — жодна трагедія і навіть невелике навантаження чи невигода. Літо тільки що почалося, а до осени міст напевно налагодять. Хуторяни, вечором і ранком на наряді, не виявляли жодного хвилювання чи зацікавлення долею Кузьменка та Коленченка. Я також не мав підстави поцікавитись відсутністю Дуньки на наряді. Аж біля десятої години ранку, на дорозі від Воронежу хтось зауважив людську постать, що ніби п'яна плуталась дорогою. Люди, що працювали в тій частині лану, покидали працю та побігли на дорогу. Хтось з конюхів звернув мені увагу на дорогу в полі і я поспішив туди. Дорогою ішла, не пам'ятаючи себе, заплакана, знеможена Коленченкова Дунька і час від часу, здіймаючи руки до неба, захриплим голосом вигукувала.

— Боже! Боже! Навіщо Ти осиротив моїх діточок!? Завіщо Ти мене караєш? — Опустивши руки, **та зробивши коло на дорозі, Дунька вклонялась на сторони і благальним голосом вибачалась перед кимось та прохала прощення для Івана та його душі.**

— Пробачте людоньки. Простіть дорогенькі. Нема більше мого Івана. Нехай хоч душенька його безгрішна в раю спочине.

Відійшовши декілька кроків від зробленого попередньо кола, Дунька знову підіймала руки вгору і скаржилась на свою долю Богові.

Люди й без мого заряджения знайшли підводу, посадили силою Дуньку на неї та відвезли додому на Холодівщину.

Що сталось в Шостці та як дійшло до цього, я безпосереднім учасником чи свідком не був, а тому, щоб не заводити в блуд майбутніх дослідників не тільки злочину, але й взагалі злочинів поповнених над моїми

рідними, друзями, сусідами та земляками німецькими та московськими окупантами нашої батьківщини під час Другої ("Отечественної") війни, описую тільки правдоподібні факти, які я знаю з переказів певних осіб.

Хто саме був ініціятором реорганізації та консолідації більшовицького підпілля в Шостенському районі в червні 1942-го року, мені невідомо. Говорили люди, що в німецькому Ґестапо працював син розкуркуленого вороніжця Задьора і це він був рушієм цього злочину, але я напевно не знаю, а що злочин заплянований більшовицьким підпіллям, а поповнений спільно з німцями, про це в мене нема двох думок.

Збір комуністів, комсомольців, совєтських активістів та взагалі осіб, що відмовлялися співпрацювати з підпіллям, був заряджений самим підпіллям за зговореністю з німецьким Ґестапо, підступно і поспішно.

Для проведення акції, непевним поліцаям та старостам була виділена чимала кількість спирту підмішаного ефіром для скоршого оп'яніння. Розпорядження з Шостки про збір певних осіб для "праці на відбудові залізничного моста на Сеймі" було доставлено раннім-ранком шостенськими поліцаями, а тому в Казанівського, чи в будь-кого з вороніжців, не викликало сумніву і Казанівський зарядив негайну збірку людей за заготовленими заздалегідь у Шостці списками. Зібраних людей у Воронежі, в супроводі декількох поліцаїв, приблизно в четвертій годині пополудні, впировадили до Шостки, а старост та ласих на спирт поліцаїв і службовців староства запросили на гостину до будинку Ліщинського, що вже від довшого часу використовувався семирічкою, а від 1936 року, десятирічкою.

Про те, що "майбутніх робітників на відбудові залізничного мосту на Сеймі" та воронізьких поліцаїв, що супроводили їх, за Воронежем перебрали німецькі жандрами з шостенськими поліцаями, ті що "гостювали" в будинку Ліщинського не знали. Вірніше не знали ті, кого "вгощади", а не ті, хто "вгощав".

"Вгощання" затягнулося до півночі, а потім "вгощених", ті, що "вгощали" виводили під руки, виносили на руках та розвозили "по призначенні". Марченка та Макара Радіонова, старосту господарства колишнього колгоспу ім. Другої п'ятирічки, на своїх возах спровадили

на Клишківський шлях. Куди завіз Макара його кінь, мені невідомо, а Марченків Сокіл добре знав дорогу додому й з Клишок привіз на господарство, де ми з Василем ним і заопікувалися.

"Хазяїн" торфорозробки і староста Гречкинського старостваа, Андрій Корж, зо своїм "замісником", колишнім прорабом торфорозробки Крижанівським, поляком з походження, поміщиком за соціялістичним станом та культурним і освіченим чоловіком, що знав досконало німецьку мову, також був присутній на "гостині", але знав чого він там і тільки вдавав розгуканого та оп'янілого. З "гостини" Корж зо своїми "замісниками" та посіпаками від'їхав останній з піснями через Тоєщину. Переїхавши вбрід Осоту біля розірваної Драгилевичової греблі, Корж наказав своїм посіпакам замовкнути і без шуму їхати на торфорозробку, а сам з Крижанівським та ще з декількома поліцаями на двох підводах завернув на вулицю Бабаківку і через Покрівщину поїхав до Шостки.

Зібраних з цілого Шостенського району комуністів, комсомольців, сільських активістів та взагалі осіб не підпорядкованих більшовицькому підпіллю, і тепер вже в'язнів німецького Ґестапо, було зібрано в одному з будинків Шостенського Хемічного Інституту, що був споруджений за пляном Першої п'ятирічки на піщаному бугрі в кінці залізничної станції на схід від Воронізького шляху. Багатоповерхові, цегляні будинки (мені здається, що деякі були вищі за три поверхи) були передом звернені на схід та на захід і творили поза своїми задніми стінами обгороджений високим парканом трикутник.

В якому саме будинку Ґестапо тримало в'язнів, не знаю. Чому Ґестапо і більшовицьке підпілля поспішали з переслуханням та ліквідацією непослушних моїх земляків, мені невідомо. Коли, після похмілля, воронізькі старости зібралися їхати до Шостки, було вже біля полудня, а не доїхавши до Шостки їх зустріла юрба вороніжців, що з доручення Коржа була звільнена і відпущена домів. Хто з воронізьких старост завернув домів, а хто поїхав до Шостки виясняти, кого й чому залишили після відмови Коржа поручитися, я не знаю, але що Марченко та староста Троєщини Трохим Метра з-під Шостки завернули, залишаючи своїх підопічних людей на поталу німцям та московським вислужникам, те мені відомо.

Дунька, на пораду Стороженка, нав'язала вузлик сала, чи що вона вважала вартісним для хабаря поліцаям чи кому там в Шостці буде потрібно, і пішла до Воронежа за порадою та спільниками, де її і застав вечір. Згідно з військовим становищем, особам без пропусків та спеціяльних дозволів комендантури після заходу сонця вештатись взагалі було заборонено, а самітнім жінкам навіть небезпечно, тому Дунька і заночувала у Воронежі, а на ранок більшовицьке підпілля постаралось довести до відома вороніжців, що затриманих вчора Ґестапом людей в Хемічному Інституті, вночі Ґестапо постріляло та закопало трупи в дворі інституту. Дунька з воронізькими жінками біля староства та поліції звели голосіння. Воронізьких жінок поліція порозганяла домів, Дуньку вивезли за Вороніж і залишили на дорозі, звілкіль вона і почала ходити "колесами", звертаючись до Бога та людей за порадою, прощенням та тим, що приходило їй в розбурханий і перетомлений мозок.

ЗЛОЧИН, ЯКИЙ НЕМОЖЛИВО ЗАБУТИ

Вночі з вівтірка 23-го на середу 24-го червня 1942-го року в дворі Шостенського Хемічного Інституту поліцаями, чи можливо і самими в'язнями, була викопана неглибока яма, і туди скинено двісті шістдесят трупів моїх земляків постріляних німецькими наїзниками та їхніми двійняками — московськими душителями. Між жертвами подвійного терору були й мої близькі, знайомі та навіть споріднені чотири особи: — Василь Прохорович Кузьменко, Іван Пантелеймонович Коленченко, Мирон Семенович Мокрогуз та Бурдюг. Трупи були свіжі, люди здорові, повнокровні, земля шостенська піщана і пересохла не була спроможна впоїти велику кількість крови в себе, і накиданий бугор піску витиснув кров з неглибокої ями, що струмком вибігла на вулицю та коли ще кати спали, сповістила шостенцям про вчинений вночі злочин над їхніми рідними, друзями, сусідами та земляками. Більшовицькі садисти-підпільники намагалися всю вину за злочин перевалити на німецьких спільників, але свідомість моїх земляків та пам'ять про замордованих сильніша за московсько-більшовицький наклеп, бо навіть Академія Наук так званої Української Радянської Соціялістичної Республіки, видаючи "Історію міст і сіл Української РСР", Сумська область, в розділі "Шостенський район" на ст. 604, написала: "Від рук фашистів та їх посіпак загинуло 1198 чоловік", а про морд в Хемічному Інституті згадати "забули". В статті "Вороніж" на ст.615 написано: "Вони (фашисти) закатували 64 жителі селища. Комсомольці Ю. Кордя та В. Адаменко ніби мали якусь підпільну комсомольську організацію та радіостанцію, і їх "після жорстоких катувань у липні 1942-го року розстріляли". Про Кордю та Адаменка я не чув і не

буду заперечувати їхнього катування фашистами, а от до якого рахунку занести одинадцять осіб замордованих Яковенком у лісі біля Мисікового хутора, де разом з жидами були помордовані "німецькі вислужники" — староста Воронежу Іващенко та Трохим Трохименко-Пискун? Кузьменка, Коленченка, Мокрогуза та Бурдюга ні фашисти, ні комуністи катувати не мали часу. Навіть не мали часу, викопати належної ями! Факти, — справа вперта, а історія, — не дишло... Правди з пам'яті людей не викреслиш брехливою пропаґандою. Люди кажуть: Мочання — знак згоди. Поповнені злочини над моїми земляками німецько-москокськими душогубами забути неможливо.Бурдюг, як і взагалі вороніжці з подібними прізвищами, мешкав на "смітнику" — південній частині Троєщини. Під час революції та громадянської війни Бурдюг ніби співпрацював з більшовицьким підпіллям і десь в початках "перебудови народнього господарства на соціялістичний лад" був визнаний Совєтською владою червоним партизаном та нагороджений за це орденом чи медалею. Під час самої "перебудови" Бурдюг з Фальком, Федором Скибою, Федором Чайкою та іншими комнезамами Троєщини організували ТСОЗ ім. Шевченка (Товариство Спільного Обробіку Землі), розкуркулювали вороніжців, пропивали їхнє майно, примушували вступати вороніжців в колгоспи, а "завершивши перший ступінь соціялізму — колективізацію", повлаштовувалися на шостенських підприємствах заробляти на щоденний хліб. Наприкінці 1938-го року Совєтська влада розпочала підготовку до війни з Німеччиною, і Бурдюг з Коржем, Ведмедевим та місцевими комуністами Шостенської торфорозробки та Гречкинської сільради був призначений підготовити в лісах над Есманню партизанське гніздо. Яке було призначення для Бурдюга та чому Бурдюг з Кузьменком, Коленченком та іншими партійцями і активістами леґалізувалися після окупації терену німецькими військами і потім не підпорядкувалися Коржеві, чи взагалі більшовицькому підпіллю, я не знав, і вгадувати не стану. Дійсність залишається фактом: більшовицьке підпілля, а Андрій Корж виконавець його волі в нашій околиці, підготовили списки непокірних осіб, домовились з німецьким Ґестапо і вчинили злочин над моїми земляками, вимордували двісті шістдесят осіб за одну ніч.

Мирон Семенович Мокрогуз, старший віком чоловік, безпартійний і навіть після колективізації не активний колгоспник, також був замордований за відмову співпраці з Коржем. Мирон Семенович правдоподібно й не знав особисто "хазяїна" Коржа і коли той з'явився заступатися за нього перед гестаповцем, чи хто там в Хемічному Інституті переводив розправу, Мирон Семенович, як гордий з натури чоловік, спротивився, не визнав Коржа над собою зверхником-старостою і за це поплатився життям.

Замордували б німецькі гестаповці Мирона Семеновича, якщо б староста Воронцьовського, Бабакового та Андроникового хуторів, Макар Ілліч Родіонов не ночував п'яний десь в Клишках, чи хто зна де, а таки з'явився вранці на розправу в Хемічний Інститут?

Напевно ні! Німці не знали, кого мають перед собою. Німці не розуміли, що говорив Мирон Семенович Коржеві. Німцям підсунули списки "партизан". Німцям приставили людей обвинувачених в "протинімецькій" діяльності. Німцям підіслали перекладачів-провокаторів. І нарешті, німцям допомогли поспішно позбутися не німецьких, а своїх власних ворогів. Німці залишилися, "злейшими фашистами душогубами", а справжні душогуби моїх земляків згодом були самі винищені в "борьбе с фашисткими захватчиками" і тільки після смерти нагороджені орденами та медалями і записані в історію "Великой Отечественной войны", як герої. Я навіть не намагаюсь когось переконати, що це було якраз так. Я тільки звертаю увагу моїх майбутніх земляків, що досліджуватимуть правду про час, в якому я жив і був свідком подій, знав, згодадувався, чи опісля з розповіді людей та написаних споминів, літератури чи навіть такої праці як "Історія міст і сіл" Сумської области зрозумів, що, хто й чому поповнив цей злочин та подібні йому.

Василь Кузьменко, Іван Коленченко, Грицько Мурась, Іван Шевченко, Андрій Корж, Бурдуг та ще з десяток комунсітів, яких прізвищ я не знаю, належали до одної партійної ячейки, що керувала Шостенською торфорозробкою та Гречкинською сільрадою. Андріян (лисий)Гречка, Дмитро Лазненко, Стороженко, Іван Павлович Вареник, Василь Антонович Вареник, Митрон Мокрогуз, Макар Родіонов, Микола Наумович Родіонов, Іван Залога, Федір Іванович Родіонов, Грицько Бурима та

ще деякі хуторяни були комсомольцями або сільськими активістами.

Якщо німці взагалі, чи ґестапівці зокрема, мали списки комуністів, комсомольців та сільського активу і бажали позбутися ненадійних людей, то вони мусіли б заарештувати перше Коржа з його "совєтською владою" на торфорозробці, або навіть всіх комуністів, комсомольців та активістів, та розправитися з ними по своїй "вмілості", а не питатися розуму в підставлених підпіллям провокаторів, перекладачів та громил типу "хазяіна" Коржа. Якщо німці ішли на схід шукати тільки простору для своєї "арійської" нації, то вони також мусіли мати свій власний розум і для винищення непотрібних їм "напівлюдей" — унтерменшів, а не спиратися на підставлених їм провокаторах, п'яницях та розбишаках?

Якщо дійсно москалі бажають бути нашими старшими братами, а московські більшовики авангардом трудящих, і то не тільки нас, то чому вони в критичний час не тільки покинули нас на поталу ворогові, але й залишили підпілля, щоб нас видавати ворогові на знищення? Чому московсько-більшовицька орда напосілася викоренити нас з нашої Батьківщини, з насінням, з корінням, не гидуючи засобами?

Двісті шістдесят моїх земляків замордованих в дворі Хемічного Інституту подвійними окупантами були призначені на знищення, якщо не в дворі Інституту, то на фронті, на каторгах, на шибеницях... Але в їхній смерті винуваті не тільки окупанти, але й мої земляки хапуни, п'янюги, боягузи та запроданці. Врятував би Марченко, Кузьменка та Коленченка, Макар Родіонов — Мокрогуза, а Метла — Бурдюга від смерти в спільній могилі Хемічного Інституту, тяжко сказати напевно, але, коли б вони не позазіхали на даровий спирт, не думали тільки про своє особисте задоволення, про свою власну шкуру, не плили за течією обману, підступу, хабарництва, проституції та людоненависти, а вживали розум, думали про честь, про сумління, про відповідальність перед собою, людьми та Богом, напевно б більшовицьке підпілля не посміло так нагло поводитися з непослушними йому особами, а німецькі наїзники не мали б вислужників, провокаторів та запроданців і не мали б довільного доступу до масового, безвідповідального морду зовсім нешкідливих для них людей.

Не пропив би розуму Марченко вніч з понеділка на вівторок, поїхав би раненько у вівторок до Шостки та поручився за Кузьменка та Коленченка, їх напевно не постріляли б наступної ночі. Як розвивались би події пізніше, невідомо, але Марченко б був невідповідальний за морд Кузьменка та Коленченка, а так, я тоді при людях обвинувачував його, і тепер приписую йому вину за морд його й моїх добрих сусідів-хуторян.

На мою пропозицію Марченкові, щоб він добровільно зрікся становища старости господарства у німецького коменданта та запропонував на своє місце Олексія Скоробагатька, Марченко злісно облаяв мене та погрозив, що він поскаржиться на мене комендантові за невиконання розпоряджень та непослух.

Цього разу, я вже не криючись від Марченка, залишив своїм заступником на господарстві Василя Роботька, демонстративно відірвав коня від праці та запрігши його у віз, поїхав до Воронежу.

Німецька комендантура тепер приміщалася на терені цукроварні, в будинку Терещинкового економа, а пізніше директора цукроварні. Кімната для відвідувачів досить простора і перегороджена облавком на дві нерівні частини, менша почекальня для відвідувачів, більша з двома чи трьома столами для писарів, перекладачів і правдоподібно робочим столом коменданта. Писарями та перекладачами були надто молоді і мені незнані дівчата. Альвіна, повнотіла, кругглолиця і з коротко підстриженим чорним волоссям, була віком найстаршою між ними, але на вид була не старшою поза двадцять років. Говорила поправною українською мовою, чим і викликала в мене повне довір'я до неї. Про наше прохання за усунення Марченка з старостування на господарстві, яке я був передав їй через її чоловіка Андрія, вона добре пам'ятала та запевняла мене, що поговорить про це з комендантом, як тільки він повернеться з Шостки чи куди він поїхав, вона напевно не знала.

Наступного дня, я не став дражнити Марченка та відривати коня від праці на господарстві, а знову, після наряду, залишив Василя своїм заступником і пішов до Воронежу пішком.

Цього разу, за облавком у товаристві молодих дівчат, був дуже веселий і задоволений з вигляду старий німець без верхньої частини однострою. Альвіна перекинувшись

декількома словами з старим німцем, прийшла до облавку і сказала мені, що пан комендант вже давно цікавиться господарюванням Марченка і скоро приїде на господарство та вияснить справу на місці.

Літній день довгий. Остатніх декілька разів побуту у Воронежі мені все було якось коротко з часом. Тепер мені було непотрібно поспішати домів, щоб звільнити коня для праці, чи самому наглянути за господарством і я пішов розглядатися по Воронежі. Цукроварня залишена більшовиками цілковито не ушкодженою. Біля цукроварні, над Глухівським шляхом перед початком війни збудовано двоповерховий цегляний будинок, де на нижньому поверсі розміщена пожежня, а на верхньому поверсі, мабуть, з десяток помешкань. Біля Ліщинського будинку розпляновано чималий будинок для школи-десятилітки, але тільки в деяких частинах викладено цеглу під основу будинку, і так тепер цей простір заріс високим буряном.

Цеглу з основи церкви святої Пречистої вороніжці вибрали вже майже десять років тому. На початку німецької окупації новітні "цивілізатори" в рови основи вкинули декілька повішених на шибениці вороніжців, прикидавши їх дещо землею і так до цього часу рови залишились варварською руїною, не зарівняні.

Над прибудівкою престолу церкви святого Миколи теслярі залатали дірку і покрили дах дошками, але куполу над престолом ще не зроблено.

Люди по Воронежі вештаються дуже рідко. Дітвори на майданах, в парках і навіть біля дворів вороніжців не видно. Господарство тітки Метли Миколи, від 1935-го року, коли я був там, в нічому не змінилося, але тітка дуже постаріла в осамітненні. Де тепер Микола, його батьки та старша сестра Оля, вона не знає, а Настю весною забрали до Німеччини.

Розкариці сини та дочки прибудували сінці до хати і тепер вхід від шляху. Тітка все ще жвава і досить округла молодиця. Дядько Микита є старостою в Свято-Миколаївській церкві. Наймолодша їхня дочка Женька була вчителькою десятирічки і ніби евакуювалася. Найстарша дочка Тетяна, не дочекавшись свого чоловіка Козленка з заслання, одружилася з старшим чоловіком на прізвище Крисько і мешкає поблизу їх та наглядає за батьком та матір'ю. Де їхні сини та дочка, що була одружена в

Землянці з Раєвським, тітка та дядько збувають мовчанкою. Моїми відвідинами вони не тільки не зацікавлені, але правдоподібно підозрівають мене в якомусь недоброму намірі. Старий Розкаріка більше мовчав ніж говорив, а тітка таки недозначно дала мені зрозуміти, що тепер не час поновляти колишні стосунки між людьми. Від Розкаріки я більше й не пішов розвідувати за колишніми моїми знайомими та друзями.

За тиждень чи щось комендант приїхав на господарство парою дуже добре вгодованих гнідих коней, запряжених в мабуть ще Терещенкову карету, з погонячем на козлах та Альвіною рядом з ним. Було по полудні. Люди, що працювали кіньми, збиралися біля стайні, але побачивши німця в кареті, швидко забирали коней та роз'їздилися. Марченка, як і завжди в такий час, на господарстві і правдоподібно поблизу господарства не було. Комендант забажав показати йому південну межу поля, стодолу, сад та стайню. Під'їхавши до колодязя він забажав напитися свіжої води. Я виявнив йому через Альвіну, що свіжої води, щоб напитися, потрібно запрягти коня в привод і напомпувати, а зараз коні всі в роботі.

— Комендант бажає напитися свіжої води, — сказала Альвіна — і ти краще для нього постарайся.

Від коменданта залежало не тільки усунення Марченка, але й взагалі доля господарства. Потрібно було відривати коня від розорювання картоплі та задовольняти його бажання. Комендант, напившись води, позаглядав ще по напівзруйнованім радгоспнім бараці і правдоподібно висловив Альвіні своє задоволення, бо вона на від'їзді сказала, не даючи мені можливости заперечити:

— Пан комендант цілком задоволений господарюванням Марченка.

Відвідини нашого господарства німецьким комендантом не тільки розчарували мене, але й відновили пожвавлення змовників за усунення Марченка.

— Чому він не поцікавився вияснити в нас, чому ми бажаємо усунення Марченка?

— Чому ти не сказав йому, щоб покликати і нас?

— Чому він навіть не поцікавився, де Марченко?

З такими й подібними "чому" звертался до мене хуторяни, а я що їм міг сказати. Те що я говорив Альвіні. Те що я питав в неї, правдоподібно не було перекладено

належно комендантові, або і й зовсім не те, що потрібно, бо на всі мої зауваження, питання та прохання, Альвіна якось мала відповідь поперед, ніж говорила з комендантом. Днів за два, я знову посварившись з Марченком, пішов до Воронежу і зажадав у Альвіни вияснення, чому комендант задоволений з Марченкового господарювання, коли він не звертає уваги ні на те, що я говорю, ні на те, що хуторяни написали в проханні. Альвіна й цього разу перекинувшись кількома словами з комендантом, сказала те саме, що на від'їзді біля колодязя.

— Пан комендант цілком задоволений господарюванням Марченка.

Мій протест та пояснення Альвіна терпеливо вислухала, перекинулась знову декількома словами з комендантом і порадила мені звернутися прямо в Шостку.

— Якщо ти незадоволений Марченком та волею пана коменданта, то звернись прямо до більших панів у Шостку, — сказала вона і написала на клаптику паперу адресу. В Шостці я не був десь років з три. На папірці, що була написала Альвіна, номер відповідав номерові на одному з будинків Хемічного Інституту. Біля будинку декілька німецьких солдатів зеленою фарбою намальовували полоси на автомашинах для маскування, але біля вхідних дверей жадної варти. Я з обережности проминув будинок з відповідним номером і, пройшовши дещо шляхом, переконався, що номери на будинках відповідають порядково, завернув назад і зайшов у вхідні двері будинку. В коридорі напис по-німецьки "Комендантура"та стрілка підказала мені, що потрібно звернути праворуч у відчинені подвійні двері. У довгому коридорі, що закінчувався великим вікном, з обох боків були понумеровані двері, але жадного напису на них не було. За дверима чути було голоси чоловіків і жінок, але в які саме двері потрібно постукати, я не міг вирішити і повернувся у вхідний коридор, де був напис та стрілка, та став розглядатися, коли зо східців збігла дівчина і запитала в мене, чи я на когось чекаю, чи за чимось розглядаюсь. Я сказав, що у воронізького коменданта перекладач дала мені нумер будинку комендантури, що відповідає нумеру на цьому будинку, але чи це та комендантура, що мені потрібно, я непевний.

— А за якою комендантурою ви розглядаєтесь? — поцікавилась дівчина, поглядаючи на мій вузлик з шматком сала та буханцем житнього хліба.

— Комендантурою, що призначає старост на господарства, — сказав я.

— А ви що? Бажаєте старостою бути?

— Ні, — заперечив я. — Наш староста дуже розпився, то мене уповноважили хуторяни прохати коменданта, щоб замінив нам старосту.

— Ви, дядьку, — каже дівчина, — мабуть не знаєте куди ви зайшли. Мені тут з вами довго говорити небезпечно, але якщо ви почекаєте на мене з півгодини у першій вуличці, я вам поясню.

Я згодився. Дівчина пішла в коридор, де я перед тим заглядав на нумери дверей. Перша вуличка була метрів за сто праворуч від цього будинку. Дівчина не барилася й півгодини, прийшла до мене з товаришкою. Дівчата, випитавши мене за старосту Марченка, пояснили мені приблизно так.

— Ви заходили в комендантуру політичної поліції, або попросто в Ґестапо. Якщо дійсно ваш староста такий кепський, як ви кажете і варто його усунути зі староства і світу взагалі, ви нам чимось заплатите, а ми вам покажемо до кого потрібно звернутися, щоб про це ніхто й не знав.

— Ні, ні, — заперечив я. — Про те, що ми бажаємо усунути нашого старосту, багато людей знає і ми не бажаємо його карати, ми тільки бажаємо його замінити.

— Ґестапо так справ не рішає. Бажаєте, щоб ми допомогли вам усунути старосту, ми вже вам сказали, що це вам буде щось коштувати, а щоб тільки замінити, то ви краще ту установу обходьте, — порадили мені дівчата та подякувавши за вузлик з салом та хлібом, сказали, щоб я навіть не вертався шляхом мимо будинку, де містилася та "установа", де вони працювали, і куди мене підступно спровадила Альвіна.

Повернувшись з Шостки, я повідомив Скоробагатька та декого зі змовників, що більше від мене нехай не сподіваються жодних потягнень для усунення Марченка, а для власного спокою та сумління вирішив при першій нагоді відмовитися від бригадирства.

Нагода навернулася щось тижнів за два. Сіножать на Скорикові була скошена і сіно складено в стоги. З Пирощини та Писаревич сіно звезено на вишки над

стайнею. Ячмінь скосили, звозили в стодолу і обмолочуючи кінною молотаркою, роздавали зерно по 250 грамів на трудодень хуторянам. Жито достигало в залежності від часу посіву та ґрунту, а тому не поспішаючи, але послідовно, скошували, зв'язували в снопи і складали в невеликі скирди, охороняючи таким чином перед можливим підпалом партизан та німецьким наїздом з молотаркою. Отакого літнього надвечірнього дня в розгарі жнив, Марченко повернувся з Воронежу завчасу і, як рідко це з ним буває, майже тверезим, та зарядив на наступний день затримати всіх господарських коней на стайні, а хуторянських корів по дворах. Своє зарядження Марченко спирав нібито на особистому зарядженні воронізького коменданта, але чи це буде перевірка, мобілізація худоби, конфіскація, ветеринарний огляд, чи щось інше, він не знав напевно, чи не бажав, як завжди, порадитися, вияснити, а то й поробити якісь запобіжні заходи. Покричав, помахав руками, погрозив мені, що колись таки наскочить коса на камінь і тоді буде пізно виправдуватися за невиконаний наказ і пішов поспішно додому, чи до своїх "дорадників", які вилежувались в затінках повіток, вишок та бараків на торфорозробці. Я не тільки переказував розпорядження Марченка хуторянам, але й радив, щоб були на сторожі та були розважні кожний на свій розум і не створили непотрібного заколоту, а з Скоробагатьком та деякими хуторянами домовився використати присутність коменданта на господарстві для спроби усунути Марченка. Плян ми узгіднили так: я "захворію" і цим примушу Марченка бути присутнім під час комендатового перебування на господарстві. Василь Роботько у потребі виконуватиме ролю бригадира, а Скоробагатько з декількома старшими хуторянами виступить перед комендантом з проханням назначити нам нового старосту на господарство.

Марченко, як і попередньо, прийшов на господарство завчасу і став лагодити Сокола в дорогу. Конюхи, знаючи наперед про мою "хворобу", звернулися до нього за порадою, мовляв: — Грицько вчора сказав, щоб коней тримати на стайні, а сьогодні захворів, то буде який наряд, чи як нам поступати?

Марченко спершу почав сварити конюхів, що змовляються проти нього зі мною, але вже запрігши коня,

передумав, що й справді може бути кепська справа для нього, коли прибуде комендант на господарство та виявить, що бриґадир лежить хворий, а староста кудись повіявся, розпріг коня і прийшов до мене в хату перевірити. Знайшовши мене в ліжку вкутаного кожухами та ковдрами, висловив Олені декілька саркастичних зауважень, але сваритися в хаті не посмів.

— Скоробагатько також хворіє? — запитав він.

— Не знаю, — відповів я постогнуючи.

— Не бажаєш по доброму, то я мабуть змушений буду тебе лікувати по-німецькому, в поліцаях й для тебе місце знайдеться, — погрозив він і зі злости грюкнув дверима.

Комендант з Альвіною, кучером та двома поліцаями приїхав на господарство десь біля десятої години. Господарськими кіньми зовсім не поцікавився. Своїх коней велів не випрягати. Стіл та лаву наказав поставити біля його брички. Кучер, понавішувавши торби з вівсом коням на голови, вартував біля них, так ніби готовий був кожної хвилини зняти торби і від'їхати. Один поліцай вартував біля саду, а другий на стежці від хутора. Списки хуторян, комендант мав скопійовані з тих списків, що ми були виготовили минулої осени для отримання цукру з цукроварні, де було чимало "мертвих душ", про що хуторяни вже забули і тепер це викликало чимале непорозуміння. Корів комендант оглядав з віддалі і цікавився в основному кількістю надоюваного молока та його жирністю. Правдоподібно через свою німецьку "точність", погирготав щось з Альвіною показуючи їй кишеньковий годинник, не закінчивши огляду хуторянських корів, десь у другій годині дня всівся в бричку і від'їхав, залишаючи Марченка та хуторян скаржників на нього в недорозумінні.

Вся ця "парада" хуторян з коровами перед німецьким комендантом та Скоробагатька зі своїми заговірниками проти Марченка відбувалась майже під моїми вікнами, а тому, коли комендант від'їхав, а Скоробагатько навіть не спробував підійти до нього з скаргою на Марченка, я остаточно вирішив будь-якою ціною відмовитися від бриґадирства і заліг "хворувати" ще на три дні. Четвертого дня, коли мабуть Марченко мене не сподівався на наряді, я все ще з обв'язаним платком горлом, прийшов в контору і в присутності хуторян, заявив йому, що я більше не можу виконувати обов'язки бриґадира. Марченко також

прилюдно погрозив мені, що моя витівка мені даремно не промине та що пізніше нарікатиму на себе, коли мобілізують мене в поліцаї або на працю до Німеччини.

Бути бриґадиром господарства згодився Василь Роботько.

МАЙЖЕ ВІДПУСТКА

Від січня 1938-го року, коли мені торфорозробка була призначила два тижні відпустки і я десь біля тижня не мав на думці жадних обов'язків, ранком, добре виспавшись, я ішов до лісу по в'язанку дров до печі, а вечором з Іваном з піснями ішли на вечорниці на Холодівщину чи куди інде. Фактично, повсякчасно і повсякденно, мусів бути на поготові іти чи навіть бігти на роз'їзд, на час винести трудодні колгоспникам на табло, виконати якесь доручення Єфремова, Сукманя... Тепер, позбувшись бригадирства, ніби світ мені перемінився; Василь призначить на працю, батько з Іваном Олені допомагають доглядати господарства, а в мене чиста думка і вільний час. Навіть за долю сестер спокійно можна подумати та до них навідатися.

Гашка, одружившись з Іваном Роботьком, у певний час повила йому сила Михайла. Окалічена Гашкина свекруха відноситься до неї ніби рідна мати. Іван, порядний, старший і досвідчений чоловік, порядкував родиною і господарством досить сумлінно. Колгосп, залатавши розірвану греблю, замочив їм ставом город, але це також вийшло їм на користь. Замочену частину городу замінили їм такою самою площею на полі за селом, а на замоченому городі вони мають декілька копиць сіна. В перших днях війни Івана покликали до війська і він до німецької окупації відбував службу на шостенському заводі ном. 9. При наближенні фронту частину, в якій служив Іван, ніби то відтягнули в тил, але де тепер перебуває Іван, чи що з ним сталося, невідомо. Гашка, як і взагалі молодиці, чиї чоловіки перебували у червоній армії, перепитує, ворожить, вірить всяким непевним

чуткам і кожночасно готова йти чи їхати виручати чоловіка з полону. До цього часу матір'ю та Гашкою опікувався Василь, а тепер і мені є час завезти їм віз дров до печі, чи тільки навідатися та щось підпомогти. Катерина вже звикла до своєї вдовиної долі. Її син Володимр, вже чотирирічний хлопчина, матері не тільки розрада, але й спроможний випустити корову з хліва в череду, вигнати курей з грядок, подивитися за поросятами на морогові. Варочки я таки не доглянув, а тому вона не тільки залишилася майже неписьменною, але й зазнала поневіряння та кривди.

Після нашого з Оленою одруження, Варочка нагнівалася на Катерину і завербувалася на вантаження дров для опалення мешканцям Москви до міста Перму.

За півроку в Пермі Варочка виснажилась, завошивилася і приїхала до нас з Оленою майже хвора, з декількома карбованцями, а головне, на її думку, з правдивим робітничим документом-пашпортом. Очистившись від вошей та відпочивши з тиждень, Варочка й сама бачила, що в нас їй мешкати нема де, навіть коли б Тетяна згодилася перестати бути "нашим приданим". Тетяна-дівча може спати на скрині чи в запічку, а Варочка-дівка, їй потрібне ліжко, а в нашій хаті на таку "розкіш" місця нема. Варочка, побувши ще з тиждень в Катерини, пішла до матусі Тетяни в Андріївку і в Кролевці влаштувалсь на працю в масло-заводі.

Відносилась матуся до Варочки суворо, чи таки Варочка, не знаючи материної ласки, поступила з матусею нерозважно і залишила її та знайшла собі мешкання в чужих людеи, я так і не зміг вияснити до початку війни.

Матуся твердила, що Варочка легковажна, неслухняна і водиться з дуже нечемними дівками та парубками, а Варочка та її подруга, з якою вона мешкала в одній кімнаті, запевняли мене, що вони не водяться з будь-ким, а мають подруг та друзів, як і всі такого віку хлопці та дівчата.

— Матусі я платила за кімнату стільки, скільки плачу й тепер, але я їй після праці допомагала в хаті й на городі, а вона навіть бажала, щоб я й на вечерниці не ходила. Матуся нас не бачила, коли ми були босі, голодні, голі й не мали де голови прихилити, а тепер хоче щоб я їй за наймичку була.

З-поміж нас, Варочка найбільше зазнала сирітського

лиха. Я, через свою нерозважність, найбільше причинився до Вароччиної недолі, а тому й не став картати її за відношення до матусі, а перед матусею вибачився і так залишилася справа між Варочкою та матусею Тетяною неполагоджена до часу німецької окупації Кролевця. Після окупації, Варочка прийшла мешкати до Катерини, а зимою виявилось, що Варочка вагітна і вже порозумілася з батьками того парубка, що був батьком її майбутньої дитини. Мене ні Варочка, ні Катерина не прохали вмішуватися у Вароччині справи, але я таки вирішив справу перевірити і хоч тепер не допустити, щоб найменша моя сестра стала комусь завадою, небажаною невісткою, чи взагалі людським посміховищем, постарався в комендантурі за перепустку і поїхав в село Божок, куди пішла Варочка до майбутніх свекра з свекрухою. Вароччина доля для Олени була не менше важливою ніж мені, вона також забажала їхати зі мною.

— Тобі одному вона може й не повірити, а коли ми будемо обоє, Варочка буде певна, що я не тільки твоя дружина, але її зовиця. В нас в хаті нема де її примістити, буде мешкати в батька та матері, або наймемо в когось з хуторян кімнату для неї.

Переконала мене Олена і ми з нею одної суботи в кінці січня 1942-го року поїхали в Божок.

Село Божок розташоване в глибокому і розлогому ярі за кілометр на схід від шляху Кролевець-Конотоп і за дванадцять кілометрів від Кролевця. Від шляху села зовсім не видно і мені здається, що воно заховане в тому ярі, існувало там споконвіку. Вулиці, вулички та перевулки в селі покручені по узгір'ях яру, а окремі двори над прірвами виглядають то ніби воронячі гнізда, то ніби окремі фортеці. Біля колодязя над невеликим потоком на дні яру, молодиця, що брала воду, показала нам господарство Вароччиного свекра та свекрухи, що було від колодязя не більше сотні метрів, але під'їхати до нього потрібно було аж з кінця яру по покручених вуличках, що мабуть дорівнювали до кілометра дороги. Господарство Вароччиного свекра колективізацією не знищене, бо він, будучи вояком царської армії на фронті Першої війни, свідомо чи не свідомо потрапив в частину, яка добровільно приєдналася до революційних частин і він завойовував совєтську владу десь до 1922-го року. Демобілізувавшись з Червоної армії, був пристав до

комунарів комуни "Ранок", що була в поміщицькій економії поблизу села Божка, одружився не з комунаркою, а одинокою дочкою заможніших селян і, після їх смерти, став власником цього господарства. В подружжі їм не пощастило, бо, окрім Івана, діти народжувались хворовиті і скоро вмирали. Івана, як і належиться свідомому комунарові, виховували в піонерах та бажали мати з нього освічену людину, але Іван чомусь, закінчивши семирічку в селі, вступив в комсомол і влаштувався працювати в фінансовому відділі Кролевецького Райвиконкому, де й познайомився з Варочкою.

Батько з матрі'ю знали, що син в Кролевці має дівку і бажає одружитися з нею, але хто вона, вони не знали, аж доки не отримали від сина записки, вже після німецької окупації, через людей, що ніби повернулися з евакуації. В записці син виразно прохав батьків розшукати Варочку і на випадок коли вона вагітна чи взагалі потребуватиме допомоги, заопікуватися нею. Не Варочка, а якраз Іванові батьки розшукали Варочку і тепер опікуються нею, як справжньою невісткою та чекають синового насліддя. З розмови з Івановим батьком, я був переконаний, що він про сина знає більше, як говорить і він можливо переховується в Кролевці в підпіллі, або в партизанах Ковпака.

Вароччині свекор з свекрухою вже старші люди. Варочка для них велика надія на старість, на випадок коли Іван не повернеться з війни: молода, здорова молодиця з правдоподібним синовим наслідником чи наслідницею. Повернеться Іван живим-здоровим та не визнає Варочку за свою дружину, вони легко позбудуться її, бо вона не з цього села і не має родичів , що могли б за неї заступитися. Вони про це не криються перед Варочкою і нам з Оленою відверто сказали свою думку. Варочці, наразі, кривди в них немає.

В березні Варочка повила сина і назвала Іваном, як і бажали її свекор з свекрухою. У травні вона приходила до мене зі скаргою на тамтешніх поліцаїв та старосту, що напиралися забрати на м'ясопоставку німцям у свекра телицю. Я, порадившись з воронізьким старостою Казанівським, взяв в нього посвідку про те, що згадана телиця належить Варочці, а не її тестеві, і подарована братом, якого совєтська влада переслідувала. Посвідку

староства, німецький комендант затвердив своїм підписом та печаткою, і тамтешні поліцаї та староста залишили телицю і Вароччиного свекра в спокої. Тепер би вже час і мені навідатися до Варочки та подивитися на її сина. Катерина навіть переконана, що тепер батькового коріння та насіння сам чортяка, з нашої потом і кров'ю окропленої Сіверщини, не викоренить.

— Манька залишила Федора. В мене Володимир. В Гашки Михайло. Варочка тепер має Івана, а ви з Оленою Олексія. П'ять хлопців, п'ять наслідників, хтось же з них залишиться і продовжуватиме батьків рід, — переконана Катерина.

Окрім Катерини, на Хрещатику мене цікавлять якісь відмінні порядки та ідеї. Юхим Бобровицький (Корольок) служить перекладачем мадяр, що охороняють залізничний міст на Реті біля села Подолова. Брати Погорільські мають якийсь зв'язок з ним і ворогують з "хазяїном" торфорозробки Коржем не на життя, а на смерть. Пізньої осени минулого року від партизан з Брянського лісу втекли Плавків зять Никонор, Марченків Сергіїв син Микола та Іван Максимович Гречка. Марченко Микола, не побувши дома й пару днів, "знайшов" собі працю в Хрещатинському лісництві, але його "нема" ні дома ні на Хрещатику. Іван Гречка за тиждень чи щось одружився з Гапичківниною Манькою, сестрою дружини Івана Шевченка Надьки, і улаштувався на "працю" в "хазяїна" Коржа, і також був завжди "десь на роботі".

Никонор жив з дружиною Харитиною легально, працював в госопдарстві та відверто запевняв, що в Брянських та Спащанських лісах оперують не партизани Ковпака, а частини Червоної армії, вишколювані спеціяльно для дій у тилу ворога і поповнювані людьми, харчами та зброєю літаками з так званої "Великої землі", тобто з-поза лінії фронту. Ковпак з купою партійців та НКВДистів — для частин Червоної армії тільки фальшива вивіска. Никонорів свояк, Грицько Васильович Плавко, до початку війни був завідуючим школою в селі Березі біля Глухова. Одружений з дещо старшою за нього вчителькою-вдовою, правдоподібно, був членом чи кандидатом комуністичної партії. На початку війни був мобілізований до Червоної армії, а свою родину прислав до батька на Хрещатик. Минулої весни, під час наступу частин Червоної армії в районі Харкова, був поранений в

ногу. Фронтові санітари та лікарі відрізали йому ногу до самої кульші, але під час відступу залишили його в якомусь селі в селянській стодолі чи хліві. Після повної окупації терену німцями селяни, перевозячи Грицька з села до села, в кінці травня привезли до батька, дружини та родини на Хрещатик. Грицькові батьки, добрі Катеринині сусіди, а Оленині дядьки, тітки та двоюрідні брати та сестри. Навідуючи з Оленою Катерину, Плавків, а особливо прибулого Грицька, я виявив, що він не тільки освічена та розумна людина, але й щирий українець, противник не тільки москалів та німців, але й якоїсь інтернаціональної змови проти людства взагалі, а нас українців зокрема. Грицько переконливо запевняє, що німці з москалями війну вже програли. Англійці, остаточно втратили контролю над своєю імперією. Переможцями в цій війні будуть, — американці.

— Як можуть бути переможцями в Європі американці, люди за морями та океанами, зовсім мало відомої і певно неокресленої держави, що офіційно зветься Сполученими Штатами, а не офіційно Америкою. Америка, чи ці Штати, воюють на Тихому океані з Японією, а у висліді війни мають перемогти не тільки Японію, але й цілий світ?! — Як це має відбутися? Як це можливо та звідкіль таке переконання в Грицька, мені також потрібно вияснити і обдумати. Цікаві люди на Хрещатику і мені якось потрібно буде пов'язатися з ними, маючи тепер багато вільного часу.

Воронізький замісник старости Тарасенко ще на весні дав мені декілька пропаґандивних книжок розчарованого московським комунізмом німецького комуніста та радив пов'язатися з колишнім моїм вчителем історії та суспільства, Кузьмою Степановичем Іващенком, що після десятирічної каторги в совєтських концентраках, видає цензуровану німцями газету "Новий час" в Шостці, але Тарасенко і Іващенків "Новий час" пропаґують націонал-соціялізм, а я в своїй короткозорості не можу відлучити націонал-соціялізму від справжнього "народнього" соціялізму. Грицько Плавко говорить хоч і про незрозуміле, але якесь нове поняття можливого майбутнього.

Мої деякі хуторяни та сусіди за моє зречення бриґадирства рахують мене майже зрадником їхнього

довір'я. Деякі молодиці, ідучи до колодязя по воду мимо нашої хати, намагаються "бачити" щось біля контори або за напівзруйнованим бараком, щоб не позирати на наше вікно, або сказати Добрий день мені чи Олені. Старший конюх, Ночовний Яків, почав ігнорувати мене з першого дня моєї праці звичайного робітника господарства. Запитаю щось, то Василь Фастовець хоч декількома словами обізветься — "сам знаєш де шукати" — і відійде в інший кінець стайні, а Яків вдає, що мене не бачить і не чує. Декілька перших днів таке відношення до мене виглядало на кепську пародію, але з часом стало надоїдати та впливати на свідомість. Однієї неділі ми з Василем домовилися поїхати до лісу, набрати сушняку та завезти Гашці та його матері в Клишки на паливо. Після сніданку приходжу до стайні й звертаюся до Якова за дозволом взяти якогось коня. Яків, як і завжди після впорання на стайні, сидить навприсядки під стінкою на сонці, перекидає язиком з одного кутка рота в другий давно згаслу скрутку тютюну, водить зігнутою соломиною по землі, ніби щось виписуючи, і не відповідає на мої питання про коня.

— І чому ви, Якове, на мене так розгнівалися, ніби я вашого батька образив, чи навіть побив?

— Якби ти образив мого батька, я б з тобою мав особисті порахунки, а так ти образив нас усіх хуторян, то не варто з тобою й розмовляти, — приспішивши перекидати погаслий недокурок з кутка в куток рота і не підводячи зору з землі, говорив Яків.

— Чим саме? — здивувався я.

— Тим, що ти нас всіх зрадив. Залишив нас на поталу Марченкові, навіть не порадившись з нами. Заховався за хворобу, а потім лукаво відмовився від обов'язків, залишив нас Марченкові на ласку, а господарське майно на безконтрольне розкрадування.

— Ніхто з хуторян не уповноважував мене контролювати Марченка, і навіть в бригадири ви мене не вибирали.

— Марченка ми не вибирали, а не тебе! — вигукнув він, крутнувши носом, і виплюнув погаслий недокурок з рота, що означало, — Яків розгнівався.

— Ви, Якове, були присутні, коли ми згоджувалися послати Андріяна з Сергієм до Воронежу. Були присутні й тоді, коли Андріян представляв Сергія з назначенням на

староство. То чому тоді ви з хуторянами зразу не запротестували?

— Тому, що ми думали, що ти з Андріяном та Сергієм родичі і маєш якесь з ними зговорення, — все ще покручуючи носом, ніби кіт в обороні, сердито викрикував Яків.

— Наше споріднення з Сергієм та Андріяном не залежало і не залежить від мого бригадирства.

— Не залежить, — згодився Яків і дещо заспокоївся. — Але ти мусів би перше з нами порадитись і ми тобі допомогли б. Ти б мусів звернутись до нас, а не до них.

— Кого це ви Якове розумієте — нас, а кого них? — поцікавився я.

— Гречки тобі весілля не справляли! Тобі й твоїй сестрі були справили весілля, ніби своїм дітям, — ми! — показуючи собі в груди пальцем, знову закрутив носом Яків. — Ми тебе й цього часу вважали таким. Ти до нас мусів би мати довір'я й пошану. Зроби так, щоб Марченко добровільно уступив, або щоб німці його усунули, а ми тобі допоможемо.

— Як? — запитав я Якова.

— Потрібно подумати, — з притиском сказав він.

— Ви ж вже думали з Скоробагатьком, і комендант тут був...

— Що ти Скоробагатька пхаєш на нашу голову! — знову розгнівався Яків. — Скоробагатько не менший п'яниця та брехун за Марченка. Я тобі сказав, що потрібно подумати!

— То думайте. — Я також розгнівався на Якова за таку "пораду" і пішов в стайню вибирати коня собі до вподоби.

З місяць часу я мав повний спокій. Марченко "не помічав" мене. Ночовний Яків перестав носом крутити та в землю дивитися при зустрічі. Хуторяни, більше "не бачили" щось біля контори та за бараком, а віталися з Оленою, коли проходили мимо хати за водою, чи з водою і від мене на наряді не сторонилися. Аж одного ранку, поспішаючи на стайню за конем ще перед нарядом, "завітав" і до мене Марченко, та постукавши в сінешні двері, всівся на лавочці.

— Доброго ранку вам, Сергію Івановичу! — кажу йому прочинивши двері, а він не відповівши на моє привітання, почав кричати.

— Не подобалась тобі совєтська влада! Не

подобається тобі й німецька влада! Наказано було тобі вельосипед та радіо здати, чому не здав? Надіявся бути необмеженим хапуном, та виявились руки в тебе закороткі! Не зумів тримати нову сорочку на кілочку, то витягуй з-під лавки вошивку-паршивку! — Накричав, накричав на мене Марченко, схопився з лавочки і попрямував до стайні, не давши мені оправдатися чи вияснити, чому саме йому не сподабалося моє відношення до совєтської та німецької влад? Що я мав спільного з "новою" сорочкою чи з вошивкою-паршивкою?

На наряді Василь сказав мені, що я, Лугина Володимир, Лукашов Федір та Мамонт Микола маємо йти до Воронежу за розпорядженням не то поліції, не то староства. Лугина і Лукашов майже дорослі парубки, їм в поліцаях чи на праці в Німеччині не зашкодило б побувати та й батьки багато не втратили б, бо ще мали щось до півдесятка хлопчаків, а Лукашов двох. Мамонтів хлопчина, осиротів майже перед самим приходом німців. Колгосп послав батька вартувати залізничний міст на Писаревичах і він заснув на бровці залізниці, чи можливо хтось з ним мав якісь порахунки і пхнув під колеса потягу. Хлопчина тепер опікується хворовитою матір'ю та малою сестрою. Чому над ним Марченко не змилувався, я не став в нього випитувати та вияснять, а сказав Василеві, що я й Мамонтів Микола до Воронежу не підемо, бо на це нема виразного наказу і нам зовсім не бажається залишати родини без оіпки. Лугина та Лукашов добровільно не забажали іти. Василь виразного наказу від Марченка також не мав і приділив нам наряд також. На Василя, Марчекно нападати так як на мене ще все не смів і наступного ранку, сам був присутній на наряді. Василеві наказав не давати нам наряду, а нам заявив в присутності хуторян, що ми в чотирьох більше під його захист не підлягаємо.

— Ідіть до Воронежу в староство скаржитися, до коменданта, в поліцію, чи куди вам забажається. Я маю наказ і вас про це повідомив при свідках. Відтепер ви відповідаєте самі за своє поводження, — заявив нам Марченко.

Великі справи часто залежать від малих людей, бо якраз малі люди мусять бути виконавцями великих справ. Не довірилися б Василь Кузьменко, Іван Коленченко і взагалі люди з цілого району таким п'яницям, як

Марченко, або знайшовся б якийсь сумлінний поліцай, що підозрівав підлий замір підпілля та комусь на вухо сказав, що чекає покликаних людей в Шостці, всі можливо й не спаслися б, а більша частина могла б розбігтися, взагалі не з'явитися, десь переховатися чи навіть добровільно зголоситися на працю до Німеччини і більшовицьке підпілля такого успіху в ліквідації непокірних йому осіб не мало б.

Що криється за теперішнім розпорядженням Марченка, тяжко сказати і ми вирішили бути обережними. До полудня, сиділи під лісом, чекали на появу поліцаїв для нашого арешту, а коли вони й у полудне не показались на хуторі, ми пішли до Воронежу розвідувати. Щоб не зустрітися по дорозі з несподіванкою, пішли навпростець полем до дубини, звідтіль перейшли Осоту в кінці Троєщини і прийшли до базарного майдану з Клишківського шляху. Хлопців я залишив біля дзвіниці церкви святого Миколи і показав, як звідтіль через городи вороніжців дістатися в мочарі Пробитовки на випадок небезпеки, а сам пішов розшукати Тарасенка. Тарасенко в недорозумінні, повів мене до старости Казанівського. Не наказ, а запотребування новопризначеного коменданта поліції Каретина на додатковій набір поліцаїв, Казанівський має. Старостам він своє розпорядження розіслав про добровільне зголошення певної кількости осіб для поліційної служби, але примусово посилати він не наказував.

— Сам знаєш, — сказав Казанівський, — шостенські заводи тепер не працюють. Більша половина вороніжців жила з праці на заводах в Шостці. Тепер ці люди не мають праці і не мають з чого жити. Будь-яка праця, навіть в Німеччині, яка забезпечує хоч злиденне харчування і дах над головою, для вороніжців сьогодні — спасіння. Я ось з Каретиним і не більше як з годину тому розмовляв і він на брак добровольців не нарікав. Бажаєш бути поліцаєм, звернись до Каретина, а чому ти з Марченком не миришся, до того мені діла нема.

Подякувавши Казанівському та Тарасенкові, я забрав хлопців з-під дзвіниці і повернувшись додому, два дні приходили ми на наряд до контори ігноруючи Марченка, а після наряду засідали в конторі грати в "підкидного дурня". А на третій день Василь нарядив нас на працю, ніби й не було Марченкового розпорядження.

Скоро після пригоди з висилкою нас чотирьох в поліцаї, з Німеччини наспіли поштівки від висланих весною дівчат до Німеччини та від Івана Кравця, що перебував від перших днів війни в німецькому полоні. Дівчата працювали в подібному місті до Шостки, яке мало назву подібну до колишнього царського міністра Вітте. Іван перебував в околиці міста подібного до Ростова. Поштівки, звичайно, відкриті листи і для цензури та цікавих людей доступні своїм змістом, а тому на них виписувати правди взагалі неможливо, а під час війни — небезпечно. А тому дівчата та Іван тільки умовно скаржились на свою долю та умови праці в Німеччині. Поштівки від дівчат для хуторян були якщо не радістю, то принаймні доброю вісткою, що дочки, сестри та сусідки в далекій чужині живі й здорові, а що головне, їм дозволено подати вісті про себе. Поштівка від Івана його батькові, матері, сестрам і нам з Василем була чималою розрадою. Іван, Василів шур'як, а мій дорогий друг. На всякий випадок ми з Василем розглядалися за мапою Німеччини, щоб хоч приблизно знати де перебуває Іван, а де дівчата, але в нікого на хуторі не могли знайти мапи Німеччини. Переписки з Іваном чи дівчатами започаткувати було неможливо, бо для цього потрібно було використовувати тільки частину присланої поштівки з поштовою маркою та зворотною адресою. Марченко поштівки дівчат став був використовувати для своєї популярности і, там де потрібно й непотрібно в розмову вставляв; — Лаяли Марченка, що й своєї дочки не пошкодував послати хто зна куди, а з ними нічого кепського й не сталося. Нова сорочка ще все на кілочку. — Але скоро для Марченка і хуторян сталась дуже прикра і загадкова трагедія. Сергіїв рідний брат Василь, що наглядав за млином на Пирощині, з якоїсь причини ніби поліз на дуба, що стоїть біля його хати, і впав з нього головою на землю і забився. Чому Василеві потрібно було лізти на того дуба, ніхто не міг належно вияснити. Одні казали, що брати з сусідом Олексієм хотіли викопати колодязь в кінці своїх городів, і Василь з Сергієм задумали зрізати дуба біля Василевої хати на цямрину, А що дуб стояв недалеко хати і міг упасти на неї, Василь виліз на нього, щоб зав'язати мотузок для відвернення дуба від хати. Інші запевняли, що дуб своїм гіллям діставав даху хати і під час вітру куйовдив солому

на даху, а тому Василь хотів тільки пообрізали гілки з нього. Що сталося з Василем, навіть було загадкою для мого тестя, не зважаючи, що він рідний дядько Василеві і близький сусід. Тесть припускав, що Василя мертвого привіз Сергій з млина, а випадок з дубом потім вигадав, щоб не виявляти правди про злочин поповнений над Василем кимось дуже небезпечним. Братова смерть у Сергія викликала роздражнення, мелянхолію та недбальство. Він тепер не тільки п'яний приїздив з поїздок вечором, але й п'яний приходив ранком здому. Коли він десь на початку листопада привіз малинового кольору папірець на німецькій мові, виклик для мене не то в німецьку комендатуру, не то в староство, я був дуже задоволений, що зможу відійти від Марченка, не спричиняючи йому прикростей та не будучи свідком можливої його трагедії. Марченко в цей час став вже вживати, замість дорогого спирту, ефір, що в більшій кількості в оп'янілої людини викликав галюцинацію з привидами. Моя "майже відпустка" — закінчилася.

ШЛЯХ, — ДОРОГА НЕБЕЗПЕКИ

Папірець, малинового кольору, виявився призначенням мене дорожнім бриґадиром на відтинок Путивельського шляху, між нашою садибою та містком на річці Есмані. Моїм безпосереднім зверхником — старший, опецькуватий і добродушний вороніжець з Покрівщини на прізвище Крисько, чоловік Тетяни Розкаріківни, вдови по Антонові Козленкові, моєї добродійки і майже "своякині", коли я мешкав у її батька, Микити Розкаріки в "приймах", першому році навчання у Воронізкій семирічці. Сусіднім бриґадиром на правому березі Есмані — вороніжець Білик, старший і розважний чоловік, а від нашої садиби, мій друг від дитинства — Іван Кремза-Сердюк. До мене, до бриґади, добровільно зголосилися Василь Павлович Вареник, Федір Лукашрв та Василь Лугина. Мою працю сплачував дорожній відділ Шостенської Військової Комендантури 150-ти карбованцями та 10-ма кілограмами печеного хліба на місяць, що я міг замінити на 30 трудоднів в господарстві. Мій зверхник, мої сусіди, робітники, заробітки — кращих не сподіватися. Щасливіших обставин відійти від Марченкового зверхництва, не придумати, якщо б не "маленьке але". Шлях до містка на Есмані до початку нашої садиби біля двох кілометрів і майже на всій своїй довжині обкопаний ровом, за яким росте різного віку і породи ліс. Біля половини довжини відтинку шляху, піщаний ґрунт, в якому легко і непомітно можливо закопати будь-яку міну. Місток на річці, також можлива пастка для німецького транспорту. Закрути шляху, вигідні для засідки партизанів і небезпечні для працюючих на шляху. З необережности, на шляху можеш наступити на підкладену партизанами, чи якимсь чортякою, міну і зірватися. Виїхавши раптово із закруту

шляху, німецьке авто, водій чи солдати, що їхатимуть на ньому, можуть тебе порахувати в лісі за партизана і підстрелити. Із-за рова партизани можуть "пожартувати" над німецьким вислужником і також позбавити життя. Виявиш міну, огородиш та повідомиш німецьку комендантуру про те, партизани помстяться. Не виявиш, і наїде на неї німецьке авто, німці розстріляють. Завалиться місток, застряне автомашина в піску, в калюжі, вистрелить якийсь дурень із-за рова, чи ще якась станеться приключка на шляху з німцями, мадярами та партизанами, відповідати буде перше бриґадир, на чийому відтинку шляху трапилось.

Тижнів два перед моїм назначенням на дорожнього бриґадира, дорогами та стежками між Реттю та Есманню два дні ішли партизанські відділи Ковпака в напрямку Десни. Частина Дідівщини, Пристань, Ново-московський хутір. Губарівщина та невеликі хутори по правому березі Есмані аж до Скорика були постоєм партизанів щось більше доби. До нашого хутора Копані, підходило тільки невелике з'єднання партизанів-розвідчиків, що залишило по собі сліди коліс станкового кулемета та якесь доручення Петрові Ковбасі. Петро зі мною був в дуже добрих відносинах і називав мене не інакше як тільки внуком, від самих початків мого бриґадирства в господарстві. "Дід" Петро з Марченком у відверту суперечку не вмішувався, бо його свояк Грицько Зеленський був господарським комірником і Марченковим прихильником спирту та самогонки. Але як порядна старша людина та колишній арендар пирощинського млина на Марченка негодував, вважаючи, що керувати млином належало б йому, а не Сергієвому братові Василеві, чи після його смерти — Андріянові Гречці. Після того як я оглянув відтинок шляху призначений нашому господарству для втримання, познайомився я з сусідніми бриґадирами і мав свою згоду чи відмову сказати Криськові, я пішов за порадою до "діда" Петра. Ковбаса, так як і переважна більшість хуторян, не міг вияснити, чому таке велике з'єднання партизанів ковпаківців, як їх тоді звали, покинуло нашу околицю і втікло в Пинські болота чи в Карпатські гори. Основні німецькі війська зайняті на фронтах під Ленінградом, Воронежем, Сталінградом та під Кавказькими горами. Невеликии прорив на фронті біля

Севська, був "залатаний" переважно літаками-кукурудзяниками та частинами жандармерії. Охорона залізниці та моста переважно в руках невеликих мадярських з'єднань, що не бажають воювати ні на фронті, ні з партизанами. Відділи добровольців генерала Власова, що ніби зорганізовані для боротьби з партизанами, малочисленні і озброєні совєтською трофейною зброєю. Але чому партизани покинули нашу столицю, справа не зовсім зрозуміла.

— Чому саме робиться так, а не інакше, нам цього сьогодні тяжко збагнути. На шляху тобі більшої небезпеки наразі не буде, як і тут на хуторі, а як щось буде, я вже за "свого внука" не забуду, — порадував мене "мій дід" Ковбаса.

Моєю згодою бути бриґадиром відтинку шляху під наглядом її чоловіка, мабуть найбільше втішилася Тетяна Розкаріківна, вважаючи мене надійною і сумлінною людиною.

— Піде (Петро Іванович, чи Іван Петрович, я не можу пригадати ім'я та по батькові Криська) шлях перевіряти, а у мене й руки омлівають, душа спокою не знайде, доки домів не повернеться, — бідкалася Тетяна. За Антона я перемучилася, перетерпіла, від проклятих Кіп ховаючись по кущах та очеретах, а тепер вони проклятущі не зникли, не перевелися, а знову старостами та бриґадирами на Курдюмовці. Антона в Сибірі замучили, єдиного сина Грицька, мабуть, мені на старість вже не бачити. Тепер ти будеш на Писаревичах, мені хоч в ці дні, коли Петро Іванович буде перевіряти цей шлях, на душі тривоги не буде.

Криськo свою багато молодшу дружину шанує і в свою чергу поставився до мене прихильно. Окрім того, вияснено, що потрібно на тому відтинку шляху зробити перед заморозками — спробувати спустити воду з калюжі навпроти роз'їзду Пирощини, позарівнювати колони в піщаному ґрунті та позарівнювати вибоїни біля містка, — повчив, як потрібно розглядатися за можливими мінами, огороджувати їх, виставляти попередження німцям про робітників на шляху. Порадив приїздити на шлях завжди підводою, щоб німці, а особливо мадяри, що оберігають залізничний міст, не порахували мене з робітниками за відділ партизанів. Випрягати коня завжди на видному місці і працювати неподалеку від підводи. Найкраще, коли

б моя бригада складалась з дівчат, або молодиць. Лопати, сокири чи будь-яке приладдя до праці під час переходу та ідучи до праці, не носити на плечах, як це роблять вояки з рушницями, а тримати повислими в руці чи волочити їх по землі. У випадкових справах повідомляти його негайно, а в спокійний час приходити до нього особисто що суботи, або передати звідомлення за тиждень запискою через котрогось з воронізьких бригадирів.

З мадярською частиною, що охороняє залізничний міст на Есмані, Крисько радив також наладнати зв'язок, або якось порозумітися, бо було б це чималою запорукою безпеки, особливо при нагляді за містком на річці, який може бути об'єктом зацікавлення партизанів. На моє велике здивування в ролі зв'язкового мадярської частини, що приміщувалась в залізничній будці біля переїзду на Писаревичах і відповідала за охорону залізничного моста на Есмані, та поліцаями, що охороняли менші мости на залізниці, виявився мій сусід Іван Залога. Іван тепер вже мав новий півавтомат совєтського виробництва, з чорного сукна однострій, начищені до блиску німецькі чоботи та мадярську пілотку замість кашкета. На мою заувагу, що він тепер виглядає ніби епізод з пісні — "Не турок, не козак", — Іван значуще заявив, що він зв'язковий в мадярів та поліції, а Василь Павлович "ненароком" штирхнув мене в бік держаком лопати, від чого я носив синець мабуть тижнів зо два. Залога, як "добрий" сусід і хуторянин, познайомив мене з двома мадярами, що досить розуміли по-українськи та називали себе русинами. Василь Павлович згодом пояснив свій поступок недовір'ям до Залоги.

— З Залогою потрібно поводитися так, як він поводиться з хуторянами. Зустрівся з ним, скажи йому — Добрий день тобі, Іване Кіндратовичу, — а на розмову не зупиняйся, якщо він цього виразно не забажає. Запитає щось, скажи коротко, але в розмову не встрявай. Він же не посоромився людей і не побоявся Бога свою дружину з світа зжити, щоб з її молодшою сестрою потім злягтися. Він бездушна і безсумлінна людина, а ти молодий і не досвідчений, а тому мій синяк тобі нехай буде наукою.

— Велике Вам спасибі, Василю Павловичу! Ваша мудра порада не тільки "відкрила" мені очі, але й правдоподібно врятувала життя одного раннього ранку під кінець серпня наступного року, коли то Залога з своїм

спільником навідався до мене о півночі та сказав почекати його до ранку дома.

Мадяри-русини, Залогині знайомі, виявилися не тільки наївними і короткозорими особами, але й неймовірно переконаними в московсько-більшовицьку "доброту та правду". Те що вони несуть військову службу і охороняють міст, чи взагалі допомагають німецькій армії в боротьбі проти Червоної армії, партизанів і взагалі провадити війну з Совєтським Союзом, уважають обов'язком перед Мадярщиною та честю перед присягою для її уряду. Нашу працю на шляху вважають зрадою Сталінові, "родіні та народові", вислужництвом німцям і так далі. Їхня Мадярщина, за горами, за долами, куди не дійти, не доїхати... Вони, якось з німцями прийшли до нас завойовувати німцям "життєвий простір", а от німці програють війну і москалі їх заженуть аж до Ерліну, як в пропаґандивних листівках обіцяють. До їхньої Мадярщини через ті "гори та доли" добратись не зможуть. Людська наївність, дійсно необмежена.

Білик та Кремза укомплектували свої бриґади дівками та молодицями, для безпеки по пораді Криська, але у мене дещо інші обставини; до шляху чотири кілометри дороги лісом, де можливо зустрітися з небажаними, а навіть ворожими, особами і тоді було б потрібно обороняти дівчат та молодиць перед тим, як самому боронитися втечею чи кулаками. А до того водитися з дівками чи молодицями по лісі день у день, — могли б виникнути не тільки непорозуміння між мною та Оленою, але й наклепи та ворожнеча між хуторянами. Я не вибирав хуторян, які зголосились добровільно в мою бриґаду, але без вибору я маю льояльних і надійних помічників і спільників у праці і у можливих немилих випадках.

Василь Павлович все ще вважає мене свояком його брата Івана і дядьком Анютчиних сиріт, яких він любить і допомагає братові виховувати їх. Він старший, розважний чоловік і має чималий досвід у пов'язанні хуторян, можна сказати, з підпіллям і леґальною владою, а вірніше з бажанням хуторян і накинутими на них порядками небажаною владою. З фронту Першої Світової війни василь демобілізувався зразу після усунення царя Миколи II-го з престолу, одружився з Гречківною Ориною і почали вони будувати собі господарство на піщаному бугрі під Терещенковим лісом. Василь з Ориною мали двох синів,

Івана та Михайла, а на квартирі довший час мешкав в них лісничий Стегній, через якого, правдоподібно, повстанці Ващенка мали зв'язок з хуторянами. В 1933-му році в їхній хаті мешкав парторг колгоспу ім. Другої п'ятирічки Андрій Божок та тимчасово був осідок колгоспу. Літом 1938-го року повстанці Ващенка та особи, що були суджені за участь в повстанському русі Ващенка переважно на десять років каторги, вислужили свій реченець і приїздили в нашу околицю "розраховуватися" з боржниками, що чимось на їхнє розуміння, були в боргах. Наприклад, в дружини Олексія Коломійця забрали два новенькі вельосипеди, що вона виміняла в держави за телицю, та ще якісь речі, про що вона не розголошувала. На Дідівщині та Губарівщині спалили декілька хат. До Василя Павловича, також одної ночі "завітали", обступили хату попід вікнами і запропонували йому викуп, або знищення господарства. Він мені ще перед тим, як зголосився до мене в дорожну бриґаду, при нагоді не раз оповідав про пожежу свого господарства.

— Я ж знав, хто вони і що від мене вимагатимуть. Чекав на них, як на людей, щоб поговорити і вияснити, а вони, сучині сини, прийшли ніби справжні бандити, обступили хату, повистромлювали стрелячки у розбиті шиби, позміняли голоси і кажуть: — Ну, Василь Павлович, викладай на лопату, або забирай родину і виходь з хати. — Що ж вам викладатиму, коли довелось і своє приточувати іншим грабіжникам подібним до вас, — кажу їм. — Ну, то воля твоя, — кажуть вони і заходились підпалювати господарство з усіх боків.

Тепер Василь Павлович мешкає навпроти Івана Шевченка, а в його брата Антона на Васильківщині, якщо не постійно, то принаймні часто, перебуває Мурась. Василь Павлович якщо не з прихильности до мене, то з думкою, щоб мати підставу і можливість заходити частіше до братів на Васильківщину, і зголосився добровільно в мою бриґаду.

Федір Лукашов від того часу, як ми з ним ходили з волі Марченка зголошуватися в поліцаї та повернулись "вільними" домів, вважає мене майже за рятівника та надіється, що я його охороню й від можливого покликання на працю до Німеччини. Федір парубок сильний і відважний. Гарантувати його поведінки під час небезпеки,

неможливо, але надіятись не пошкодить.

Василь Лугина ще недорослий хлопчак, але він проворний, спритний і від початків мого бриґадирування на господарстві, він у мене був "старшим куди пішлють": повідомити когось, переказати комусь щось, води завезти чи віднести працюючим на полі, розвідати про щось чи когось, Василь завжди готовий до послуху.

Моя дорожня бриґада не тільки добровільна, але й незамінна. Ми в чотирьох ніби вибрані кимось передбачливим.

Щось після тижня нашої праці на шляху, ми їхали через Пирощину і на дорозі за Пирощиною зустріли вдову по Василеві Кузьменкові, Лебедівну, та її зовицю, а мою двоюрідну сестру Нюрку, що ішли з порожніми глечиками від мадярських солдатів, що мешкають в будці біля переїзду. Ми з Василем Павловичем стали з ними на розмову, а хлопчаки зупинили коня, дещо від'їхавши.

Вони носили малярам молоко, вимінявши за нього декілька пачок сиґарет та декілька німецьких марок. Сиґарети тепер занесуть до млина і в завіжчиків виміняють декілька кілограмів борошна, або крупів. У Лебедівни четверо дітей-сиріт, а в Нюрки троє, і також можливо вже сироти, бо від Івана не було вістки від самого початку війни. На Нюрчиному утриманні і Василева та Іванова стара мати. Під час цієї зустрічі у мене виникла думка, якось допомогти моїм добрим обездоленим хуторянам і, порадившись з Василем Павловичем, я наступного дня зайшов до Нюрки та запропонував їй з Лебедівною працю в моїй дорожній бриґаді, в догідний день і час, з огляду на їх семеро недорослих дітей.

Кріськові не залежило, скільки в моїй бриґаді робітників. Записаних декілька лишніх трудоднів на обслуговування відтинку шляху, хуторян не обтяжувало, бо лишок від розподілу на трудодні Марченко проп'є з своїми прихильниками, або відберуть німці. Закіль Марченко довідається, що я без його дозволу прийняв до бриґади Лебедівну та Нюрку, може багато втекти води в Есмані, а обездоленим жінкам та їхнім дітям лишніх декілька кілограмів збіжжя буде якоюсь, хоч невеликою допомогою. Щоб, як то мене ще вчили батько з матір'ю на основі їхнього релігійного переконання, "коли правиця дає, то хай лівиця не знає", я Лебедівну та Нюрку не став використовувати разом з Василями та Федором, я окремо

приділив їм рівняти дорогу біля містка та прочищати рівчак біля долини. Перші дні вони дотримувалися початку праці ранком, перерви на обід та закінчення вечором, а потім і без мого попередження зрозуміли, що від них мені потрібне зголошення при свідках членів моєї бриґади, а їхня праця ні мені, ні тим, що мені довірили нагляд над відтинком шляху, непотрібна, почали приходити на працю коли їм було можливо і щось робили, скільки їм сподобалось, відповідаючи тільки перед своїм сумлінням.

Осінь була погідна. Земля замерзла в кінці листопада, але зима до середини березня була малосніжна та без більших хуртовин. Василь Павлович з хлопцями грілися біля багаття в кінці Гудимишиної опушки та час від часу привозили хвойові гілки для виставлення їх для затримання снігу на Гудимишиному полі, щоб не заметало снігом нашого відтинку шляху. Лебедівна з Нюркою, "доглядали" місток на Есмані, "спускали" воду з долини і мали не менше по п'ять трудоднів на тиждень. Я на порозі тижня "полагоджував" шляхові справи з сусідніми бриґадирами, з стрілочниками на роз'їзді, а в суботу ішов до Воронежу докладувати своєму зверхникові Криськові про "виконану" працю на відтинку шляху та його безпеку. На початку лютого нашу шляхову "ідилію" порушили мадяри, що покинувши фронт під Воронежем, ішли з рушницями й без них. Ішли в драних чоботях, черевиках, валянцях, лаптях і пообмотуваними ганчірками ногами. Кіньми їхали запряженими в сани, санки, ночовки, колиски, корита та на спині коня. Вдягнені були в мадярські та німецькі шинелі, селянські кожухи, кожушанки, свитки, робітничі куфайки, пальта... На головах мали пілотки навіть з совєтських вояків з червоними зірками, кашкети, шапки, капелюхи, хустки, рядна, покривала... Ішли та їхали більшими й меншими групами, по двох-трьох вояків, пленталися самітніми, безпорадними і беззахисними... Рухалася вся ця маса вдень і вночі... — До мамки, на Будапешт...

— Вам добре... Ваші скоро прийдуть і вам свободу принесуть... Нам потрібно іти далеко, далеко, за гори... До мамки... На Будапешт... — "радували" нас мадярські русини, що підходили до нашого багаття погрітися, попрохати тютюну...

— А як що "наші" й вам свободу принесуть у

Будапешт? — питалися ми в мадярських, добродушних русинів.

— О, то ви не знаєте, що таке Будапешт?! — дивувалися вони і намагалися вияснити, що Будапешт то дуже велике місто, за високими горами і широкими річками, куди навіть німці побоялися заїздити своїми панцерниками та автомашинами, а "ваші" не мають ні панцерників ні автомашин...

— То чому ви тікаєте перед ними?

— Щоб вам ваші принесли свободу!

— А вам?

— О! Ні, ні! Ми вашої свободи не бажаємо — заперечували мадярські русини.

В кінці першого тижня березня мадяри, що охороняли залізничний міст, прийшли з Залогою на господарство, запрягли самовільно п'ятеро коней і від'їхали. Навіщо мадярам потрібно було коней, ніхто не знав. Я в господарські справи більше не вмішувався, але коли ми приїхали в понеділок на Пирощину, на нас чекали Настя з Нюркою на перехресті доріг і повідомили, що мадяри з мосту забралися вчора в полудне, а минулої ночі на шляху був великий рух якихось машин. На переїзді ми переконалися, що по мадярській охороні залізничного моста вже й сліди простигли. Сніг на шляху був вкочений гусеницями та колесами автомашин шириною в дві автомашини. Мадярських втікачів з фронту більше не було на шляху, а біля полудня понад залізницю та шляхом почали перелітати з'єднання німецьких одномоторових літаків в напрямку Хутора Михайлівського і після кожного їхнього перелету, хвилин за 10-ть, чулися глухі вибухи. Вечором, вертаючись зі шляху через Васильківщину та Мости, в лісі ми зустріли старосту Воронцьового та Андроникового хуторів, Макара Родіонова. Макар з Іваном Андроновичем Сердюком були заарештовані вночі з суботи на неділю партизанським з'єднанням і запроваджені до села Чепліївки. В Чепліївці партизани забрали в Макара чобити, сорочку, штани та кожух, замінивши це все драними черевиками, завошивленою сорочкою зі штанами і без допитувань звільнили. Макар позичив в когось з чепліївців драну свитину і поспішає тепер додому. Івана Андроновича партизани заарештували, правдоподібно, помилково, замість Івана Антоновича Родіонова, а тому й залишили до вияснення

справи в Чепліївці. Макар, звичайно, був пов'язаний з підпіллям і добре знав, яка різниця між Іваном Антоновичем, старим комсомольцем, сусідом Миколи Наумовича і хуторянським непокірним одноосібником та хлопчаком Іваном Андроновичем, але щоб не ускладнювати свого становища, правдоподібно не став виясняти партизанам, бо я більше про долю Івана Андроновича не чув.

У середу мадярська охорона залізничного мосту повернулась на двох підводах на Писаревичі в залізничну будку. Двох коней повернули нашому господарству, а троє коней та Івана Залогу "загубили" десь в Шостці. Шляхом знову почали проїздити підводи задесенців, що їздили по сіль до Ромен.

Будучи певними, що тимчасове замішання на шляху на деякий час закінчилось, у п'ятницю 12 березня 1943-го року, Федір з Василем поїхали конем на Пирощинське ставище зрізати декілька вільх на дрова для опалення, а ми з Василем Павловичем, навпрошки лісом через Мости, пішли додому пішки. До хутора підійшли стежкою протоптаною хуторянами, що носять дрова на опалення з лісу в'язанками на плечах і прийшли на господарство непомічені ніким з хуторян, щоб остерегти нас.

Поліцаї підпустили нас до будинку контори, а потім обскочили нас зо всіх сторін, наказали піднімати руки та обшукавши нас, завели в контору господарства, де було двох німецьких солдатів та їхній перекладач, колишній начальник поліції у Воронежі, Мовчан. Василя Павловича, після вияснення хто він, відпустили, а мене затримали на основі обвинувачення про мою приналежність до підпільників-партизанів, як керівника радіозв'язку. Як я міг утримувати радіозв'язок, німці та Мовчан не могли зрозуміти, а знайдений у мене детекторний радіоприймач та наушники до нього, жадною підставою для мого арешту не могли бути, бо Мовчан не заперечував, що я до нього звертався за порадою в справі радіоприймача та вельосипеда, коли він ще був у Воронежі начальником поліції.

Німці правдоподібно були більше ніж переконані, що зі мною зайшла якась помилка, або зловісний наклеп, але відпустити не посміли і наказали підпорядкованим їм поліцаям відпровадити мене до Воронежу.

МІЙ АРЕШТ
ТА ДЕЩО ІСТОРІЇ ТОГО ЧАСУ

Обездолена людина, як і щаслива, з часом зживається з своїм становищем, оточенням і зо своєю долею чи недолею. Мені з дитинства довелось зживатися з передбачуваними і непередбачуваними людськими бідами, горем, злиднями, приниженням, страхом, голодом, холодом і навіть можливістю насильної смерти. За володіння московських більшовиків, я не тільки був обездомлений, осиротілий, але й до проголошення так званої Сталінської Конституції в кінці 1936-го року я був на своїй землі чужинцем. Особою без прав і обов'язків. Особою, що жила поза законом і підлягала ліквідації, разом з мільйонами земляків, яких зачислено було до "кляси експлуататорів, паразитів, ворогів" і тому подібної непотрібної для так званої "пролетарської диктатури" людської маси. Хоч Сталінська Конституція і признавала мені право громадянства "Країни Рад" та право мати відповідні документи, як пашпорт, військовий квиток і так далі, але в пашпорті і у військовому квитку були спеціяльні помітки, що я таки неповноцінний громадянин і довіряти мені відповідальних становищ чи в державі, чи зброї охороняти державу, неможливо. Як таким особам як я поводилось в "Країні Рад" і де вони переважно опинилися, про це добре відомо й без мого підтвердження.

Німецька окупація моєї Батьківщини не поправила моє та мені подібних осіб становище, але ускладнила й погіршила. Для німців ми були небажаними мешканцями "їхнього" завойованого життєвого простору і можливими спільниками підпільників-партизанів. Для "Країни Рад", яка зливала "ярость благородную" не так на німецьких

окупантів, як на осіб, що свідомо чи несвідомо відмовилися безпідставно вмирати на фронтах за чужі, чи навіть ворожі, інтереси, ми були "изменники родины", фашистські запроданці, на кого не тільки натравляло всяке шумовиння з підпілля, але посилала літак, щоб показати, що "родина" нікому нічого не прощає. Одної темної осінньої ночі в 1941-му році з'єднання літаків "засіяло" чималий лан нашого поля запальними та невеликими вибуховими бомбами. Для кого ці бомби були призначені, не тяжко здогадатися, бо в той час в околиці Воронежу вже не було жадних більших німецьких військових частин. Вороніж вцілів тільки через те, що вороніжці не мали чим світити в хатах, а совєтські пілоти не мали досконалого приладдя на літаках. Минулого літа, у ясний, погідний день з'єднання совєтських літаків розвернулося над селом Клишки і засипало його бомбами, випаливши чималу частину села на лівому боці Осоти. Не тільки німецьких військових частин, але й жодного німця чи мадяра в Клишках, чи поблизу Клишок, не було. Для "родіни" важливіше було покарати клишковців за непослух, ніж німців за напад.

Совєтське підпілля складалося з таких головорізів-п'янюг, як Андрій Корж та дезертирів-НКВДистів, типу Яловенка та Печаліна-Сабурова. Партизани цигана Ковпака, не стільки дошкуляли німцям, як озлоблювали їх проти безборонного населення. Арешт Григора Савицького та подібних до нього людей, шибениця з "столбом позора" на майдані, морд хворих жидів та розумніших вороніжців під Мисіковим хутором, морд 260 небажаних для більшовицького підпілля осіб в дворі Хемічного Інституту в Шостці, це обопільні потягнення німців і москалів проти моїх земляків, проти НАШОЇ Батьківщини.

Арешти німцями, пірвання партизанами, підстрелення з будь-якої сторони, чи підорвання на міні, бомбі чи ще якісь непередбачені несподіванки не змусили мене і моїх земляків піти на самознищення спиртом та злодійством, як Сергій Марченко сподівався, і воно не здійснилося.

Хто на мене доніс німцям, чи їхнім вислужникам? Напевно не ті, що співпрацювали з німцями за ради кусня хліба на прожиття, ані не ті, що зазнали переслідування, поневіряння та наруги від московських більшовиків. Донесли на мене московські вислужники-провокатори,

дезертири та комуністичне шумовиння, що привикло гавкати з підворітниці, за кусень гнилої ковбаси, не зважаючи на кого гавкає: на чесного чи на злодія.

Поліцаї з двома німцями на господарство прибули вже з якоїсь попередньої облави і під час обшуку в нашій хаті переривали його два рази, висилаючи розвідку під ліс, що дало можливість Олені зібрати Олексія та Тетяну та вирядити їх з батьком на Холодівщину.

Нашу частину хати, помешкання Івана Дятла та пусту частину, що належала Кирилові Єфремову, хліви, льохи та напівзруйнований радгоспний барак поліцаї з німцями перешукували двома навертами, але з Оленою, а потім зі мною, повелися людяно. Олена була сім місяців вагітна, і це мене більше турбувало ніж мій арешт. Везти мене до Воронежу поліцаї доручили молодому хлопчині і, мабуть, з виразним наказом не противитися моїй спробі втечі, бо хлопчина всівшись на ґвинтівку в передку саней, поїхав попід лісом замість полем навпрошки. Сиджу я на санях, чи непомітно зсунувся з саней на дорогу і потім побіг в ліс, хлопчина навіть не поворочав голови перевірити. Я міг того хлопчину легко запаморочити, вдаривши його з усієї сили кулаком в потилицю, придушити, вхопивши за шию, і потім скинути в сніг та заволодіти його конем та ґвинтівкою. Міг легко вихопити ґвинтівку з-під хлопчини і потім примусити його залишитися живим чи мертвим десь в снігу над дорогою, але мене стримувала від цього Олена з родиною та безвихідність.

Зворохоблюся, німці з поліцаями помстяться на Олені, синові та ненародженій дитині, а свого життя однаково не спасу ні під Коржовою опікою, ні в підпіллі. Корж чи Залога напевно на мене має вирок смерти ще за списком виготовленим парткомом при Гречківській сільраді і буде радий котрийсь з них виконати, щоб собі заслужити виправдання за дезертирство. Шевченко та Мурась мене в своє підпілля не приймуть, а втікати до хрещатинських підпільників, подвійно наражати Олену з дітьми, Катерину з сином і можливо Гашку з сином.

Під'їжджаючи до Мостовщанської дороги, хлопчина-поліцай несміло і не обертаючись до мене обличчям, почав зі мною розмову.

— Ви знаєте, за що вас заарештували? — запитав мене хлопчина.

— Ніби за те, що я мав радіоприймач і вчасно не здав згідно з наказом, — відповів йому.

— На вас хтось доніс німцям, що ви утримуєте радіозв'язок з Москвою для партизанів, — пояснив хлопчина-поліцай.

— Я з розкуркулених і мені партизани такої справи не довірять.

— А радіо навіщо тримали? — поцікавився хлопчина.

— Моє радіо, — старий детекторний приймач, ще з моїх шкільних років і ним жодного зв'язку ні з ким утримувати неможливо, — пояснив я йому.

— А ви знаєте, куди вас повезуть? — запитав знову хлопчина-поліцай.

— До Воронежу — упевнено сказав я, щоб не наводити страху на хлопчину.

— Ні, — заперечив він. — Вас повезуть в Шостку, а звідтіль ви можете й не повернутися.

Мій здогад хлопчина-поліцай тепер підтвердив словами. Моя думка гарячково працювала над можливими наслідками мого арешту, але будь-якої можливости втечі з-під арешту, чи від цього хлопчини-поліцая, я не міг придумати. Всяка моя ворохобня, могла тільки пошкодити мені, Олені, синові і взагалі родині.

— Ви краще втікайте, закіль від'їдемо від лісу, — не сміливо обізвався знову хлопчина-поліцай, відчувши моє занепокоєння та зрозумівши мою задуму. Я у вас стріляти не буду... А в Шостці, хто зна...

— Куди ж втікати? — сказав я не то до хлопчини, не то сам до себе.

— Не знаю, — відповів він спокійно. — Куди самі знаєте, — здвигнув він раменами, все ще не обертаючись до мене лицем і тримаючи віжки нап'ятими, щоб кінь не поспішав. — Так поступили з тим чоловіком, що мешкає в лісі, і мене Мовчан послав з вами самого, щоб ви мали змогу втікти.

Наполегливість хлопчини на мою втечу дещо мене дратувала і я сіпнувши його за рукав, щоб побачити його в обличчя і бути певнішим чи він говорить правду, чи тільки провокує, запитав:

— Скажи мені, коли ти знаєш, куди я можу втікати?

— В ліс. До своїх, — обернувшись до мене з зовсім спокійним лицем, сказав хлопчина. — В лісі за кождим кущем сидить партизан, люди кажуть.

— У лісі в мене своїх нема, а те, що там за кождим кущем сидить партизан, то тільки вигадка брехунів та обманців. Партизанам нема потреби ховатися за кущами, можливо спокійно мешкати в Шостці, Воронежі, чи де інде.

— Та воно так... Ви говорите правду, — згодився хлопчина. — Але як щось до чогось, то на мене не нарікайте і мого імени не згадуйте, бо в мене мати та дід на моєму утриманні.

Виїхавши на Мостовщанську дорогу, хлопчина зрозумів, що має справу не з лихою людиною а, правдоподібно, жертвою більшовицького підпілля і почав розповідати і про своє горе та біду.

Він добре запам'ятав, як з дідом та бабою ходили темними і холодними ночами красти вже померзлі буряки на радгоспний лан, а коли їх прикрив сніг, ходили закрадатися до жомної ями на цукроварні. Весною баба померла і її поховала санітарна бригада колгоспу в спільній могилі. Потім дідове господарство та сіни біля хати продала влада за якийсь податок, після чого дід згодився записатися до колгоспу, а його післав до школи і записав на своє прізвище. Де подівся його рідний батько, ніхто до цього часу не знає. Його мати довший час була для нього тіткою і навідувалася переважно до його й діда тільки літом. Коли він був вже в другій клясі, тітка призналась, що вона його рідна мати та одружившись в Шостці, прийшла мешкати до діда. 1937-го року материн чоловік, про якого він думав як про батька, поїхав в Шостку на працю і звідтіль не повернувся. На початку війни його мобілізували в школу ФЗО і післали на будову електростанції біля міста Орла, звідкіль він втік. Його вітчим був родом з села Ображиївки і близький родич Мовчанові.

— Коли дядько Мовчан стали начальником поліції у Воронежі, мати мене післала до дяька в поліцаї, щоб я розвідав, хто саме запроторив мого батька в Сибір, а на вітчима зробив донос, але тепер так все переплутане, що тяжко розібратися, хто на кого за Сталіна доноси робив та хто кого переслідував. Дядько Мовчан наказав, щоб я тримався здалеку і не вмішувався в нічиї справи, не порадившись з ним. Дядько Мовчан розумний чоловік і знає добре німецьку мову, — з довір'ям висловився хлопчина-поліцай.

У Воронежі хлопчина замовк і знову всівшись в передку саней на ґвинтівку, звернув коня на Дубину. Під'їхавши до хати без сіней до самих східців, зупинив коня, взяв ґвинтівку з саней і пішов у хату, не звертаючи уваги на мене.

Похмурий холодний день заволікся вечірніми сутінками. Неприв'язаний кінь непокоївся та намагався дістати снігу губами, але підтягнутий поводок на дугу не довзолнв йому нагнутися і він безнастанно покручував головою, з чого я зрозумів, що він спрагнений і відчуває поблизу воду. Постукавши в хатні двері і отримавши дозвіл хлопчини зайти до хати, я прочинивши двері, попрохав в нього дозволу напоїти коня біля недалекого колодязя. Хлопчина не став заперечувати, а сказав, щоб мати дала мені відро. Молодиця мовчки вилила з відра воду в помийницю і через поріг подала мені порожнє відро. Кінь був не спітнілий, але я не дав йому випити повне відро холодної води, щоб не перестудити. Він однаково одним відром не задовольнився і я провів біля колодязя можливо хвилин з двадцять, доки кінь задовольнив спрагу, п'ючи воду з перервами. На вулиці біля хати на мене вже чекав хлопчина-поліцай з ґвинтівкою.

— Тепер я й сам бачу, що ви, дядьку, ніякий партизан, про це й дядькові Мовчанові скажу, — всідаючись на ґвинтівку в передку саней, говорив хлопчина-поліцай. — Через вас я й заклад матері та дідові програв. Я був певний, що ви таки втечете від колодязя, а вони твердили, що ви чесний і безпідступний чоловік.

Перед тим як нам виїхати з вулиці на Путивельський шлях, назустріч нам гналися дві підводи з поліцаями. Обскочивши нас зпереду й ззаду, вони стали вимахувати рушницями та кричати.

— Де тебе чорти носять? Де подівся той партизан? Будеш відповідати перед начальником, бо він погоню послав аж на хутір!

Біля Кауфманового будинку, де містилась станиця воронізької поліції, було досить метушливо від поліцаів і їх мабуть було декілька груп, що виїздили з Шостки, чи можливо й з поближчих сіл на "ліквідацію" партизанів на воронізьких хуторах. На моє прохання порозумітися з Мовчаном, або котримсь знайомим поліцаєм про мій нічліг

у Воронежі, поліцаї відмовилися заходити зі мною в розмову і запровадили в заґратовану кімнату таки в Кауфмановому будинку. На дворі вже була ніч. В кімнаті не було жадного освітлення, а одиноке заґратоване вікно, звернене в колишній сад церкви святої Пречистої, в додаток ґратів було знадвору забите дошками майже до самого верху. Ногами відчуваючи, що на підлозі розкидано дещо соломи чи сіна, я ногами назгрібав купку під стіною і сів на неї, сподіваючись, що до мене ще приведуть когось з арештованих. Хлопчина-поліцай в дорозі згадував про когось, що мешкає в лісі. Цим я тоді ближче не поцікавився, а тепер, сидячи на купі соломи, пробував вгадати, кого б це могли поліцаї заарештувати разом зі мною, і майже переконав сам себе, що це має бути Грицько Федорович Гречка. Грицько прийшовши осінню позаторішнього року на хутір, намагався відібрати в Коржа хоч одну кімнату в батьковій хаті собі для мешкання, але Корж відверто йому сказав, що не тільки не дозволить йому мешкати в батьковій хаті, але й на Греччиному хуторі, якщо він не задовольнився тим, що має, тобто — ласкою хуторян. Десь, мабуть, вже після півночі до мене в кімнату поліцаї впхали хворого чи п'яного чоловіка, що впавши на підлогу біля дверей, з хвилину неголосно поматюкався і потім голосно захропів. В темряві, я не міг людину розпізнати, але з її розміру та сопуху, що сходив від неї, я був переконаний, що це не Грицько Гречка і не хтось з моїх знайомих хуторян.

На світанку, вкинута поліцаями людина раптово схопилася і почала гатити кулаками в двері та вигукувати всякі брудні лайки на адресу поліцаїв. Викричавшись до схочу, невеликий і худорлявий чоловік дещо заспокоївся і розпочав настирливе прохання у поліцаїв випустити його на двір для заспокоєння природної потреби.

— Бандити чортячі, чи вам там позакладало, чи вас чорти побрали! Та пустіть-же до вітру, бо засмерджу всю вашу вошопрудню!

— Богом клянусь, що ви самі будете мій сморід вбирати! Та пустіть-же! Їй Богу більше втриматись не можу!

Заспаний поліцай, відімкнувши двері, не став сперечатися з невеличким чоловіком, а взяв його під руку, замкнув за собою двері і правдоподібно повів на двір

оправитись. За півгодини чоловік повернувся з поліцаєм в досить веселому настрої і почав розглядати мене.

— Це ти? — звернувся з запитом до мене чоловік і не вияснивши хто я , почав не то мене, не то себе запевняти;

— Я так і знав, що вони, чорти погорілі, не пощадять ні тебе ні мене. Злодії вони, бандюги, самого чортяки діти, ось хто вони, ці поліцаї!! Самогонки їм роздобудь. Спирту їм роздобудь, а вони понапиваються ніби свині браги і потім в тебе гроші заграблять! Як я вам, таку та розтаку вашу матір, довіряти можу? Дурні ви не обтесані — погрозив чоловік кулаком в напрямку дверей і знову підступив до мене. — Ну скажи, браток! За що я їм завтра самогонку купуватиму, коли в мене гроші заграбили? А болячки вам! — знову почав вимахувати в напрямку дверей чоловік. — Дулю вам з маком, а не горілку! Борсук знає з ким потрібно мати справу і вам це безкарно не проминеться! Бандити ви! Душогуби, — ось хто ви! Вам ще буде! Вийдуть мої мозолі вам боком!

— А ти за що тут завошивлюєшся? — звернувся він до мене, дещо заспокоївшись від лайки на поліцаїв за гроші відібрані в нього минулої ночі, коли він розпродавши поліцаям горілку, намагався від них від'їхати. — Звідкіль я тебе знаю? Я Бурсук з Чепліївки, —простягнув мені руку на знак прихильности.

Бурсук на торфорозробці своїм конем вивозив торф, коли я на вагах вільно найманим дописував вагу торфу за згодою Грицька Кузьменка, і ми обмінявшись спогадами про той час, поділились нашим теперішнім, не дуже завидним, становищем. Він спекулянт самогонкою, спиртом, ефіром і всім тим, чим можливо з поліцаями та німцями торгувати, а я в'язень, і то не воронізької поліції, де він має знайомство і поруку, а шостенської.

—Погана твоя справа, — висловився Бурсук, вислухавши моє роз'яснення про мій арешт. — З цими чортами у Воронежі я б тобі діло полагодив, а у Шостці, там у мене руки короткі. А кого ти з поліцаїв знаєш у Воронежі? — поцікавився він, подумавши дещо.

— Альвіни чоловік Тимченко, ходив разом зі мною до школи, а Залога мій сусід на хуторі.

— Залога? — здивувався Бурсук. — Іван Залога, вірлатий розбишака, клишківець?

— Залога переселився з Клишок до нас на хутір, років тому з п'ять, — підтвердив я Бурсукові.

— Залога, Залога, Коржів холуй! Ти мені про Залогу й не згадуй, — замахав руками в себе перед очима Бурсук, ніби відганяючи настирливі мухи. — Залога безсердешний і безсовісний.

— З поліцаями я зовсім незнайомий, а в старості мене добре знає Тарасенко і Казанівський.

— Кажеш Тарасенко?

Я підтвердив свої попередні слова кивком голови.

— О! З Тарасенком я твоє діло полагоджу, як тільки вийду з цієї вошопрудки, — запевнив мене Бурсук.

Нашу розмову з Бурсуком перервав поліцай, що приніс нам по шматку не то ячмінного не то вівсяного хліба та по чашці мутної теплої води. Інший поліцай не дав Бурсукові навіть випити воду і наказав йому забиратися чим швидше з кімнати. Хвилин за десять, прийшов поліцай і по мене.

Надворі вже був пізній ранок. Небо було затягнуте сірими хмарами і дув північно-східній вітер, час від часу завиваючи у верхів'ях дерев, віщуючи непогоду. Між поліцаями не було ні Мовчана, ні хлопчини, що віз мене вчора до Воронежу. Поліцаї мали троє коней запряжених у сани, мене призначили на середні сани. Один поліцай правував конем, а два сиділи позаду мене. На передніх і задніх санях було по чотири поліцаї, так що цього дня мене вже супроводжали поліцаї як великого чи значного партизана, або проступника.

Десь посередині дороги до Шостки, від Шостки почали доноситися рідкі вибухи пострілів з гармати, а на східньому напрямку від Шостки заклубились чорні клуби диму, який під подувами вітру скоро затягнув небозвід аж до Воронежу.

Біля шостенського кладовища, за передмістям Шостки Петухівкою, дві гармати вистрілювали по черзі стрільна, не поспішаючи. До гармат, ніби нехотя, власовці в чорних шинелях підносили стрільна, заряджали їх в гармати і потім залігши за горбком снігу, смикали за довгий мотузок, після чого роздавався вибух.

На в'їзді до Петухівки поліцаїв затримали власовці в таких же шинелях як і біля гармат і довший час розпитували, де спіймали партизана та розповідали за вчорашній бій власовців з партизанами на узліссі біля хутора Гутки.

Тепер з хутора Гутки партизанів виганяють гарматами.

Шостка нагадувала обложений табір. На кожному перехресті вулиць стояла застава власовців з автомашинами побіленими частково вапном або білою фарбою. Коли ми переїздили мимо Хемічного Інституту, мене спершу облило потом, а потім тілом почали проходили хвилі дрижаків, але мене в Хемічному інституті поліцаї не залишили, а привезли під, мабуть, чотириповерховий житловий будинок на північній стороні Глухівського шляху, навпроти колишнього базарного майдану. Будинок був збудований на місці літнього театру для службовців заводу ч. 9, десь, мабуть, в кінці Другої п'ятирічки, коли я в Шостці майже не бував і не знав, що там збудовано такий великий будинок.

Примістили мене на першому поверсі, в колишній однокімнатній квартирі з заґратованим і забитим дошками знадвору одиноким вікном, де було вже більше двох десятків осіб чоловічого роду, а на моє велике здивування — декілька власовців в чорних шинелях. Кімната й без мене була переповнена. Мною ніхто з присутніх в кімнаті не поцікавився. Я постоявши деякий час, сів там де стояв і став прислухатися до розмов між моїми сусідами, що правдоподібно були односельчанами, або знайомими ще перед арештом, бо сиділи колами, прислонивши спину до спини, простянувши ноги, або звернені лицем до лиця на колінах та по-"турецьки", заложивши нога за ногу перед собою. Як довго сидів я, прислухаючись та придивляючись в напівтемній кімнаті до своїх співмешканців, тяжко пригадати, аж піт, що став надокучати очам, опам'ятав мене, що я сиджу застебнутий на всі ґудзики в довгополому батьковому кожусі і в шапці вушанці на голові, а в кімнаті від людських віддихів, поту та тютюнового диму досить гаряче і задушливо. Скинувши кожуха та знявши шапку з голови, я загорнув шапку в кожух, а з кожуха зробив звертку і всівся на ньому ніби на м'якому стільчику та знову став прислухатися до розмов в'язнів та придивлятися до них. На вигляд, мої співмешканці колишньої однокімнатної квартири якоїсь санітарки чи одинака лікаря, а тепер в'язничної камери з більше ніж двома десятками осіб, ворогів німецької окупації і більшовицького підпілля, були віком старші за мене. Більшість з них були так звані власовці, заарештовані іншими власовцями, обвинувачені у пов'язанні їх з партизанами. Було декілька

червоноармійців, що втекли з полону з розбитої лижної дивізії біля села Івота та відмовились приставати до власовців. Було між в'язнями й декількох старост з сусідніх сіл та господарств села Івота. З розмов можливо було зрозуміти, що в'язні свідомі своєї долі, що мала вирішитися до наступної середи — в більшості згинути в підірваному бункері на терені кінофабрики ч.6, але якось цим не переймалися і не нарікали на свою долю, а навпаки, розповідали веселі побреханьки з пережитого в Червоній армії, у Власова, у Брянських лісах на "полюванні" на партизанів. Головним об'єктом жартів для власовців були сільські старости взагалі, а цих декілька в кімнаті, зокрема, бо якраз в їхніх селах власовці з власовцями розправлялися за зв'язки з партизанами.

Вечором поліцаї нас нагодували, як звичайно по-в'язничому — баландою-борщем. Баланди поліцаї не шкодували і насипали ополоником в хто що мав з посудини, доки власник не задовольнявся кількістю, або посудина була повна. Я жадної посудини не мав, поліцаї мені дали якийсь надщерблений полумисок і щось ополоників з два в ньому баланди-борщу. Баланда була посолена до смаку і зварена з кислої капусти, буряків та з кукурудзяного борошна. Жувати баланди було не потрібно, але напитися теплого кисловатого вивару, було можливо без завертання в животі. Недопиту баланду, мої сусіди-в'язні зливали в так звану "парашу". Вилив рештки і я, а черепок повернув поліцаям. Спати вкладались "валетом", тобто — головою до сусідових ніг. В метушні, перед вкладанням до сну, я зумів дещо відсунутися від "параші" і влягтися головою в протилежному напрямку від неї так, що був певний, що вночі хтось, як і підмочить, то підмочить мої ноги, а не набризкає в обличчя.

Ранком, в той час як поліцаї принесли в'язням чай та пайки хліба на наступний день, по мене прийшов посланець та завів сходами, мабуть, на третій чи четвертий поверх будинку в простору, продовгувату залю, де на підвищенні за столом сидів німець, правдоподібно офіцер та Мовчан. Провідник-поліцай залишився за дверима, а мені Мовчан сказав сісти на стілець під протилежною стіною від підвищення.

Першим запитанням німця, яке переказав мені Мовчан, було, чому я не виконав ні совєтського ні німецького розпоряджень про обов'язкову здачу

радіоприймачів і взагалі радіоспорядження. Я вияснив через Мовчана, що детекторний радіоприймач у мене залишився від шкільних часів і він в теперішній час більше діточа забавка ніж середник якоїсь інформації, бо київська станція, що пересилала для таких приймачів сигнали, давно перестала діяти, а для інших радіовисилень він не пристосований.

— Коли ти ним остатній раз користувався? — запитав мене Мовчан; — пан комендант бажають знати.

— Десь в кінці вересня 1941-го року, — відповів я після пригадання випадку з Зубченковими дочками, які бажали знати, чи вже зайняли німці Київ, і я щось дві ночі сидів біля приймача, намагаючись налагодити його на київську станцію, але безуспішно.

Німець щось погеркотів з Мовчаном і потім Мовчан запитав в мене:

— Звідкіль ти міг знати про совєтсько-польський договір про взаємодопомогу, коли ти не слухав радіо від вересня 1941-го року?

— З більшовицьких летючок, — відповів я без вагання.

— То ти займався читанням і розповсюдженням більшовицьких летючок?

— Ні, — заперечив я. — Читати, читав, а розповсюджувати я навіть не мав ні бажання, ні потреби, бо листівок більшовики не шкодують розкидати з літаків.

— То ти не заперечуєш, що ти читаєш більшовицьку пропаґанду і віриш їй?

Щоб не нагнали мене на "слизьке" подібними запитаннями, я вирішив використати наліт совєтських літаків на Клишки і "заграти" на німецькому патріотизмі.

— Для того, щоб знати правду, потрібно знати "медалю" з обох сторін, — переказав я через Мовчана німцеві. — Наприклад, совєтські літаки збомбили село Клишки і накидали листівок з обіцянками визволення Польщі, а дехто з людей не вірить і запевняє, що то були німецькі, а не совєтські літаки.

— Коли це було? — поцікавився німець.

— Минулого літа перед жнивами, — знову не застановлюючись, відповів я, що, мабуть, викликало у німця до мене довір'я.

Він, поцікавившись змістом летючки про совєтсько-польське зговорення, погерготав з Мовчаном та, покликавши поліцая із-за дверей, наказав йому забрати

мене з кімнати. Поліцай, правдоподібно, розумів німецьку мову, бо десь на другому поверсі, махнув мені рукою, щоб я ішов вниз, а на першому поверсі біля сходів на мене чекала мила несподіванка: усміхнена Петрівна з заплаканим обличчям і Сергій Марченко з моїм кожухом і шапкою в руках.

Від в'язниці ми перше поїхали до батька та матері Мовчана, подякували за допомогу їх сина та залишили торбу гречаних круп та кусень сала.

Шостка все ще була наповнена власовцями та їхніми патрулями. Північносхідній вітер налітав вихрами і заліплював людям лапатим та мокрим снігом обличчя, обліплював ним стовбури дерев, стіни і вікна будинків, набивав його коням в хвости та гриви і утруднював їм триматися дороги. Марченка я взагалі не бажав нічого питати і нічого йому казати за винятком необхідности. З Оленою, в присутності Марченка, нам обом не бажалось входити в розмову. Охороняючи полами кожуха Олену від вітру та снігу, я навіть не зауважив, якими саме вулицями Марченко виїздив з Шостки, але за годину їзди ми проминули декілька старих верб над дорогою та декілька груш чи яблунь неподалеку дороги, мабуть залишку від зруйнованого хутора, що мене переконало остаточно в невірності шляху між Шосткою та Воронежем і я був вимушений звернутися до Марченка за виясненням.

— Поїдемо через Клишки, — коротко пояснив Марченко.

— Чому?, — здивувався я, а Олена значусе штовхнула мене ліктем в бік і я не став заперечувати Марченкові, що через Клишки не ближче і не за вітром, а тому, що Марченко не бажає розголошувати мого повороту з Шостки і Воронежу та боїться зустрічі з Коржем зо мною та Оленою на санях.

Біля господарської стайні, мої припущення підтвердив Ночовний Яків. Марченко, під'їхавши конем під стайню, кинув віжки і поспішно зник в хуртовині. Посиніла від холоду Олена поспішила додому обігрітися та поділитися радісною вісткою з сином, сестрою та батьком. Допомагати розпрягати мені коня з стайні прийшов Ночовний Яків з загаслим недокурком в устах і ніби ненароком зупинившись біля мене, сказав:

— Не говори нікому, де був і чому тебе звільнили.

На цьому опис мого арешту потрібно й закінчити, а до

історичного підґрунтя його на основі "історичних" фактів і подій записаних в "Історії Української РСР" том II та "Історії міст і сіл" Сумської області, хоч дещо суперечних між "Історіями", я буду користуватися тільки "Історією міст і сіл".

Ото ж в загальному огляді Сумської області, на ст. 63, написано: "У жовтні 1941 року на межі Сумської і Чернігівської областей загін народних месників створив полковий комісар О. М. Сабуров", тобто на Шостенській торфорозробці, під протекцією "хазяїна" і старости А. Коржа.

На ст. 64 написано: "На початку 1942 року почали формуватися великі партизанські з'єднання на базі загонів С. А. Ковпака і О. М. Сабурова". А дещо нижче на тій же сторінці, написано: "В другій половині березня 1942 року в селі Красній Слобідці Суземського району командування загону О. М. Сабурова скликало нараду командирів і комісарів місцевих загонів". Тобто вже в Брянському лісі.

Далі на ст. 67 написано: "25-го жовтня 1942 року ці з'єднання за завданням Центрального Комітету КП(б)У і Українського штабу партизанського руху вирушили в рейд..." Ми знаємо як "Карпатський рейд Ковпака". А, "... на місці було залишено кілька загонів для забезпечення дальшого розгортання партизанської боротьби". Розгортання цієї боротьби звичайно приписується ЦК КП(б(У і на ст. 68 написано так: "Під керівництвом підпільного обкому КП(б)У і створеного обласного штабу партизанського руху взимку (1943 року) було завершено формування нового партизанського з'єднання (командир М.І. Наумов, комісар А. Є. Анисименко)... 1 лютого 1943 року за завданням ЦК КП(б)У з'єднання вирушило в перший рейд по степових областях України".

Це так написано в "Історії" про партизанів в нашій околиці, але коли б повірити авторові статті "Мужне серце командира", що була видрукувана в журналі "Україна" за серпень 1978-го року ч. 32, то виходить, що сержант Печаін —Сабуров на початку війни, був засуджений військовим трибуналом до розстрілу за боягузтво і дезертирство, та тільки через неможливість виконати присуд, він вцілів і був помилуваний Верховною Радою СРСР, правдоподібно не раніше 1943-го року.

По окремих районах, містах та селах, партизанський

рух описано в "Історії" дещо відмінно ніж в загальному описі области, але то справа досліду майбутніх істориків. З мого досвіду, підготовку до партизанської боротьби на випадок окупації нашої околиці, московські більшовики розпочали ще в 1938 році. На початку війни в 1941-му році, каменоломні вище хутора Курдюмовки над Есманю були укріплені, забезпечені харчами та зброєю. Біля хутора Губарівщини в лісі викопано декілька бункерів і доручено над ними нагляд Коржеві та партійній організації Шостенської торфорозробки.

Ліси на правому березі річки Івотки були укріплені бункерами і мали бути першою лінією оборони Брянських лісів, де більшовики підготовили харчі, зброю, аеродроми, укріплення для більших з'єднань Червоної армії, які мали залишитися в тилу ворога. В Спащанському лісі, між східньою Есманю та Клевенню, також були споруджені укріплення та завезені харчі і зброя для майбутніх партизан, де пізніше господарив "хазяїн" Ковпак.

Як мені відомо, в Брянських лісах, після відступу Червоної армії за Курськ та Орел, була залишена 33-я дивізія чи, можливо, й ціла 33-я армія. На торфорозробці в бункерах біля Губарівщини весь час верховодив Андрій Корж, а Сабуров-Печаін в нього торгував торфом з вороніжцями та шостенцями. Хто був "хазяїном" в каменоломнях, я напевно не знаю. З вороніжців там перебував Фалько, а з шостенців Трало. Такі "партизани", як Тидень, Смичок, Озеров чи мій сусід Шевченко з Мурасем і їм же подібні, "партизанили" в запічках біля жінок, дехто до червня 1942-го року, а дехто до лютого 1943-го.

Партизани Ковпака та Сабурова більше були символом пропаганди та страху для населення ніж справжньою силою та кадрами партизанського руху у спротиві німцям. Партизанили безіменні командири частин Червоної армії та червоноармійці.

Після відходу на захід, чи в так званий "Карпатський рейд" первісних партизанів у кінці жовтня 1942-го року з Брянських лісів, на їх місце більшовики наслали літаками і відділами підфарбованих власовців, а німці в свою чергу задумали відділами справжнього генерала Власова, ліквідувати партизан в Брянських лісах. Справжні власовці і підфарбовані в Брянському лісі помішалися і

очистили не Брянський ліс від партизанів, а свої з'єднання від небажаного вояцтва та офіцерів, і вийшли з Брянського лісу з новим завданням: очистити терен від можливих антисовєтських партизанів, сховків для них, укріплень та запасів зброї і харчів. Для заведення німців в облуду та недорозуміння, партизанам, що переховувалися по бункерах, запічках та на непевних становищах в поліції або в господарствах, було наказано покинути околицю і "вирушити в рейд по степових областях України", тобто залишити "теплі місця" і евакуватися.

З фронту під Сівським, в район Шостки, була вислана лижна дивізія з двояким завданням: відвернути увагу німців з-під Харкова і поповнити ряди "власовців". Лижну дивізію, чи вірніше село Івот, де та дивізія мала бути, німці, як то кажуть, змели з лиця землі, не пошкодувавши ні старого, ні малого, ні навіть скотини, і попрямували в напрямок Сівська слідом за лижниками. "Власовці", поповнивши свої ряди свіжими бійцями, вчинили остаточну розправу з непокірними та нельояльними власовцями в Свесі та в Марчишиній Буді і розпочали широку акцію очищення від партизанів і партизанських укріплень на лівобережжі Десни з Брянським лісом включно. Поліцаї ловили таких партизанів, як я, "власовці" палили хутори, типу Гутки, зривали бункери та укріплення, а німці, як німці: кожної середи знищували у бомбосховищах фабрики-кіноплівки ч. 6, підставлених власовцями та провокаторами з підпілля "партизанів".

В кінці березня "хазяїн" Корж зо своїми посіпаками закопали в'язанку тольових мін на пирощинській греблі і розірвали її, щоб можливі антибільшовицькі партизани не могли користуватися мірчуком, як він зо своїми посіпаками через останні два роки.

Згадуваний поліцаєм-хлопчиною чоловік, що мешкав в лісі і був того самого дня що й я заарештований, виявися згодом лісником Журбою. Журба хоч і походив з розкуркуленої родини в селі Грузький, але по волі чи неволі співпрацював з Коржем і був в нього зв'язковим з собицькими партизанами і правдоподібно з їхнім "хазяїном" Смиком, але в чомусь не догодив "хазяям" і вони вирішили позбутися Журби. Поліцаї, що арештували Журбу на мене, з Журбою повелись так само, як і зі мною, але Журба, почуваючи за собою вину, зіскочив з підводи і побіг лісом до "хазяїна" Коржа. Там його зустріли

стрілами і поранили в руку чи що. Журба, здогадавшись, що на торфорозробці також поліцаї, побіг навпрошки болотом в напрямку нашого хутора, щоб дістатися до Клишок та Собича, але тут йому загородили дорогу поліцаї, що чекали на мене. Він ще раз спробував дістатися до Коржа від Холодівщини, але на цей раз Корж наказав своїм посіпакам підпустити Журбу ближче і застрілити. Моя доля була б не кращою, якби я був послухав не свого розуму, а поради недосвідченого хлопчини-поліцая. Не завела вона мене й у бомбосховище біля фабрики-кіноплівки наступної середи, але вже не через мій розум, а з доброти та відваги моїх добрих хуторян-сусідів.

Вечором, як тільки поліцаї від'їхали з хутора, до Олени прийшов Петро Ковбаса і послав її сказати батькові, щоб вартував на Сергія і як тільки появиться дома, в п'яному чи тверезому стані, привів його в контору гсоподарства. Роботькові наказав послати когось до млина з мішком пшениці та мішком гречки і щоб до ранку була пшениця змелена на борошно, а гречка здрана на крупи.

Марченко, правдоподібно, був у Воронежі і вже знав про Журбину смерть та мій арешт. Ковбаса чекав на нього в конторі господарства і сказав йому твердо і недвозначно: Грицько має бути звільнений і привезений додому живий і здоровий. Інакше, ти відповідаєш за його життя — своїм. Марченко добре знав, що Ковбасин молодший брат Іван у "власовців", як казав Петро — "великою шишкою", і з ним можуть бути "жарти" короткі, бо він не посоромився людей і не побоявся влади замордувати небажану свою любовницю.

Марченкового шур'яка, Кулика, як офіційно було відомо, заарештували партизани під час остатнього рейду і ніби в каменоломні розстріляли. Я думаю, що Кулик, як і Макар Родіонов, мав наказ евакуюватися з цієї околиці, тільки що Макара, як непартійного, партизани звільнили, а Кулик мусів іти в рейд. Але це тільки моє неперевірене припущення, а в той час для Марченка була велика втрата і пересторога, бо без Кулика Марченко став безпорадним і безборонним, а тому Ковбасі не став перечити і наступного ранку з нашим батьком поїхав до Воронежу і ще перед тим, як мене відвезли в Шостку, домовився з Мовчаном за викуп.

Викуплювати мене потрібно було в Шостці. Олена, маючи досвід з гіркої долі Кузьменкової Насті та

Коленченкової Дуньки, вирішила їхати з Марченком до Шостки. Марченки в Шостці мають родичів, Олена з Сергієм в них переночувала і ще вечором полагодила викуп за мене, а ранком з Сергієм зустріла мене біля сходів у в'язниці.

ВРЯТУВАВСЯ ВІД ВОГНЮ — ВСКОЧИВ У ПОЛУМ'Я

Народна мудрість повчає людей: Знаєш, що воколиця і сучка водить тічку, — обійди ту околицю". Після "власовців" та поліцаїв Корж все ще "підчищав" терен від "партизанів", а я очищався від вошей привезених з воронізької "вошопрудні", як заґратовану кімнату у Кауфмановому будинку називав Бурсук, та з колишньої однокімнатної квартири в новобудові Другої п'ятирічки, що тепер новим окупантам служила в'язницею, і чекав доки сучка-Корж вигуляється. (Тоді було вже відомо, що окрім старостою та хазяїном Коржа ще й стали величати комісаром поліції, але згідно з "Історією міст і сіл" Сумської области, ст. 605. Корж-Корчик в той час був комісаром партизанського з'єднання Шосткінського торфопідприємства).

Сніговія, як і переважно весною на Сіверщині, втихомирилася до вівтірка, а до суботи мало що й залишилось зо свіжо наметеного снігу. Василь Павлович під час моєї відсутности доглядав за шляхом, але я два тижні не звітував Криськові, а у суботу пішов до нього до Воронежу. Крисько про мій арешт довідався вже тоді, коли я дома очищався від вошей та вичікував на Коржове заспокоєння, а тепер на мене майже нагнівався, що я його зразу не повідомив, бо він не тільки мій зверхник і має обов'язок охороняти мене від большевицької чи німецької напасти, але він має надійних людей в німецькій комендатурі. Мовчан йому зобов'язаний не тільки сумлінням, але й життям, бо це він, Крисько, попередив Мовчана перед заговором Яловенка та Суботи і Мовчан спас своє життя втечею з Воронежу в Землянку, де його

теперішній свояк Іван Раєвський (Рокарікин зять, Тетяниної молодшої сестри Уляни чоловік) є начальником поліції та отаманом загону "Вільних козаків". Крисько певний, що Мовчан якраз і бажав, щоб я був втік до Криська.

Бій відбувся, а після бою кулаками вимахувати безпідставно — каже народня приповідка. Як буде виглядати наступний "бій", тяжко передбачати, але при необхідності, можливо, Крисько та Раєвський і стануть в пригоді. Надію на добрих людей в житті завжди потрібно не забувати і не обезцінювати.

З відсуненням фронту в район Курська та Сівська німецьке командування потребувало справних доріг, переїздів та містків. Крисько отримав виразний наказ укріпити та відремонтувати всі містки і переїзди, спустити і висушити ями на дорогах, або услати їх надійним помостом. Всі піщані пересипи і перетинки на шляхах і дорогах вимостити воринами. Позарівнювати окопи та поусувати оборонні споруди понад шляхами та дорогами і тому подібне. На дорученому мені відтинку шляху міст на Есмані весняна повінь може легко пошкодити чи навіть знести. Як, ким та чим потім ремонтувати міст, Крисько не знає і радить мені надіятися, що міст вцілів вже під час двох весняних повіней, встоїться ще й цієї весни. Долину, від самої осени Настя з Нюркою "спускають та осушують". Доки земля мерзла, долина небезпекою не буде, а розтане земля, можливо й справді долину можливо буде "спустити", осушити та потім наслати воринами і закидати піском. Піщаного шляху на дорученому відтинку — біля кілометра і щоб встелити його воринами, потрібно з-півгектара молодої хвоїни. Ліс над Есманню належить до охоронної смуги Десни, вирубувати більшими ділянками було заборонено ще в 1936-му році. Для припинення самовільного вирубу сухого дерева на опалення, влада забезпечила була лісників рушницями. Німці, хоч і не розуміють важливости Надесманського лісу, як охорони водоймищ Наддесення і самої Десни, але над приділеним мені відтинком шляху та навколишніми лісами фактичним "хазяїном" рахує себе Корж. Крисько для мене постарався від німецької комендантури спеціяльний дозвіл на вируб молодої хвоїни в Терещинському лісі та Гудимишиній опушці.

Марченко не став противитися виділенню мені

сильнішого коня і збільшенню бригади. Василь виділив мені сіру кобилу для витягування ворин з лісу. Кобила була сильна, але сліпа. Партизанам, мадярам чи ще якому чорту, що міг відібрати її в нас на шляху, вона не могла бути придатна і ми навіть з нею не ховалися, коли переходили військові частини мадяр та власовців. Доки земля була мерзлою, рубати ворини, стягувати їх до шляху та підбирати гілки переважно приходили хуторянські хлопчаки. Коли ж земля відтала і потрібно було вкладати ворини та вкривати їх піском, стали приходити дівчата та молодиці.

Шлях, як я вже згадував, міг бути небезпечний для робітників і від партизанів і від німців чи мадярів. Настіл з ворин не усував небезпеки, а навпаки, збільшував її. Нетовсті ворини, закопані в піску, колесами тяжкої автомашини можуть бути проломані або розсунені. Тоді не тільки стане м'який пісок причиною буксування і занурення мащини, але й ворини під нею. Викопані з обох боків настилу рови, унеможливлять іншим машинам обминути застряглу машину чи під'їхати до неї на допомогу. Про це я не раз говорив Криськові та сусуднім бригадирам, але наказ був наказом і ми мусіли замість упорядковувати шлях, руйнувати його. Викопані рови та прикидані свіжим піском ворини, могли бути легко використані партизанами для маскування підкладених на шляху мін і тому, я перед початком праці, кожного дня попереджав робітників, що приходили на працю в мою бригаду, бути обережними і всяке підозріле порушення уже вкладених ворин або ґрунту обходити і без мого огляду не зачіпати.

Хто не був хлопчаком, хіба тільки той не знає, що вони "знають" більше за дорослих і їх повчати непотрібно. Після бомбардування нашого лану з гречаними копами осінню 1941 року совєтськими літаками, наступної весни хлопчаки-плугатарі виявили в ґрунті непорозривані невеликі розривні та запальні бомби. Запальні бомби були бляшанки розміром в яблуко Антонівку і могли тільки когось осмалити, але розривні, вагою до 50 грамів, могли принести не одному хлопчакові смерть та каліцтво. Знахідку хлопчаки-плугатарі тримали довший час від мене в таємниці, і з не одної бомби зробили "свічки", тобто викопавши бомбу з ґрунту, відкручували безпечник, витягали голку-бойок, викручували потім капсуль і

поставивши її носом доверху, розбивали об неї запальну бомбу. Бризки запальної рідини попадали на відкритий толь і з бомби вирівалася струя вогню високо в небо. "Засіяний" бомбами лан я залишив неораним, а хлопчакам-плугатарям погрозив виключенням з ланки плугатарів кожного, хто посміє до того кусня лану наблизитися під час оранки господарським конем. Слухались хлопчаки моєї погрози чи ні, напевно сказати неможливо, але з бомбами на лані якось приключки ні хлопчаки, ні хуторянська худоба не мали.

Очищаючи роз'їзд Пирощину від попалених вагонів та непозриваних гарматних стрілен, мадярська частина, що затруднювала військово-полонених та своїх громадян-жидів, позбирала мідні гільзи, а залізний брухт та нерозірвані голівки набоїв поскидала в укіс. Хлопчаки-"всезнайки" почали нерозірвані стрільна використовувати для глушення риби в кар'єрах торфорозробки. "Техніку" зриву також винайшли свою: відкрутивши безпечник, усунувши голку-бойок, вони тепер, не викручуючи капсуля, в отвір стрільна вставляли кусень очеретини, заповняли його порохом і потім підпаливши порох сірником, вкидали стрільно у воду. Стрільно розривалося, а оглушена риба випливала на поверхню. Принесені хлочаками стрільна з роз'їзду в них навіть відкупляли хуторяни з Пристані та Московського. Заборонити "промишляти" стрільнами хуторянським хлопчакам я не міг, а погрози, що я не братиму до праці тих, кого спіймаю з стрільном в торбі, виконати не міг, бо це не в людській спроможності контролювати кожен крок десятків з два хлопчаків, що приходять на шлях і відходять додому різними стежками, дорогами чи навпростець лісом. Праця на шляху не нормована і на мій погляд не тільки непотрібна, але й шкідлива. Тримати людей під постійним наглядом під час праці, я уважав непотрібним і безпідставним, а тому ранком, попередивши про можливості небезпеки, визначав кого до якої праці, а перед закінченням праці, записував всіх тих, хто зголошувався і на цьому робочий день бригади закінчувався.

Одного теплого і погідного дня в кінці квітня робітників на шлях насходилося щось біля півсотні. Пісок на шляху вже був добре просох. Ліс в таку пору заквітчується підсніжником, соном, озеленяється

паростками ландишу, суниць, зозулених черевичків, розпуклими бруньками берізок, орішини, вільхи... Заселюється та оспівується птаством. Спробуй в таку пору примусити хлопчаків, парубків та дівчат різного віку і вдачі утримати в покорі, в спокої та обережності. Був полудневий час. Роботу припинили на полуденок, а в цей час над'їхав відділ мадярського війська з двома тяжко навантаженими підводами, які застрягли між ще неприкиданими піском воринами. Я з декількома чоловіками та молодицями повитягували ворини і спровадили першу підводу на тверду дорогу в Гудимишиній опушці, як в цей час прибіг хтось з хлопчаків від роз'їзду з повідомленням, що Марченкового Миколу розірвало стрільно на роз'їзді.

Другою підводою мадяр я не став перейматися і побіг на роз'їзд. Миколу стрільно не розірвало, бо й само стрільно не розірвалося, тільки розірвалася вже викручена ним з стрільна капсуля і відірвала йому два пальці на правій руці та покалічила обличчя. З Миколою були дві його старші сестри і вони не пошкодували своїх хусток, щоб зав'язати йому руку та обличчя. Загамувавши кров та заспокоївши Миколу і його сестер, я сказав хлочакам, щоб запрягли кобилу до воза і виїхали по Миколу на переїзд, а сам з вагонних обломків дошок злагодив тимчасові носилки та допоміг сестрам винести на переїзд Миколу. На переїзді хлопчаки повідомили, що нашу сліпу сіру кобилу, не зважаючи на її сліпоту, забрали мадяри. Нести Миколу на цих дощаних, не збитих носилках до лікарні до Воронежу, неможливо. Посилати когось на господарство за підводою, займе не менше три години часу. Мені нагадався вагончик ремонтної бриґади і я, не питаючи дозволу в старого Кравченка, відбив замок на дверях комірчини ремонтної бриґади, де на Миколине щастя був двоколісний, зручний вагончик. Везти Миколу на станцію Терещинську Миколині сестри відмовилися, потрібно було вагончик перенести на вітку торфорозробки і аж тоді, я звільнився від допомоги Миколі та повернувся до проблем, що чекали мене в шляховій бриґаді.

Праці від людей перестрашених випадком з Миколою та поводженням мадяр неможливо сподіватися і я сказав, щоб зарівняли відповідно кінець настилу,закотили віз далі

в кущі і розходилися домів,а сам пішов до Воронежу відбирати сіру кобилу в мадяр.

Де зупинилися у Воронежі мадяри, що зрабували нашу кобилу, в дворі колишнього колгоспу ім. Леніна, Сталіна, Ворошилова чи де інде, мені не вдалось не тільки встановити, але й приблизно здогадатися, бо в цей саме час Вороніж був обсаджений мадярами, ніби кінський ярмарок циганами. В старості скаржитись вже не було кому, бо робочий день під час облоги мусів раніше закінчуватися. Крисько, порадив мені з мадярами краще не заводитися, не тільки за не свого коня, але й будь за що.

— Мадяри в німців спільники, а не піддані і не визнають німецької зверхности. Німецька комендантура без солдатів, для мадяр "пусті слова про право бідних". Що мадяр вкраде, в нього потрібно відкупити, або обміняти. Я завтра повідомлю німецьку комендантуру про те, що в твоїй бриґаді мадяри зрабували коня, через що затримається праця на устеленні шляху, і будем надіятись, що хоч другого разу чи в інших бриґадах такого не трапиться, — пояснив мені Крисько і сказав, щоб я краще поспішив залишити Вороніж, доки мадярські патрулі не виставлені по вулицях.

Про випадок з його небожем Миколою та про зрабування сірої кобили мадярами Марченко знав і без мого вияснення, але ранком я не пішов на шлях, тільки порозумівшись з Василем про кількість можливих робітників на шляху, зачекав на Марченка, щоб його, як старосту господарства, особисто повідомити про випадок та втрату.

Марченко від зникнення його шуряка Кулика, скоротив свої роз'їзди Соколом до Воронежу чи куди там він їздив щоденно вже більше року, а після розірвання пирощинської греблі Коржем, йому прикоротило й на щоденну випивку.

Після мого повернення з Шостки він все ще "не помічав" мене, але принаймні перестав безпідставно нападати та ображати. На Марченка мені не довелось довго чекати. Він поспішно увійшов в контору, підійшов мовчки до мене і сунув мені в четверо згонутий папірець в руки.

— Сергію Івановичу, — звернувся я до Марченка, тримаючи в недорозумінні папірець в руці. — За вашого

небожа Миколу пробачте, я попереджав його про небезпеку, але тримати кожного хлопчака в послусі, самі знаєте — неможливо. За кобилою, я вчора був у Воронежі і Крисько обіцяв виясннти в коменданта сьогодні, то як що будете у Воронежі, навідайтеся до Криська.

— Запрягай Сокола і сам тепер довідуйся, — сказав він більше ображеним голосом ніж злісним.

— Мені нема чого їхати чи іти до Воронежа. Крисько сказав, що він справу кобили полагодить з комендантом та вами.

— То як знаєш, — сказав Марченко з жалем у голосі. — Маєш розпорядження бургомістера, поступай, як знаєш, — добавив він і обійшовши мене поза людьми, пішов з контори господарства, та не в напрямку стайні, як звичайно, а стежкою на хутір.

Папірець був написаний від руки самим старостою Казанівським в дуже увічливій формі, величаючи мене Григорієм Трохимовичем та не наказуючи, а прохаючи мене негайно прибути до нього у дуже важливій справі.

Якогось підступу з боку Казанівського я не сподівався, але чому так мило мене запрошує він на побаченнння, не то що не здогадувався, але й не міг пригадати будь-якої причини до такого до мене ставлення.

Польовою дорогою, навпрошки, до Воронежа все ще було іти мокро через декілька розлогих долин, а тому пішов Копанською дорогою до Мостовщанської. На пів дороги до Воронежа наздогнав мене Марченко і запропонував, з в'їдливістю в голосі, мені в нього підвезтися.

— Сам полінувався запрягти коня, то тепер маєш кучера. Сідай, тепер тебе завезу, куди тобі забагнеться, і не забув приточити: "нова сорочка завжди на кілочку..."

— Мені, Сергію Івановичу, однаково потрібно біля цегелень зворочати на Спащину, щоб порадитися з бригадиром на шляху "Коло дуба", то краще ви їдьте, куди вам потрібно без мене.

— Немиле та небажане, завжди зас... не та завошивлене, — сказав він примовкою. Не потребуєш більше моєї услуги, можливо колись і пожалієш! — Сіпнув Сокола віжками і від'їхав.

Марченко змінив мій задум іти прямо до старости Казанівського, чи як говорив Марченко до бургомістера.

Біля зруйнованих цегелень я звернув на стежку і вийшов на шлях з метою, в десятника, що наглядає шлях від переїзду "Коло дуба" до Воронежа, довідатися про новини у Воронежі та про Криська. На шляху зустрів я Білика з його сусідом по шляху, що щойно мали зустріч з Криськом.

Крисько в старості напевно буде до полудня, там і знайдеш його, — запевнили мене Білик з сусіднім бриґадиром.

Крисько дійсно був в старості у приділеній йому кімнаті. Відповівши мені на привітання, він, якось неприхильно, висловив незадоволення мною.

— Не даремно коня відібрали у твоїй бриґаді, бо в нікого не було відповідного документу. Ти ж добре знаєш, що на шляху без документу німці та мадяри можуть кожного порахувати за партизана. Чому ти на своє місце нікого не прислав?

Від такої мови Криська в мене "мурашки" полізли по спині. "Не потребуєш більше моєї услуги, можливо колись і пожалієш", нагадались мені Марченкові слова на дорозі. Доведеться таки розділити долю з Василем Кузьменком та Іваном Коленченком, подумав я і здригнувся всім тілом.

— Через це мене й у поліцію викликають? — запитав я розгублено Криська, пригадавши, що під час арешту поліцаї чи німці мою посвідку з комендатури забрали і не повернули.

— Які справи ти маєш з поліцією, мені не цікаво і невідомо, але чоловіка на своє місце визначи ще сьогодні, та не забувай, що ми з Тетяною, рахуємо тебе майже сином.

— Марченко має бути десь тут у Воронежі, якщо не поїхав до Шостки, то як я його зустріну, то перекажу йому, щоб зайшов до вас, а ні, то напишіть йому записку, — раджу Криськові, не будучи певним, чи й цього разу пощастить вирватись з-під арешту чи запобігти йому.

— Марченка ти мені не навязуй! Не роби людям підлости, як тебе цінують і шанують! — розгнівався Крисько.

— Марченко староста на господарстві і над хуторянами...

— Сідай! — сказав лагідніше Крисько, показуючи на табуретку, що стояла з боку його стола, зрозумівши, що я не знав, які зміни зайшли в старості і чому мене

викликають не до поліції, а таки до бурґомістра Казанівського.

Від Криська я довідавсчя, що вже тиждень тому німецька комендантура реорганізувала цивільну владу у Воронежі, перейменувавши її з "староства" на "бурґомістерство". При цій нагоді німецький комендант на нараді з новопризначеним бурґомістром Казанівським, усунув Марченка від обов'язків старости хутора Копані, а на пропозицію Казанівського призначив мене. Криськове вияснення, підтверджував і папірець, запрошення Казанівського завітати до нього позначений датою майже тиждень пізніше. Старий добряга Крисько першим поздоровив мене з новим становищем, побажавши мені успіху в житті та розважности в керівництві господарством та хуторянами.

Ревина Анютка також знала про моє призначення на старосту хуторян, підхопилась із-за столу та обнявши, ніби рідна сестра, поцілувала ніби любовниця.

— Цього разу я вже замінити не зможу, — пожартувала вона, нагадуючи шкільні роки, коли з наказу шкільної ради чи що, мене не затвердили головою групи школярів п'ятої кляси "Б", і ми мусіли "вибирати" її, бо вона належала до піонерів.

— Добрий день, Григорію Трохимовичу! — підхопилась за столом секретарка Казанівського, яка передтим, не зважаючи на свої молоді роки і не дуже вибагливу вроду, уважала себе дуже важливою особою в старості та не завжди чемно відповідала, принаймі мені, коли я звертався до неї за дозволом зайти до Казанівського. — Добре, що ви самі з'явилися, а то Павло Ягорочович розпорядилися, щоб я написала прохання начальникові поліції, щоб за вами поліцая післав, — та не чекаючи на моє звернення до неї за дозволом зайти до кабінету Казанівського, відчинила для мене двері його кабінету і оголосила моє прибуття, ніби якогось важливого принца в царському палаці.

— Новий староста з хутора Копані, Грицько Трохимович Сірик!

В мене від такого оголошення, мабуть, і вуха почервоніли, а біля серця ніби хтось голкою штирхнув: — поступ, чи кепські жарти?, навіялась думка, але Павло Ягорович своїм ласкавим голосом привів мене до свідомости та довір'я.

— О, Трохимовичу! І де ти, голубе, до цього часу пропадав, що за тобою аж двох посланців я був змушений посилати? Пригода якась трапилась на хуторі, чи були важливіші справи, як навідати нас? — не даючи мені висловитись навіть з привітанням, говорив Казанівський, вийшовши із-за стола та тиснучи мені руку. — Познайомся, будь ласка, — продовжував Казанівський, підвівши мене до моїх років чоловіка, що передтим сидів край столу і тепер піднявшись, протягнув мені руку.

— Кулик, — сказав молодий незнайомець.

— Староста Покрівщини і колишнього колгоспу ім. Першого Травня, — добавив Казанівський.

Казанівський познайомив мене ще з двома старшими чоловіками, яких прізвищ я не запам'ятав, і більше з ними не доводилось зустрічатись. Старші чоловіки, вже мали мабуть залагоджену справу з Казанівським, скоро попрощались і відійшли. Казанівський, покликавши свою секретарку, наказав їй, щоб відвідувачів в неважливих справах затримала, доки ми з Куликом будем з ним в кімнаті і перейшов до роз'яснення справи, чому він мене викликав до себе та що саме вплинуло на нього призначити мене старостою на господарство.

Павло Ягорович Казанівський, не з старожилого роду вороніжців, але для Воронежа Казанівські зробили багато, особливо у поширенні освіти. В їхньому роді були вчителі, музики, садівники, бджоловоди... Павло Ягорович змалку мав замилування до музики і дещо вчився в одному з музичних училищ в колишньому Петербурзі. На початку Першої Світової війни був мобілізований у залізничний корпус, звідкіль добровільно перейшов до українізованих частин Центральної Ради, а згодом до частин Української Народньої Республіки, де Головним Отаманом був Симон Петлюра.

Після відступу Петлюри з армією за межі України, Павло Ягорович з підфальшованими документами повернувся до Воронежу, одружився з Вірою Михайлівною Гудимович, вступив в члени "Просвіти" та в товариство українізації церковних громад. "Просвіту" більшовицькі та московські агенти, на чолі з Холодовським, розгромили на початку 1920-го року, а товариство українізації, хоч і нелегально, існувало і спромоглося українізувати церкву святої Покрови та святого Спаса. В 1922-му році більшовики перший раз заарештували Павла Ягоровича,

але йому вдалося втекти з-під арешту та деякий час нелегально жити у Воронежі.. Згодом стало дуже небезпечно перебувати на нелегальному становищі і він на фальшовані документи влаштувався жити і працювати в Харкові, куди згодом і виїхала його дружина Віра Михайлівна з сином Остапом.

З Сіриками рід Казанівських віддавна був в добрих стосунках. З моїм двоюрідним братом Павлом Павло Ягорович вчився в гімназії, а пізніше разом парубкували та взаємно залицялися до сестер, хоч так сталося, що Павлові сестри одружилися з ким іншим, а його сестра Олена, одружилася з нашим сусідом, Петром Івановичем Воронцем.

Павло Ягорович та мій двоюрідний брат Петро Якимович мали зв'язки з повстанцями Пилипа Ващенка, за що Петрові Якимовичу досталося десять років вислання на Кавказ, а Павла Ягоровича в Харкові органи безпеки не спромоглися "прощупати". Брат зятя Воронця, Андрій Іванович Воронець і в Харкові, за зв'язки з Ващенком, поплатився життям, а Павла Ягоровича лиха доля обминула.

Про мого батька та матір Павло Ягорович дуже прихильної думки.

На закінчення розповіді про свою "Одіссею" та прихильних висловів про хуторян Воронцьових хуторів, Воронців, Сіриків та моїх рідних, Павло Ягорович дістав з шухляди підписану німецьким комендантом і підтверджену печаткою посвідку на моє ім'я про призначення мене старостою хутора Копані та колишнього господарства колгоспу ім. Папаніна, але я від посвідки та поздоровлення Казанівського з назначенням відмовився.

— Старостою в господарстві й над хуторянами я виглядом і роками зовсім замолодий, а досвідом тим більше, — зелений. Марченка, хуторяни давно вже бажали усунути зо староства, а я з ним через це в недружніх відносинах, а тому моє назначення буде здаватися хуторянам запобіжним. Між моїми хуторянами є старші, розумніші та досвідченіші люди. Коли ми змовлялися усувати Марченка, Олексій Скоробагатько був виявив бажання заступити його. Андріян Гречка, Грицько Гречка, або Василь Вареник безперечно будуть кращими кандидатами на старосту ніж я.

— Слухай, Трохимовичу! — сказав Казанівський, всівшись на своєму стільці та поклавши моє посвідчення серед столу. — Ти заспокійся і перестань переконувати тих, хто давно вже переконався. Я добре знав твого батька, дядька та твоїх сестер і сестрінок. Крисько про тебе дуже гарної думки і сестра моя Олена тебе лихом не згадувала. Ти ж знаєш мою сестру Олену? — запитав Казанівський, дивлячись мені прямо у очі, що в мене викликало зніяковіння.

— Чому ж ні, — відповів я, нагадавши Петра Івановича, коли я його остатній раз перед арештом бачив в полі, та коли він сказав мені негайно переселитися з сестрою на запустілий відділ радгоспу ім. Чубаря.

— Так от, голубе. Моя сестра за тебе поручається ніби за свого рідного сина, а ти мене переконати хочеш, що ти недорослий та недосвідчений. Кому я можу довіряти, твоїм хуторянам подібним до Марченка, чи моїй рідній сестрі? Ти знай, що я того п'янюгу Марченка отут, в оцій кімнаті, мало не набив. Тебе поліцаї в Шостку повезли, а він прийшов до мене, не радитись як тебе визволити, а якісь теревені розповідати, про якусь дурну нову сорочку. Я з пересердя перше вже був узяв і за петельки, а потім вигнав з кімнати ніби паршивого собаку. Сірики на хуторах споконвіку були господарями і шанованими людьми, а ти мені верзеш, що молодий та недосвідчений. Відколи це Сірики на пси звелися? Чи по твоєму, Трохимовичу, нехай і далі п'янюги та комнезами нас по казематах та по Сибіряках винищують, а на наших мозолях та нашому добрі жирують? Не сподівався відмови від тебе, Трохимовичу! ЇйБогу не сподівався! — висловив свій жаль до мене Казанівський, і поцікавився моїм роком народження.

— Вісімнадцятого, — коротко відповів я засоромлений.

— А ви? — звернувся він до Кулика

— Я сімнадцятого, — відповів Кулик, але мені здалося, що Кулик сказав неправду, бо на вигляд він був дещо старший за мене.

— То ми, можливо, були знайомі раніше? — поцікавився я, щоб переконатись у своєму підозрінні. — Я ходив до школи в Гудимишин будинок.

— Я ходив до Земської школи, але мене з батьками

літом 1929-го року Драгель був відправив на "перевиховання" під Архангельськ, — напів жартом пояснив Кулик. — Без досвіду, але вже другий рік керую господарством і тобі радо допоможу, якщо забажаєш у мене досвіду набути. — На знак моєї згоди простягнув Кулик мені руку.

З Казанівським та Куликом ми ще розмовляли на різні теми з півгодини, коли ще до нас, за дозволом Казанівського, приєднався замісник старости з Дубини, також небагато старший віком за мене, але досить нав'язливий і мабуть до чарки вже привчений.

Куликові, за виявлене до мене зрозуміння та бажання допомогти, я подякував.

Казанівського запевнив у своїй прихильності до нього і також подякував за довір'я, але дати згоди на староство та взяти виготовлений і підписаний рожевий папірець-посвідчення відмовився, доки не пораджуся з хуторянами.

Замісник старости з Дубини, правдоподібно, не мав багато справ полагоджувати в старості і наздогнав мене зразу за базарним майданом та запропонував підвезтися до Дубини. Я збирався перше зайти на шлях і думав, що він підвезе мене аж до церкви святого Спаса, але він на Троєщині звернув у вуличку, якою можливо виїхати на Матлашинську греблю і потім на Дубину, але переважно цією вуличкою користуються хуторяни Мисікового хутора. Я не став вибачатися перед цим мені невідомим замісником старости, а зіскочив з воза, а потім подякував йому та пояснив, що мені з ним сюди не по дорозі, бо я маю перше зайти на Писаревичі.

— Чому? — поцікавився цей чоловік, зупинивши коня.

— Там на шляху працює моя дорожня бриґада, — пояснив я йому.

— Е-е-е-е, ти чудачина! — покепкував з мене чоловік. — Ти й справді молодий та зелений. Дорожня бриґада тепер тобі в голові. Тепер весна! Потрібно тепер тобі про поле думати, щоб було засіяно вчасно та людські городи не пустували. Через Матлашину тобі на хутір дорога найкоротша і в моєї "старої" ще й спирт не висох до дна у сулії.

Чоловікові з Дубини я ще раз подякував за підвіз та поради і пішов від нього на стежку, щоб на ставищі по кладці перейти Осоту.

Василь Павлович знав і без мого пояснення, чому я ходив до Воронежа. Я його став випитувати, як то кажуть "обхідною дорогою", чи він міг би згодитися на старосту, або на дорожнього бригадира, та завів з ним розмову про Криська.

— Крисько говорив мені сьогодні, що ви з ним дуже добрі знайомі.

— Аякже! — підтвердив Василь Павлович. — Ми з ним у Воронежі парубочили, навприсядки й на всю губу! — пожартував він.

— То ви можливо й тепер працювати з ним не відмовились би?

— Почекай! — смикнув мене за рукав Василь Павлович. — Ти, бува, не надумався замість себе, мене "нагородить" бригадирством?

— З бригадирством я й сам можу справитись, а от в старості сказали, що Марченка з старости усунули...

— Ти що? — смикнув мене за рукав сильніше Василь Павлович. — Зі мною жартуєш, чи мене за старого дурня рахуєш?

— Пробачте...

— Нема за що, поспішив Василь Павлович.— Тобі, як розумному хлопцеві, доручили староство, то й починай по-розумному. Он, Грицько Федорович ні пристановища, ні документів не має, ти його бригадиром і призначи, то хоч бригадирською посвідкою душу "озаглавлюватиме", а я вже своє "відслужив" хуторянам. Тобі ж непотрібно розказувати, що й з будівництва школи пшик вийшов і моє господарство через неї з димом пішло. В мене два сини хто зна де, от моя журба, а не ще й людську до своєї приточувати.

З шляху ми пішли остатніми і дорогою не поспішали, але від рішучої відмови Василя Павловича бути старостою хутора, або навіть дорожнім бригадиром, у нас розмова, як то кажуть, не клеїлася і ми ішли лісом зайняті своїми думками.

— А все таки, — сказав Василь Павлович, і обернувшись до мене лицем, зупинився, перед тим як йому звертати до хати. — Ми з Ориною тебе рахували і все ще рахуємо Анютчиним братом, а нашим свояком. Потребуватимеш поради чи допомоги, не обминай нас.

— Біля контори, під сітною сидів навприсядки Ночовий Яків, але коли я наблизився до нього, він "зламав

свою клясову лінію" сидіти навприсядки, перекидати на язикові з кутка рота в куток недокурок з тютюну, дивитися в землю і бурчати, встав, виплюнув погаслий недокурок з рота і простягнувши мені руку, подивився в очі і промовив:

— Ну, хоч тепер же не підведи нас.

— В чому? — злукавив я.

— Іди вже в контору, там на тебе люди чекають, - сказав Яків і присів навприсядки під стіною контори.

В конторі було досить задимлено тютюновим димом. Десятків два старших хуторян відповіли мені на привітання доброго вечора, не дружно і не голосно. Ті, що сиділи за столом, повилазили із-за нього, а ті, що сиділи біля нього на лавах, повідсувались. Я зрозумів, що стіл і місце біля нього звільнили хуторяни для мене, але я не пішов до стола, а ставши серед контори, почав говорити, що мене у Воронежі повідомлено про усунення Марченка з староства, але Петро Ковбаса не дав мені докінчити.

— Що з Сергієм було, то вже загуло; ти краще нам скажи, що ти думаєш зробити з кіньми, щоб мадяри нас не залишили "на бабах", а німці наших дітей не позабирали хто зна куди?

— Я без вашого одобрення староства не приняв, — сказав я рішуче.

— То прийми! — вигукнув Петро роздражено. — Ти думаєш, на якого чорта ми зібралися тут?

Сперечатись з Ковбасою хуторяни не допустили, загомонівши всі гуртом, що нема чого і за що сперечатися. Марченка позбулися й добре, а тепер важніше розумно повестися з кіньми, щоб рятувати їх від можливого наскоку мадярів та подумати над тим, кого можливо послати на працю в Німеччину, а кого якось від набору охоронити, ніж сперечатися, одобрювали ми твоє назначення, чи ні. Казанівський розумний, розсудливий і надійний чоловік, а ти в нього не на остатньому рахунку.

Назначення Грицька Гречки на моє місце дорожнього бригадира, ніхто з хуторян не заперечив. Ми з Грицьком мали їхати завтра вранці Соколом до Воронежа прийняти свої назначення підтверджені німецькими посвідками, а перед світанком, моя золотоволоса Петрівна, за допомогою дружини Василя Павловича Орини, повила червоноволосу дочку Галю.

ПАПІРЕЦЬ РОЖЕВИЙ, А ОРЕЛ НА НЬОМУ ЧОРНИЙ, ЯК САМЕ ЖИТТЯ

Вибачившись перед Казанівським, я згодився взяти на себе обов'язки старости хутора Копані та його господарства. Рожевий папірець з орлом із розпростертими крилами та фашистським хрестом у вінку підтверджував моє назначення, накладав на мене обов'язки і відповідальність, але це все було умовне, невиразне і незрозуміле. Казанівський день тому говорив про вміння Сіриків господарювати, шанувати людей і себе, дотримуватися слова й обов'язків. Говорив про внеможливлення неробам, п'яницям та комнезамам запроторювати нас в каземати, жирувати нашим добром та втоптувати гідність людини в грязюку безкарно й безжалісно, а сьогодні зовсім на іншу "ноту бере".

— "Трохимовичу, зрозумій, що ми не самі господарі в своїй "хаті". Німці не прийшли сюди, щоб нам дати волю і добробут, а щоб нами керувати. Кажуть, що не можна ліквідувати господарств, самовільно робити з колишніми колгоспами ми нічого не можемо. Мадяри розкрадають коней, вони мають силу рожнів, а проти рожна не попреш. Партизани грабують, з ними нам не сила ні боронитися, ні наступати. Ти там на хуторі, як кажуть люди: — До царя далеко і до Бога не видно. — Роби, як краще, для людей і для себе. Новопризначений німецький комендант, старий німець, подібний на російського царя Миколу Другого, ніби не зарозумілий чоловік і розуміє хуторянське становище, загрожене мадярами і партизанами, але з ним домовитись неможливо без Альвіни, або молодої дівчини польки чи литовки, що мало розуміє українську мову.

Альвіна раз мене підвела, як то кажуть, під дурного хату, спровадивши мене в ГЕСТАПО. Більше Альвіні я довірятися з своїми плянами та думками не можу. Комендант, так само як і бургомістер, дозволу чи розпорядження вищої влади про розподіл чи ліквідацію громадських господарств не мають і дозволу видати не можуть".

— Я розумію, що господарських коней тримати в стайні далі небезпечно. Біля десятка коней господарство втратило під час переходу фронту та евакуації. Дев'ятеро коней вже заграбували мадяри. Наскочать власовці, мадяри чи партизани, — переполовинять решту. Хуторяни це розуміють. Бургомістер Казанівський розуміє і ніби німецький комендант згоджується рахувати наші хутори партизанською зоною, де можливо й не притримуватися до певної міри німецьких військових законів, але дорадити мені, як поступати, ніхто не наважується. Щоб зорганізувати колгоспи, совєтська влада мала пляни, мала людей до виконання тих плянів і їй потрібно було майже п'ять років часу та мільйони людських жертв. Як ліквідувати колгоспну систему, або хоч тільки реформувати її, ніхто не має плянів, ніхто до цього часу не наважувався і правдоподібно ніхто не бажає брати на себе відповідальности за непевну і з далеко йдучими наслідками справу. Розподілювати землі та колишні колгоспні споруди та будівлі неможливо навіть і думати, бо не тільки німці, але й партизани та підпілля за це помстяться. Розподілити коней на тимчасове утримання членам господарства, зразу виникає питання: кого рахувати членом госпдарства? Тих що були членами колгоспу до німецької окупації, чи всіх хуторян і нехуторян, що працюють в господарстві від початку німецької окупації? Якщо б вистачило по одному коневі на родину, то як поступати з тими родинами, що не мають не то що відповідних, але будь-яких приміщень для тримання коня? Як поступати з тими, що не бажають, чи не знають як обходитися з конем? Якщо б у нас була вистачальна кількість коней та коні були б хоч приблизної якости, сили, віку, статі і так далі. В нашому господарстві не вистачає навіть по коневі на три родини хуторян. Коні різного віку, сили, статі і вартости. Мало в кого з хуторян залишилися хліви, відповідні для стайні для коня. Хуторяни віддалені один від одного приблизно за два

кілометри. Групувати родини для користування конем за спорідненням неможливо в більшій половині хуторян через брак чоловіків, через брак хлівів, далекого сусідства, недовір'я, заздрощів і взагалі людської недосконалости. Брат з братом не завжди розсудливо розділять якесь спільне майно чи діло, а зовиця з зовицею і потім. А якщо врахувати, що одна з зовиць вдова чи тільки солдатка, то не тільки кінь, але й всяке недоречне слово чи дія може викликати ворожнечу та заколот. Розділити хуторян на групи примусово, льосуванням, чи навіть добровільним вибором, а потім приділити їм коней таким чи іншим методом, — ніхто не погодиться. Я згодився на свою відповідальність, не офіційно, розмістити господарських коней, але як це зробити, ні я, ні ніхто з хуторян непевний.

Скликувати загальні збори хуторян та обговорювати справу розподілу господарських коней на зборах, — неможливо, бо всяке скупчення людей з метою обговорення якоїсь справи німецькою владою заборонені.

Офіційні збори хуторян німецькою комендатурою і більшовицьким підпіллям можуть бути пораховані як змова, засіб пропаґанди, непослух і тому подібне. Не тільки я, але всі хуторяни можуть за це потерпіти, або зазнати долі хутора Гутки, яку власовці спалили безпідставно.

Одні хуторяни висловлювалися під час наряду ранком. Інші приходили в контору вечором поговорити Дехто приходив в неділі в контору поговорити, порадитись чи тільки послухати, що інші говорять.

Невідкладною справою хуторян було розпорядження німецької комендантури виділити лишки робочої сили для праці в Німеччині. Не виділяти нікого, означало наражати себе на недовір'я комендантури, а хуторян на поліційну облаву. А виділяти, — кого?

Марченко навчений попереднім роком, картоплю на насіння та на всякий випадок закопав на зиму в двох невеликих буртах та в двох льохах, а в комендантурі зареєстрував тільки в одному бурті. Тепер звідкільсь стало відомо Коржеві та всім "гнаним і голодним", поліцаям і не поліцаям, у Воронежі і в Шостці, що в нашому господарстві є злишок картоплі і куди я не повернусь, хтось бажає знати, чи, бува, не можна пуд-два картоплі

виписати з господарства. Хуторяни не голодують і для посіву картоплі досить, але роздавати людську працю, хто зна кому й за що, я не бажаю. Як охоронити картоплю від можливого наїзду подібних до Коржа "хазяїнів", також справа не другорядна.

Вугілля ковалі за рік попалили, а залізяччя Марченко з комірником Зеленським не полінувалися до "порядку довести" і від нього тільки добрий спогад не в одного коваля дальших і ближчих сіл залишився.

Постачання водою хуторян Копані також мусить бути вирішене невідкладно. Викопаний під лісом колодязь остаточно занесло пливуном. Механізований колодязь, чи вірніше привод біля нього, вже зовсім зносився і може стати непригідним до користування кожного дня. Про запасні частини до нього нема навіть мови, щоб десь роздоубути, замінити тим, що використовуємо для урухомлення соломорізки та молотарки, означало б позбавлення коней січки, а хуторян надії на обмолот збіжжя, коли неможливо буде дістати пального для трактора.

В додаток до всіх цих проблем, з кожним днем наближався час весняних робіт на господарському полі та городах хуторян. Потрібно було не гаяти жодної погожої днини і доцільно та корисно використовувати тяглову силу коней. Десь тижнів за два мого староства, я таки домовився з хуторянами про розподіл коней між ними. Господарство розділимо на дві нерівні ланки. Першою ланкою буде керувати Володимир Лугина і до неї належатимуть хуторяни Копані. Другою ланкою керуватиме Іван Марченко і до неї належатимуть хуторяни Гречкиного хутора та Холодівщини. Хуторяни Пирощини залишаться поза ланками і будуть підлягати безпосередньо господарському бригадирові. Коней розділимо на три рівні частини, виключаючи жеребця Сокола, що має залишитися в розпорядженні старости, та одного з малосильних коней в розпорядженні бригадира для хуторян Пирощини. Одна з трьох частин по жеребку буде розділена між хуторянами Холодівщини та Гречкиного за узгідненням самих хуторян. Дві частини розділять між собою хуторяни Копані. Коні по ланках будуть в розпорядженні ланкових, а прикріпленим хуторянам нараховуватиметься по п'ять трудоднів в місяць за догляд біля коня. Таким чином за корм для коней

відповідав комірник господарства. За працю в господарстві відповідав бригадир, а за використання коней на господарській праці та на садибах хуторян відповідали ланкові. З таким устроєм нового хуторянського господарювання ми приступили до весняних господарських робіт.

Щоб зменшити кількість "непродуктивної" хуторянської молоді, яку німці могли мобілізувати на працю в Німеччині, я ланковими призначив Лугину Володимира та Івана Марченка з умовою, що за Лугиною буде наглядати його батько, а за Іваном, дядько Олексій. Комірника Зеленського також замінив Лукашовим Федором і також з умовою, що за сина відповідатиме його батько. Декого з хлопчаків, парубків та дівчат "поназначував" помічниками в ковалів, тракториста, відповідальними за водопостачання, ланковими не існуючих ланок і тому подібне. До того, весняний набір робітників для праці в Німеччині хуторянам і мені з ними, зовсім несподівано, виповнили добровольці з Коржових "володінь".

Корж, в своїй не контрольованій розперезаності та нахабності, був пострахом не тільки самітнім молодицям та дорослим дівчатам, але й підліткам. Сподобалась йому якась молодиця, дівча чи підліток, "провинився" перед ним хтось з чоловіків чи батьків, він приходив п'яний з своїми посіпаками до хати, ставив ґвинтівку спершу на вхідні двері і, попередивши, що вона стріляє, насилував вибрану жертву, не зважаючи на присутність чоловіка, батька, брата, дітей, чи будь-кого.

Після весняного "очищення" терену власовцями та поліцаями і виходу в рейд Коржових прибічників-партизанів, біля Коржа знову почали збиратися підозрілі типи закинуті більшовиками на парашутах і з фальшивими документами через фронт. Дівчата та самітні молодиці зрозуміли, що вони знову стануть об'єктами напастей Коржа та його посіпак, і через Грицька Гречку звернулись до мене з проханням, чи я не міг їх зараховувати у списки як своїх хуторян, коли німці вимагатимуть робітників на працю в Німеччині. Відверто вмішуватися в Коржові "володіння' я бовся, але Грицькові сказав, що коли отримаю розпорядження, обов'язково з ним порозуміюсь. Отримавши розпорядження комендантури на відрядження

десять осіб, я передав його Грицькові, а через бригадира видав розпорядження ланковому Марченкові, щоб виділив підводу в розпорядження Грицька Гречки. Хто і скільки дівчат та молодиць пішли без відома Коржа на приймальну комісію до Воронежу і від'їхали до Німеччини, я непевний, але ні мене ні хуторян німецька комендантура більше виділенням робітників на працю в Німеччині не турбувала, а в загальному це була друга, і остатня група хуторянок та робітниць торфорозробки, що відійшли на працю в Німеччині.

Коржовим посланцям за картоплею я відмовляти не наважувався. Розкривши один бурт при першій можливості (з огляду на погоду) один бурт я наказав комірникові роздати хуторянам в так званий аванс на цьогорічні трудодні, дотримуючись більше сумління ніж самих трудоднів. Тобто тим хуторянам, що мають чоловіків в родинах і мають "картошку й до картошки", видавати по мішкові, а жінкам, що мають дома чоловіків, в залежності від кількости дітей, по два-три мішки, а потім коли земля просохла і "попрохайли" стали самі навідуватися з комендантовими розпорядженнями за картоплею, водив їх на місце вибраного бурта і нарікав на партизанів.

— Самі бачите. Наїхали хто звідкіль і хто зна хто, тепер нам самим на насіння мабуть доведеться десь позичати. — Пропаганда та страх, вміло використані, деколи набувають правдоподібности і покористатися ними для самооборони жадний гріх.

З Сукманьом та Марфиним приймаком-німцем, що тепер керував станцією Терещинською, за вугілля та заліззяччя довелось торгуватися на рахунок майбутнього врожаю. Пару поросят я роздобув у хуторян. Картоплі вони не потребували, а Марченко з Зеленським не даремно цілий тиждень не оголошували усунення Марченка з староства і нишком-тишком очищали господарську комору від "лишків". Залишеного в коморі насіння яровини та гречки виглядало дуже коротко і навіть на вугілля я не наважувався вкорочувати. Добродушний Сукмань та довірлива Марфа згодились довіритись моїм обіцянкам. Вугіллям та заліззяччям хуторянські ковалі були забезпечені не менше як на рік, хоч своєї обіцянки Сукманьові та Марфі я не зміг виконати, через від мене незалежні обставини.

Марченко своїм досвідом зі мною не забажав ділитися через нашу попередню незгоду в господарюванні людським добром і працею. Наслідувати його зв'язки з такими старостами та їхніми замісниками, як той замісник з Дубини, що взявся мене підвозити від староства, я не мав бажання, а тим більше сумління. Кулик з першої зустрічі обіцяв допомогати та ділитися досвідом. Пізніше виявилось, що він має рахівником господарства мою одноклясницю і милу тепер молодицю Олександру Лугову, але його поради та досвід завжди і всюди потрібно було "підмащувати" хабаром, а я від Марченка внаслідував пусту господарську комору, розірвану греблю біля млина на Пирощині та дещо катоплі, а тому мені з Куликом, як тій бідній кумі: Щось позичить, — коротке, стане натягувати, — увірветься.

Німці ще минулого року почали завозити сільськогосподарські машини та знаряддя праці для громадських господарств. Марченко був дістав з того знаряддя щось з десяток мадярських добрих кіс та десятків зо два малого розміру. Добра коса в господарстві, на сіножаті та жнивах, майже рівна двом робочим рукам, а за час московської "перебудови господарства на соціялістичний лад" добру косу дістати й за пів корови було неможливо.

Від Кулика я довідався, що цього року німці завезли не тільки коси, але й косарки та жатки, і він вже має дозвіл на купно двох жаток-самоскидок. Я негайно поїхав і собі до Шостки за дозволом. Я вже настільки був досвідчений, що до Шостки їхати без хабара, краще не їхати, а тому взяв із собою в мішок кілограмів з 20 картоплі. У відділі німецької комендантури, що керує справами сільського господарства, як і всяких бюрократичних установах, потрібно справи полагоджувати з начальством через замісників, секретарів, а в німців ще й через перекладачів. Перше, що мені сказали в тій комендантурі, — Ваше господарство знаходиться в зоні партизанських дій, а тому вам наряду машин та знаряддя не належиться.

— Я маю пуд картоплі на возі, — сказав я прямо тому чолов'язі, що повідомив мене про партизанську зону.

— То, можливо, ви знайомі з Іваном Івановичем, (чи щось подібного), — зрадів чолов'яга.

— Ні, сказав я чоловікові. — Мене не так давно призначили старостою, але Кулик з Покрівщини, мабуть, добре знайомий з ним.

— То почекайте, — сказав чолов'яга і поспішно вийшов з кімнати.

Чолов'яга не забарився повернутись до кімнати і став, як то кажуть, навздогад про буряки, щоб капусти дали. Жатки-самоскидки мені виділити не можуть, але сінокосарку, той (Іван Іванович) можливо і зумів би виділити, але... Але, звичайно, означало — хабар. І я таки за сінокосарку, чи вірніше за відповідний папірець на отримання сінокосарки з німецького складу, згодився ще докинути мішок картоплі та пуд гречки.

Виторгувавши папірець на отримання сінокосарки, за хабар з громадського добра, в дорозі додому в мене зродився сумнів, чи я поступив згідно із своїми обов'язками перед хуторянами та перед своїм сумлінням. Пуд гречки, півтора мішка картоплі та 350 карбованців совєтськими грішми, або 35 марок німецькими, це ціна за сінокосарку не велика, але в нас сіножатей придатних для скошування трави косаркою зовсім немає, а для декількох гектарів конюшини набувати так дорого косарку, можливо було зовсім і зайвим. Василь мою журбу на радість з першого слова перетворив.

— Подумай тільки, що ти говориш! — вигукнув він з радости. Сінокосарка, машина для господарства так потрібна, як в спеку вода для людини, а ти за мішок картоплі та пуд гречки сльози пускаєш. Пішли до Малишка; він механізатор і тобі розтолкує що то за машина. Нею можливо не тільки сіно та конюшину косити, але пристосувавши до коси грабки, й вику, овес та ячмінь, — а ні, то пристосуємо до колодязя воду помпувати.

Федір Малишок, коли був на переселенні за Уралом, ще тоді з сінокосарками мав до діла і запевнив нас з Василем, що косарку пристосує без великих труднощів і до кошеня жита та пшениці.

— Зробити місток подібний до грабків, в нас пруття більше ніж потрібно. Дві жінки, відгребати скошене залишене на стерні в купках збіжжя з-під кінських ніг, в нас також не забракне. Косарка в жнива заступить добрий десяток косарів, а вони не один міх картоплі варті.

Василь з Федором, перенявшись можливостями придбання сінокосарки, нарадили мене з викупом косарки поспішити, а до того спробувати за всяку ціну дістати ордер на другу, або на жатку-самоскидку, а на

хабар сала, борошна чи що потрібно буде, купити в хуторян за рахунок майбутнього врожаю.

— Вродить, буде чим заплатити за трудодні хуторянам і за машини. Ти ж не для своєї користи, хоч би навіть і переплатив хабаром, а для добра всіх.

Наступного ранку я, Василь та Федір вирядилися до Шостки на двох підводах. В Малишка на возі було десять мішків по пудові перебраної, добірної картоплі для продажі її на базарі, щоб за виручені гроші викупити косарку чи можливо дві, а в мене в додаток до потрібного хабара за вчорашній торг сінокосарки, два пуди житнього борошна та добрий кусень сала.

За борошно та сало той чолов'яга дуже швидко домовився з Іваном Івановичем (чи як там того "високого" начальника було звати) за ордер на жатку-самоскидку. На базарі Василь з Федором також не забарилися розпродати виголоднілим шостенцям картоплю і чекали на мене з двома тисячами совєтських рублів. На передмісті Шостки, над колишньою віткою залізниці фабрики кіноплівки ч. 6, ми отримали, без будь-яких ускладнень, скриньки з частинами сінокосарки та жатки-самоскидки і тою дорогою, що мене Марченко з Оленою везли з ув'язнення, — через Клишки, — щасливо прибули домів.

Наступною, невідкладною справою, яку потрібно було мені, як старості хуторян, полагодити, була корова Ночовного Никифора.

Мешканець Греччиного хутора, Ночовний Никифор з походження був незаможний хуторянин, а з природи неповороткий, нерозважний та дещо фізично недорозвинутий. Коли в хуторян, і не в хуторян, були бички та телички на випас, він випасав їх літом в навколишніх лісах, а зимою з дружиною споживав зароблений за випас хліб і своєю долею не журився. Після "перебудови народного господарства на соціялістичну основу" в хуторян і не-хуторян бичків та теличок на випас не стало. За якийсь черговий "плян до двору" чи "експортний податок" влада Никифорове господарство, включно з сіньми біля хати, продала активним "строителям социализма", але примусити Никифора вписатися до колгоспу не спромоглася. На торфорозробці Никифор був влашувався сторожем за 90 карбованців на місяць, за що міг викуплювати норму хліба для себе та

дружини, купити соли, декілька метрів тканини, заплатити позику державі та податок і правдоподібно ще й заощадити декілька карбованців на купно телички. Теличка, ставши коровою, виявилась не дуже плодовитою, бо отелившись перед початком війни, залишилась другий рік яловою.

Минулого літа, коли німецький комендант переглядав хуторянські корови, Никифор перед ним висловив своє незадоволення коровою, думаючи, що його німець звільнить від молокопостачання, а німець мав свій розум і Никифорову корову, як непродутивну, призначив на м'ясопоставку. Корова, минулої весни погуляла, а цієї весни отелилася, і тепер Никифор, не заперечуючи постачав би німцям молоко, але його корова призначена на м'ясо і комендант вимагав її здачі. Підмінити свою корову бичком, або теличкою відповідної ваги, Никифор не має можливости, а спілкуватися з сусідами-хуторянами не бажає.

— Мене совєтська влада переслідувала та грабувала, то чому тепер і німецька влада бажає забрати в мене одиноку корову, коли в інших хуторян по дві корови в дворі? — ходить, скаржиться Никифор до староства, до німецького коменданта, а тепер внадився до мене. — Ти був розкуркулений, знаєш як Совєти нас грабували, піди й скажи німцям про це. Половину молока німцям даватиму, а на м'ясо моєї корови нікому не віддам!

Німецькому, воронізькому комендантові, чи німцям взагалі, нема різниці чия корова чи бичок піде на м'ясо. Їм потрібне м'ясо, а не Никифорові жалі на совєтську владу. Никифор вже носив хабара й до Шостки тамтешнім перекладачам, з Марченком зайшов у ворогування, але відміни своєї корови від м'ясоздачі не зміг добитися і цю Никифорову біду внаслідував і я. В травні місяці хуторяни Копані, Холодівщини, Греччиного та Пирощини мусіли здати три голови рогатої худоби, не менше вагою 150 кілограмів. В тому рахунку була й Никифорова корова. Попередні м'ясопоставки хуторяни полагоджували між собою, полагодили й цього разу за дві голови, а за Никифорову корову сам Никифор полагоджувати відмовився. Не виплачував він попередньо своєї лепти на м'ясо, відмовляється і тепер.

Примусити хуторян зібрати оплату ще й на третього бичка без участи Никифора, я не в спромозі.

Поскаржитися на нього комендантові означало наразити Никифора не тільки на насильне відібрання в нього корови поліцією, а й на можливий арешт. Довелось мені й цю справу, на початку свого староствування, полагоджувати не тільки згідно зі своїм сумлінням, але й власним бичком.

Як сприймали хуторяни моє староствування над ними, я так і не зміг довідатися, але початки його не були такі рожеві, як німецький папірець з чорним орлом.

В ГОСТЯХ У "ХАЗЯЇНА" КОРЖА

Плануючи осідок радгоспу ім. Чубаря, пляновики правдоподібно плянували на потреби великої кількости води, тому заплянували і частково спорудили колодязь, що міг одноразово постачати біля сто тисяч літрів води. Десяти, чи дванадцяти сантиметрові труби були пробиті крізь слої глини до глибокого слою крейдяних залежів, в яких були великі запаси чистої і свіжої води. До труб припасована помпа, а для запасу води було придбано два залізні котли. З якоїсь причини їх було поставлено один на другий, але не з'єднано. Над колодязем було збудовано високу вежу, правдоподібно для вітряного двигуна, що мав приводити в дію помпу, але замість вітряного двигуна, чи будь-якого двигуна, радгосп був заграбував в когось з навколишніх селян привод від невеликої молотарки і пристосував його порушувати помпу двома кіньми. Недобудований і ненадійний колодязь від радгоспу перебрав колгосп, і на загальних зборах колгоспників в кінці кожного року справа добування та придбання відповідного двигуна до колодязя ставилася на повістку дня і обговорювалася, але окрім заміни шкіряних вкладок в помпі, нічого не зроблено. Кожної осени навколо колодязя була непролазна грязюка і кожної зими замерзала вода в збірнику і хуторянам та колгоспу доводилось воду возити бочками з річки Есмані. Хуторяни були спробували унезалежнитися від механізованого колодязя і затративши чимало коштів та праці, викопали під лісом досить глибокий колодязь, але його затягнув пливун.

Першого року мого бригадирства на господарстві я розпорядився, щоб скинути непотрібний залізний збірник

з вежі, вичистити основно потрібний збірник, закрити його щільно помостом, зремонтувати саму вежу, втеплити колодязь та вставити додатковий кран для користування хуторянами. В такому стані ми могли користуватися колодязем круглий рік, а хуторяни не мусіли влазити в розквашене кінськими копитами болото. Заступити ненадійний привод було нічим, а після розподілу коней між хуторянами, виникла проблема використання коней для помпування води. Замінити привод та кінську силу якимось мотором з розбитої автомашини, панцерника чи трактора, справа виглядала не безнадійно, але де взяти пальне для мотора та оливу, питання було не до розв'язання. Будувати звичайний дерев'яний вітряк на вежі над колодязем, між хуторянами не знаходилося майстрів, а більше того, вежа, простоявши більше десяти років без належного догляду, була вже не надійною. Легший, з залізними рухомими частинами, нам могли збудувати тільки колишні механіки торфорозробки і в майстерській торфорозробки.

Перебудовуючи молотарку з ручної на кінну та приспособлюючи соломорізку для більшої видайности праці, посередником між Коржовими майстрами в мене був Булітка. Тепер Булітка посередничити відмовися, бо це для нього незрозуміла і велика річ, а до того ніби сам Корж йому сказав, що він не бажає мати посередників між мною та ним.

Корж добре знає хто я, та де я вештаюся і коли йому буде мене "потрібно", від нього втікати мені нема куди. Обминати його, мені тепер більше небезпечно, як мати зв'язки, визнаючи його старостою-сусідом і більше нічого.

Народня приповідка каже: "Взявся за гуж, не кажи, що не дуж". Згодився бути старостою господарства хуторян, потрібно поводитися відповідно до становища. Одного гарного, теплого і соняшнього дня я запріг Сокола і поїхав до Коржа на торфорозробку. Дорогою через болото тепер майже ніхто не їздить, але мені під'їздити від Холодівщини чи від Мостів лісом до осідку торфорозробки, — небезпечно, бо я маю певні відомості, що ті під'їзди коржові посіпаки часто охороняють виставленими мінами. Дорогу через болото, біля кілометра довжини, добре видно з осідку і хто нею іде чи їде, не зауваженим бути не зможе і відповідно зустрітий буде теперішніми

"мешканцями" осідку. На болоті коня я швидко не гнав. Метушню людей поміж бараками зауважив я ще з півболота, але вдав, що нічого не помічаю та нічим не цікавлюся. На осідку прямо під'їхав до будинку контори, прив'язав Сокола до хвійки, не розглядаючись на сторони і, ніби безжурно, пішов у будинок контори. В будинку контори, дмухнуло мені в обличчя задухою від тютюнового диму та людського поту, але жадного руху не було видно і не чути. Їдучи осідком, я не міг не зауважити відхилених занавісок на вікнах бараків. Я не міг не зауважити свіжо протоптаних стежок до дверей бараків, але я вдавав байдужого. В конторі я відчував, що за кожними зачиненими дверима причаїлися люди і вислухують мої кроки, але я спокійно і впевнено прямував до колишнього кабінету директора, де й "хазяїн" Корж мав бути. До передпокою директорового кабінету двері були розчинені, в них зустрів мене Коржів перекладач, а колишній торфорозробський начальник будівельного відділу Константин (мабуть Віталієвич) Крижанівський, який на торфорозробці знаний більше "Прорабом", ніж Крижанівським чи начальником будівельного відділу, і не то стомленим, не то перестрашеним голосом запросив мене в напівтемний колишній кабінет головного інженера.

— Заходите, пожалуста, господин Серик, — сказав неголосно Крижанівський, легко вклонившись перед мною і показавши своєю довгою і висохлою рукою на двері інженерового кабінету.

Крижанівський, поляк з походження. До революції мав в Київській області посілість, але в свої студентські роки був пов'язаний з революціонерами, а тому надіявся на співчуття Леніна і залишився в Києві, та вступив в члени комуністичної партії. В 1927-му році Крижанівський з першою групою київлян та галичан з частин так званої УЧГА (Української Червоної Галицької Армії) прибув на Гречкин хутір основувати Шостенську торфорозробку і весь час працював начальником будівельного відділу. Він мав також і родину, але окрім його дружини, що приїздила до нього на торфорозробку літом на декілька місяців, ніхто до нього не навідувався. Крижанівський мешкав в невеликій кімнаті в одній з хат розкуркулених селян і був об'єктом жартів торфорозробських вбиральниць та кухарок. Від вбиральниць він час від часу вимагав, щоб вони переставляли "меблі" відповідно до пори року, для

можливих відвідин гостей і тому подібне, а "меблів" він мав: залізне односпальне ліжко, дві дерев'яні табуретки, тумбочка та дві скинкоподібні валізки. Коли прибувала до нього дружина, вбиральниці приносили з бараку додаткове залізне ліжко.

В їдальні він часто вимагав від кухарок "блюда" (тарілки) смаженої чи вареної страви, яку вони не тільки не знали як і з чого приготувати, але про таку страву навіть і не чули.

Літом і зимою Крижанівський мав на собі поверх сорочки жилетку і по ній, через його запалий живіт, звисав дебелий ланцюжок від чималого годинника.

В спеку, в мороз, в негоду, вночі чи вдень Крижанівський не носив головного прикриття. Його високу, вихудлу постать з розкуйовдженим довгим волоссям, з горбатим великим носом, неможливо було не зустріти, побувши на осідку торфорозробки більш години. Ранком, вдень чи вечором він затурбований чимось кудись ішов, за чимось розглядався.

Тепер Крижанівський згорбився, посивів, обличчя якось зплющилось і горбатий ніс на ньому виглядав ніби кусень старої, від негоди посинілої, дошки.

Колишній кабінет головного інженера торфорозробки тепер, правдоподібно, був для Крижанівського робочим місцем, місцем спочинку, харчування та розваги, як що він якусь мав під Коржовою зверхністю.

Занавіси на вікнах кабінету залишились ще від часів перебування тут "головного інженера" Якова Мойсейовича Ткача. Диван, також той самий, що й Яков Мойсейович на ньому відпочивав тілом і душею, видаючи розпорядження йому підлеглим начальникам відділів та технікам бригад.

Стіл, правда більше не засланий сліпучо білою скатертиною, а якимись старими шматками газет. Розвалисте, обтягнуте плюшем крісло, в якому колись Яков Мойсейович висиджувався за північ, обдумуючи майбутнє нашої околиці та господарювання якогось "хазяїна" на випадок ворожої окупації, тепер завалене чималою купою старого одягу, ковдр та правдоподібно якогось підголовника та постілки для спочинку вночі Крижанівському. З десяток стільців, з м'яким сидженням та високими спинками, що стояли попід протилежною від вікон стіною, для начальників та десятників, коли Яків

Моисеиович проводив з ними бесіду, зникли, а замість них біля стола були дві звичайні торфорозробські дерев'яні табуретки, на одну з яких всівся Крижанівський, а другу запропонував мені.

Я, подякувавши за уважність до мене, відмовився сідати на табуретку, мотивуючи тим, що я приїхав до Андрія (мені здається Степановича) в дуже для нас хуторян важливіи справі та вдаючи, що дійсно для мене побачення необхідне, почав розповідати Крижанівському про наш колодязь та потребу його пристосування до вітряка, або якогось мотора, через можливість зношення привода і залишення хуторян без води.

Не знаючи попередньо Крижанівського, неможливо було повірити, що людина за два роки так може змінитися і з самозадоволеного, вибагливого і пильного чоловіка перетворитися в безвольне, залякане і безкритичне людське єство. Як я не намагався зацікавити його проблемою колодязя та необхідністю побачення з Коржем, Крижанівський ніби заведении грамофон, відповідав все тими самими словами.

— Господин Серик, в отсутствии хозяина нельзя нечего делать. Хозяина нет, — дела нет. Нет хозяина, я не могу говорить.

Де той "хозяин"? Як з ним можливо побачитися? — я все отримував ту саму відповідь: — нет хозяина, я не могу говорить.

Як нерозважне у мене вирвалося питання, — чи, бува, мені самому не краще б було заити в майстерню до слюсарів та механіків, спершу поговорити з ними, а потім з Андрієм (Степановичем)? — я зрозумів, зразу як його висловив, і хоч отримав від Крижанівського: — Делаите что хотите. Нет хозяина, я не могу говорить. — Але було пізно. Прикусивши, як то кажуть язика, та подякувавши Крижанівському, я був змушении тепер хоч постукати в двері майстерні, щоб не викликати підозріння в тих, що підслухували нашу розмову з Крижанівським.

Ідучи болотом до осідку торфорозробки, я виразно бачив розчинені половинчасті двері в прибудівці до механічної майстерні, де містився паровии двигун. І так само виразно бачив метушню людеи у дверях паровика. Тепер знову, прив'язавши Сокола до хвіики біля вже чималого бугра попелу, що кочегари вивозили тачками від паровика, зіишов його узбіччям до відчинених двереи, і ще

більше розчарувавшись, назвав себе нерозважним і недосвідченим дурнем. Розчинені двері були не для того, щоб вигідніше було працювати біля парового двигуна, чи ремонтувати його, а для того, щоб вигідніше було в затінкові пильнувати під'їзду до осідку від сторони болота. Паровик, правдоподібно погасили ще перед німецькою окупацією, так він не діючий стоїть і до нинішнього дня. У дверях та ліворуч паровика туго втоптана земля, а праворуч будяки, спрагнені соняшного світла, тонкі й покручені поп'ялися по котлі паровика вище шибок вузьких продовгувастих вікон.

Стояти в розчинених дверях та розглядатися, було більше небезпечно ніж в приміщенні контори, і я голосно окликнув.

— Гей! Хтось тут є!? Я, староста з сусіднього хутора, бажаю говорити з кимось з механіків.

На мій, правдоподібно, несподіваний оклик та ще більше несподіване пояснення, із-за недіючого паровика виступила невисокого росту русява молодичка і збентеженим голосом запитала.

— Това... Пан... Пан-товариш, — за кимось питають?

— Я приїхав до Андрія (Степановича), але Крижанівський сказав мені, що його наразі нема дома, а нам на хуторі колодязь зіпсувався і я б бажав говорити з кимось з майстрів, щоб його відремонтувати, або... — Я мав на думці деталі до вітряного рушія, але передумав, що говорити до незнайомої молодиці про такі речі більш нерозумно, ніж заходити до цієї майстерні.

— Якщо майстри зайняті чи на обідній перерві, то пробачте, що потурбував, я зайду іншим разом, — сказав я молодиці і завернувся відходити.

Молодиця зашарілася, швидко переводячи зір то на мене, то на щось за паровиком, чи як пізніше виявилося, прибудівкою до паровишні.

— Ні, ні, пане-товаришу, ви мене не пізнали. Я з паном-товаришем щось говорити маю і механіки з паном-товаришем говорити бажають. — Молодиця швидко підбігла до мене, взяла за руку і потягла за собою за паровик, повторюючи: — Прошу зайдіть. Прошу зайдіть...

Мова і поводження молодиці нагадали мені Крендесерука, Остапчука, Усенка, Гнипа та взагалі колишніх працівників торфорозробки, пов'язаних з

Визвольними Змаганнями або репресованих совєтською владою, і промайнула в мене думка про можливі зміни на торфорозробці.

Вони, мабуть, більше не стерпіли узурпації Коржа, усунувши чи зацуркувавши (закрутити цуркою перевесло на снопі) його, тепер не знають, як поводитися, а тому й Крижанівський, не міг ясно мені відповісти. От дурень, — вплутався! — вилаяв я себе мовчки, ідучи слідом за молодицею.

За паровиком, в прибудівці, що мала двоє чималих вікон звернених в сторону Холодівщини, більшу половину займав добрий, дубовий канцелярський стіл. По кутах стояло декілька тумбочок, а біля стола з півдесятка дерев'яних табуреток. За столом сиділо два чоловіки не більше років по тридцять віком. Один лицем до дверей, звідкіль я з молодицею увійшов, а другий сидів спиною до нас і навіть не відповів на моє привітання і не обернув лиця подивитися на мене чи на молодицю. Цей, що сидів лицем до дверей, спершу усміхнувся, коли я сказав не "здраствуйте", а "добрий день", а потім відповів також "добрий день". Вислухавши мене, хто я, та чому прийшов до них, показав пальцем на табуретку, що стояла в кінці столу і сказав мені сідати на неї. Молодиця сіла на табуретку, але так, щоб нас трьох бачити в лице. Переглянувшись з тим чоловіком, що насуплений сидів за столом і тільки поглядав на мене та у вікно, ніби когось чи чогсь там сподіваючись, та моргнувши на молодицю, почав випитувати в мене про технічне влаштування колодязя: якої сили помпа, розмір поршня, глибина колодязя, вишина вежі, система передачі і тому подібне, про що я докладно не знав, і мене не обходило, чи поршень в помпі має діяметер десять чи дванадцять сантиметрів. Мені потрібно було колінчастий вал з трьома підшипниками, або прямий вал з двома підшипниками та конусною зубчатою передачею, до чого можливо було б прикріпити крила. Розмір вежі, розмах крил, пов'язання вітряного рушія з помпою, то мало бути ділом ковалів та теслярів.

Мій співбесідник розумівся багато краще на механізованих установках ніж я і досить вдало і цікаво розповідав і переконував мене, що так просто і без розрахунків за діло братися неможливо. Потрібно знати, скільки сили потребує помпа, яка швидкість має бути на

передачі, сила вітру, можливості гальмування і так далі.

Насупленому чоловікові, мабуть, надокучила наша балаканина, чи він мав обов'язок нас наглядати, бо він кивнув головою молодиці, а вона, ніби опарена, зразу схопилася з табуретки і поспішно вийшла з кімнати. За декілька хвилин повернулася спокійна, сіла знову на табуретку і тільки почекавши з хвилину, подала якісь знаки мімікою та кивками голови насупленому. Я, звичайно, цього "не помічав", вдаючи зацікавленого тільки деталями до вітряного двигуна та постачанням води для хуторян, а в думці шукаючи причини як скорше знайти якусь причину якогось домовлення чи відмовлення та відійти від цих "милих" механіків і спробувати від'їхати незатриманим "хозяїном" Коржем, чи хто тут тепер "хозяйнує".

Насуплений чоловік знову почав накивувати молодиці головою та коситись очима, але вона чомусь відповідала негативно і вперто сиділа на табуретці, правдоподібно отримавши від когось важливішого ніж цей насуплений запевнення, що я жадної небезпеки на торфорозробці не утворюю, і нема чого їй бігати на розглядини чи розвідку, і після чергового настирливого кивання головою, молодиця підхопилась з табуретки і з гнівом в голосі звернулась до насупленого.

— До бісової матері з твоїми моргами, я тобі сказала, що цей пан добрий! Цей пан мені життя врятував! Та й не за мене одну був заступився, коли б ви й не подумали про це. Ви тільки те й знаєте, щоб вам було гарно та безпечно, а що бідна Ганя бажає та думає, у вас нема гадки. Я в пана-товариша маю щось запитати і запитаю!

Насуплений чоловік суворо глянув на мого співбесідника, той здвигнув раменами, мовчки підсів ближче до столу і поклав протягнуті руки на нього. Насуплений, посовався по лаві, заглянув під стіл, а потім і собі поклавши руки на стіл, почав тарабанити по ньому пальцями. Що це все означало на їхній "мові", мені неможливо було здогадатися, а до того мою увагу відвернула молодиця з своїми запитаннями.

— Ви ж будете той пан-товариш, що вас Ганя (прізвища не пам'ятаю) обціловувала?

Моя свідомість не могла швидко підказати мені, хто ця молодиця і про яку саме Ганю чи Галю вона говорить.

— Ви, — кажу молодиці, — помилились щодо моєї

особи. Парубкуючого, мене жодні Галі не обціловували, а тепер я одружений і маю вже сина й дочку, то на мене Галі й дивитися не бажають, не то цілувати.

— Помиратиму, то про вас останнього згадаю, пане-товаришу, — вдарила по столі ладонею молодиця, на підтвердження свого переконання. — Як Бог на небі, моя правда! Я й присягнутися, гріха на душу не візьму. Он там, — показуючи на вікно в напрямку Холодівщини, втираючи буйні сльози, швидко говорила молодиця, — взимку, біля вагонів вас обцілувала Ганя. Вітер дме ніби оскаженів, зимно в саму душу залазить, на хідку слизько, руки від тяжи омлівають, ноги підламуються... Мені й сьогодні здається, що вас сам Бог на нашу біду послав... Ганя ніби збожеволівши, кинулась на вас... І все потім змінилось: ваш начальник прислав робітників допомогти завантажити вагона, і більше до тих проклятих вагонів нас не посилали...

Про випадкову зустріч з так званою "визволеною сестрою", русявою Ганею, я вже згадував у розділі "Визволені брати...", тому знову переказувати зайво. "Хазяїн" Корж, чи хто там на торфорозробці, "був заправилом між "механіками". Наступного дня прислав двох молодих "механіків" перевірити правдивість моїх слів та відвідати осідок торфорозробки. Для переговорів з ними я ще покликав Федора Малишка, бо він ознайомлений з механіками торфомішалок і приблизно знав, які саме частини з торфомішалок могли бути пригідні для нашого вітряка.

Молоді "механіки" слухали нас з Малишком, вимірювали вежу над колодязем, заглядали в цементоване заглиблення, де встановлені труби та механічна частина колодязя і накінець висловили свою думку щодо будови вітряного двигуна та ціну за нього.

— Перед тим, як накреслимо пляни, ви мусите заплатити нам пів тонни житнього борошна. За готові пляни,ми також бажаємо пів тонни борошна.Скільки буде вам коштувати виготовлення частин вітряка та встановлення його на вежі, будемо домовлюватися, як будете мати готові пляни.

За таку ціну я з Малишком не знали навіть що сказати, а "механіки", мабуть, були певні, що ми не погодимось, бо без будь-якого домовлення відійшли, звільнивши мене хоч з обов'язку чемности, їхати другий раз до "хазяїна"

Коржа з подякою за допомогу і дозвіл "механікам" будувати нам вітряний двигун для колодязя.

А ВІТРЯК НАМ ДО КОЛОДЯЗЯ ТАКИ НЕОБХІДНИЙ

З Коржовими "майстрами" мені не тільки через ціну неможливо було домовлятися, але й взагалі мати з ними якийсь зв'язок, означало наражати себе й хуторян на Коржову ласку й неласку. Булітка ще обіцяє порозумітися з своїми знайомими майстрами в Шостці, але то може бути також дуже дороге і непевне "підприємство". В Шостці між власовцями, в поліції, і в кожній установі та підприємстві "майстрів" більше ніж в "хазяїна" Коржа на торфорозробці. Покаже Булітка двом-трьом "майстрам" стежку до нас на хутір, а потім від них не відв'яжешся. Булітці я сказав, що раз з Коржовими "майстрами" домовитись неможливо, шостенських домовляти непотрібно.

Постачання води хуторянам якось потрібно забезпечити, але як, ні мені самому якась ідея до голови не приходить, ні хтось з хуторян не міг порадити. В своєму житті я вітряки бачив тільки на малюнках, та віддаля — одного в Кролевці, але про кролевецького вітряка я був не зовсім певний, чи це справжній вітряний двигун для якоїсь корисної праці, чи це тільки метеорологічної станції мірило сили і напрямку вітру.

Їхати в Кролевець подивитися на вітряка, я намовив Євмена Кравця, не тільки через те, що він досить здібний столяр і тесляр, але й тому, що він батько мого доброго друга Івана і тесть бриґадира Василя. Василь, старому Євгену тепер тільки й розради, бо на мене дядько Євген дивиться, як то кажуть, скоса, а можливо й заздрить. З його одиноким сином Іваном ми однолітки, товаришували

майже три роки нерозлучно, з Марчевківнами любилися, але моє одруження з Оленою приспішила Гашка з Іваном, а Іван був відклав своє одруження з Галької до осени в надії, що його, як одинокого сина в батька, не покличуть служити в Червоній армії, а сталось не так, як сподівалось: Івана покликали до армії, а в перші дні війни від нього перестали приходити вісті. У мене тепер вже син і дочка, а дядьків Євменів Іван в німецькому полоні і мала надія, що звідтіль скоро повернеться.

Дядьковому Євменовому смуткові та журбі я не причина і намагаюся, як можу, його розважити та улегшити йому життя. Під час мого бригадирства я завжди йшов йому на догоду в праці й потребах коня для обробітку городу, в поїздах по дрова, на базар, чи тільки до родичів. Трудодні він заробляв теслярством у себе під повіткою, а не в господарській теслярні.

Але з дядьком Євменом, про яку справу я не почав говорити, він завжди поскаржиться.

— Якби мій Іван був дома...

Коли ми, ще на весні, обговорювали потребу заміни приводу біля колодязя, дядько Євмен був одним з ініціяторів вітряного двигуна і також не забув згадати про свого сина Івана.

— Якби мій Іван був дома, він напевно змайстрував би такого вітряка. У мого Івана самі знаєте — золоті руки.

Докіль Булітка думав та обіцяв збудувати вітряний двигун, дядька Євмена не випадало вмішувати до Булітчиних справ, але тепер, коли я вирішив будувати вітряка без Булітки, дядька Євмена обходити не випадає, а тим більше не чесно з старим досвідченим чоловіком не порадитися, не то що наражати себе на його недовір'я, що мовляв: бач, який Грицько був Іванові друг. Іван томиться та бідує десь в неволі, а він і батька його обходить. Хіба я не кращий майстер за будь-кого з хуторян? Вітряк, нам всім необхідний, не тільки йому!

Василь попередив мене, що його тесть не почувається добре на здоров'ї, чи засмучений довгим чеканням на поштівку від Івана, і навіть ремонтувати вози відмовляється, але я вирішив зайти і поговорити з дядьком Євменом перше як домовлятися з кимось іншим.

Дядько Євмен в Кролевці вже давно не був і про тамтешнього вітряка не чув, але пом'явшись, побурчавши собі під вус, згодився їхати.

Залізної конструкції вітряк в Кролевці збудували десь в 1936-му році, згідно з планами Другої п'ятирічки для виробництва цегли в давно покинутому глинищі. Глинище багате на добру глину, але знаходиться на половині дороги між центром міста та залізничною станцією. Ще під час польської окупації Сіверщини в 17-му сторіччі, поляки з трьох сіл: Гончарівки, Довгалівки та Загребелля створили місто Кролевець. Щоб випрямити шлях в напрямку Десни між центром міста та селом Андріївкою, поляки почали були засипати частину глинища, але Богдан Хмельницький їм в цьому перешкодив. Москалі, прикладаючи вузькоколійну залізницю між Брянським та Конотопом, відкупили цегельню в кролевчан і над глинищем були збудували станцію, поповно засипаючи частину глинища. Пізніше, перебудовуючи вузькоколійну залізницю на широколінійну, Московсько-Київсько-Воронізька Залізниця збудувала станцію біля села Андріївки, а гнилище залишила кролевчанам на смітник. Одні пляновики Другої п'ятирічки потребували глини на виробництво цегли, а другі — місця для поширення мешкань для кролевчан, і коли пляни надіслали в Кролевець на здійснення, одна організація пробила в глинищі колодязь та збудувала над ним вітряк, а друга над глинищем розпочала будувати будинки працівникам ткацької артілі "Відродження", і як то в народі кажуть: — Зустрів чорт, диявола, а відьма на хвіст всілася. Артіль "Відродження" ще й дозволила своїм робітникам будувати хатки з селянських комор та стодол понад гнилищем, а вітряк для цегельні залишився скрипіти на вітрі немащений і нікому непотрібний.

Ми з дядьком Євменом походили навколо вітряка високими бур'янами. Виміряли й основу його залізної вежі. Згодилися щодо висоти вежі та розмаху крил вітряка. Порозмовляли з теперішніми сусідами вітряка, що набудували хаток над самим обривом глинища. Сусіди навіть нашим зацікавленням самі зацікавилися, бо їм вода також дається взнаки: — колодязь глибокий і до нього майже кілометр віддалі.

— Вітряк, річ не погана у вітряну погоду, але коли вітру нема, де воду брати? — журилися кролевчани, сусіди вітряка.

— Біля нашого колодязя, збірник на воду маємо, а тому і тиждень без вітру, нам води не забракне, —

пояснювали ми з дядьком Євменом кролевчанам.

Конструкція вежі вітряка дуже проста: — Чотири угольні залізні штаби поєднані між собою поперечніми та перехрестними залізними угольниками. Верх вежі закінчується двома залізними обручами. До верхнього обруча прикріплений колінчастий вал з одного кінця прикріпленими до нього крильцями-лопатками, а до другого хвіст. Нижній обруч уможливлює верхньому свобідніше повертати хвостом крильця-лопатки проти вітру. Залізна кругла штаба, що пов'язувала колінчастий вал з поршенем помпи правдоподібно мала тримати верхній обруч від сповзання з нижнього, але тепер майже на половині зломана і бовтається ніби телепень під час вітру, і це нас з дядьком Євменом наводило на непорозуміння: — Як і чому верхній обруч тримається на нижньому і вже вистояв не один буревій з відломаною штабою? Але вилізти на вежу, не було як, а сусіди такими справами не цікавилися і не знали.

При оглядданні вежі та вітряка в мене виникла ідея збудування вежі з дерева, а замість колінчастого валу, пристосувати так званий диференціал, або задній міст з розбитої автомашини. Їдучи додому, свою ідею пояснив дядькові Євменові.

— Вежу збудуємо окремо від теперішньої вежі над колодязем з хвойних або дубових стовпів. Пов'язання та перехрестя, так само як і на залізній вежі, зробимо дерев'яне. Рухому колову частину вежі спробуємо зняти з німецького панцерника, що стоїть обгорілий на Писаревичах, а замість колінчастого валу використаємо задній міст з котроїсь з розбитих совєтських автомашин.

Якщо дійсно нам пощастить зробити рухомий коловорот на верху вежі та пристосувати крила вітряка до заднього моста автомашини замість колеса, ми потім легко зможемо з'єднати другий міст в низу вежі універсальним кулаком зі штабами і таким чином силу вітру зможемо передати до помпи за допомогою безконечного ремня, або звичайного валу-штаби.

Дядько Євмен ніби уважно слухав мою ідею будови вітряка та пояснення, не добавляючи свого розуму, а потім, після довшої мовчанки, несподівано запитав про воронізького Кобиляку-Сосоя.

— Ти, бува, не знався з воронізьким Сосоєм?

— Ні, — відповів я, не здогадуючись, що хоче цим

сказати дядько Євмен.

— І не чув?

— Про що? — перепитав я.

— Не про що, а про Сосоя. Про вороніжця, що бажав збудувати вітряка, — пояснив дядько Євмен.

Про Сосоя, чи вірніше про кривоплечого, горбатого і з вирлатим обличчям незаможнього вороніжця із Спадщини, на прізвище Кобиляка, під час так званого Ленінового НЕП-у, навіть у нас, на хуторі, люди розповідали різні небилиці, жарти і навіть наклепи. Незаможній чоловік, напів-каліка, самотужки взявся збудувати вітряка і з нього — забагатіти, а заможним, з повним здоров'ям, а до того надто "розумним" осібнякам, це не подобалось і вони прозвали Кобиляку "Губатим Сосоєм", і не то що розпускали про нього всякі небилиці та жарти, але робили йому прикрості. Як той Сосоїв вітряк виглядав, я не бачив, бо його вороніжці на початку колективізації ліквідували, як НЕПманську затію, а самого Кобиляку, обездоленого природою і зневажаного людьми, трудолюбивого чоловіка мені не раз доводилось бачити, коли він після праці в колгоспі ім. Леніна, приходив вбирати шкільні приміщення в Льовшинському училищі.

— Про Сосоїв вітряк я чув різні небилиці, а самого Сосоя знав, як ходив у Воронежі до школи, — вияснив я дядькові Євменові.

— А знаєш, що з того Сосойового вітряка вийшло?

— Я вже бачив тільки ямки від лігарів на вигоні.

— А що чув? Що люди говорили про Сосоя та його вітряк?

— Сосой, і без вітряка, деякими людьми вважається посміховищем.

— Ото ж то й є! — поспішився дядько Євмен. — Він був взявся не за своє діло, став людським посміховищем. Ти непевний, що з "твого" вітряка може вийти. Бажаєш і ти бути людським посміховищем, твоя воля, а мене, будь ласка, не вмішуй. В мене й так горе велике й без твоїх витівок. Як би Іван був дома... — І не договоривши до кінця, дядько Євмен замовк і мовчки ми з ним доїхали аж до його хати і тільки перед тим, як злізти з воза, дядько Євмен знову обізвався.

— Вітряк, нам до колодязя, таки необхідний, але ми з тобою спорудити щось такого неспроможні.

ВІТРЯК СТАЄ ДІЙСНІСТЮ

Відмова дядька Євмена від участи у будівництві вітряка мене пригнобила, але не переконала в неможливості. Закохана людина, ширяє рожевими думками та надіями і часто виплекує також рожеву ідею. Пригноблена та пригнічена людина свої думки спрямовує на визволення, на покращання долі, на якийсь вихід з немилого становища. Вода людям так само, як і хліб щоденний, необхідна для життя. Доки вода є в збірнику, дядько Євмен та деякі хуторяни радять мені не наражатися, як Сосой, на посміховище, а води не стане, тоді будуть не на сміх підіймати, а клясти та ганьбити: — Мурась та Марченко якось раду давали і ми воду мали, а Сірик взявся за не своє діло і навіть води нам не стало! Він сякий та отакий! Недаром його й влада переслідувала!

Розглядаючись за відповідними задніми мостами автомашини, один, мабуть з трохтонки, привіз з Пискунівщини, а на другий попрохав дозволу у воронізького німецького коменданта. Вибираючи потрібний мені задній міст з автомашини за комендантським дозволом на подвір'ї цукроварні, між брухтом натрапив на можливе поворотне коло з двома солідними обручами. Малишок перевіривши обидва мости, запевнив мене в їх цілковитій справності та можливості прикріплення одного з них до обруча поворотного кола. З дубових стовбів збудувати вежу взявся Петро Безкоровайний, а робити крила, ніхто з хуторян братися не бажав через брак досвіду. Я заїхав на Спадщину шукати за Сосоєм і там в одного старого розважного чоловіка виявив, що Сосой це образливе прізвисько Кобиляки, а Кобиляка вже покійний.

— За вітряка вороніжці з Кобиляки насміхалася, бо їм Осота та Есмань в пригоді були, а от собичани без річки вітряком і до сьогодні користуються, — сказав мені старий вороніжець.

Коли я повернувся на хутір та став справлятись з моїми хуторянами, клишкунами, тоді й вони пригадали, що дійсно в селі Собичі має бути вітряний млин. Якщо в Собичі дійсно є вітряний млин, то чому й нам нашого майбутнього вітряка не використати й для млина. Чейже для помпування води нам двигуна потрібно буде 2-3 чи можливо чотири години в тиждень?! У мене виникла нова ідея. Перед тим, як будувати ще й млин, потрібно людини, що розуміється на такій справі.

Ум за розум, чи як люди кажуть, по нитці й голка знайшлась. У мене зродилась ідея на будівництві вітряка, та можливо й млина, використати Іллю Кіндратовича Ліфіренка (Гороха), і я сказав Василеві, щоб переказав пирощанами про це Іллі. Ілля ніколи в своєму житті не брався до жодної праці окрім мельника і на мій виклик прийти на хутір Копань не поспішав.

Не іде гора до Магомета, Магомет мусить іти до гори. Не слухається Ілля Кіндартович мого виклику, потрібно поїхати до нього, бо мені з будовою вітряка бажалось би закінчити до початку жнив.

Дружина Іллі Кіндратовича, повнотіла, рум'яна і завжди привітна, як і всі її сестри Симанцівни, ніби на мій приїзд вже давно чекала. Я не посмів зупинити коня біля ґанку, як вона, з малим внуком на руках, вийшла на ґанок і почала ганити свого чоловіка.

— Переказувала ж Нюрка і я йому вже голову погризла. Кажу: довідайся чому тебе хлопець потребує. Допоможи йому. Так ні! Дивиться в стелю тим своїм одним оком, і мовчить ніби оглух.

— А де ж тепер дядько Ілля? — вислухавши Оксанині жалі на Іллю та побажавши їй з онуком доброго дня і здоров'я, — запитав я.

— Та де ж, як не біля прірви! День у день там пересиджує, ніби без його й вода не знає куди текти. Він там сидить, а в мене душа мліє, щоб була якась лиха личина в провалля його не внесла.

Іллю Кіндартовича непотрібно було довго розшукувати чи за ним розглядатися. Він сидів у затінку старої верби над глибокою прірвою греблі, не ховаючись

від людських очей. Моє наближення відчув відгомоном моїх кроків, чи у відзеркаленні плеса Есмані розгледів, бо не обертаючи голови та не чекаючи на моє привітання, захриплим голосом, ніби після довгого плачу та висловлення думок в голос, обізвався до мене.

— Міг, ти, Трохимовичу, передбачити таку людську нахабність? Міг ти подумати, що людина дійде до стану свинства і пічне руйнувати те, з чого хліб їсть? Скільки я живу, як давно я знаю світ і людей, такого не чув і не бачив! Навіть не припускав, щоб людина сама собі ворогом була, руйнувала те, що їй забезпечує прожиток, а головне що руйнує свідомо. Руйнувати заради чого і на якій підставі? Та він же сучин син-бандюга з нашого млина ось уже два роки хліб їв, і своїх посіпак годував! Ну, скажи, скажи мені Трохимовичу, навіщо він нашу працю знівечив? Навіщо він прийшов з посіпаками, підклав динаміт і розірвав нашу греблю? Навіщо!? — І Ілля розплакався, розхлипався над прірвою греблі, ніби над трупом рідної, любої дитини.

Розірвав "хазяїн" Корж греблю на Пирощині на тій самій підставі і в тій самій цілі, що й московські більшовики в революцію замордували пирощанського вчителя Варавку та його дружину, а їхнього сина Улитку були вкинули в став, ніби сліпе цуценя. Вислужники німців та московських більшовиків, Яловенко з Суботою замордували Варавчиного та Іллінього сусіда, Трохима Трохименка-Пискуна, а Корж дав згоду на морд Василя Кузьменка.

— Пирощани, незаможні хуторяни дорібком, але благородні душею і свобідні думкою, а це окупантам не до загарбання.

Пожурившись нашою долею та долею Есмані і всівшись рядом з Іллею над прірвою, я вияснив Іллі чого по нього переказував і чого сьогодні до нього приїхав, але Ілля без надуми мені відмовив.

— Вода буває деколи бурхлива і непокірна, але я знаю як з нею поводитися, як її приборкати і запобігти її витівкам та вчинкам, а вітер для мене тільки шум у верхів'ях дерев та хвилі на воді. З водою я виріс, а про вітер не знаю й знати не бажаю. Воді я знаю як дорогу перегородити, зібрати її в став, в силу, і на лотоках примусити її крутити колеса, а вітру в міх не спіймаєш і забором йому дороги не перегородиш. Силу води я знаю як використати. Насипати греблю, зробити скриню,

лотоки, колеса, кулаки, веретена, ковші, совки і всяку утвар, я зроблю й змайструю, а з вітром я в своєму житті ще не мав справи і на старість мати не бажаю. Про вітряки я й думати та навіть бачити не бажаю. Скажи людям гатити греблю, я буду в тебе безкоштовно працювати, аж докіль млин потребуватиме мельника.

Гатити греблю в теперішній час та нашою тягловою силою — кіньми, ми неспроможні, навіть погодивши справу з "хазяїном" Коржем, а Корж напевно не погодиться, бо це правдоподібно залежить від рішення підпілля. Мені виразно сказала "визволена сестра", проводжаючи:

— Ви, пане-товаришу, й по смерть сюдою не їздіть.

Якщо й правда, що в селі Собичі, ще й досіль використовують вітряк для помолу збіжжя, то нам вітряка вистачить води напомпувати, невеликий камінь крутити і пшонянку врухомлювати. Таке "підприємство" Коржові та його посіпакам очі не мулятиме і німці на таку "техніку" уваги звертати напевно не забажають, а для хуторян сила вітру чималою допомогою буде. Хуторяни не тільки воду і борошно на хліб матимуть, але й певну незалежність від Коржових примх та німецьких дозволів на помол збіжжя в млині одинокому, для всього Воронежа, в господарстві колишнього колгоспу ім. Леніна. До того той млин залежить від електро-сили з шосткинської електростанції, а станція в свою чергу залежить від запасу кам'яного вугілля та ласки подібних "хазяїв" до Коржа. А в додаток, кам'яне вугілля в Шостку можливо завозити тільки залізницею, а залізниця розірвана "хазяїнами" на річці осоті. Донбас з вугіллям далеко. Фронт з німцями та більшовиками, не за горами...

Переконати себе Ілля не дав, а з насильно копаного колодязя, люди кажуть, води не нап'єшся. Згодиться людина з тобою щось поділити, матимеш друга, а примусиш людину, матимеш ворога. Іллю Кіндратовича залишив я над прірвою греблі на тому місці, де й знайшов його, а сам вирішив поїхати на шлях подивитися, що без мене зробив Грицько Гречка, та дати Іллі час на заспокоєння та обдумання.

Була вже пізня обідня пора, коли я вертаючись зі шляху, заїхав знову до ґанку Іллі Кіндратовича і натрапив не на післяобідній час, а якраз на обід. Симанцівна Оксана ще тоді, коли їхня одинока дочка Марійка не була

одружена з Сергієм Мокрогузом, а я ішов чи велосипедом їхав мимо їхню хату до праці на роз'їзд, було не раз з дороги заверне: — Ей, хлопче! Заверни сюди! Я маю щось в тебе спитати.

Оксана, покликавши мене, не тільки запитає, що вона мала на думці, але й розповість щось нового і обов'язково запропонує як не обід, то принаймні шклянку молока, березового вкислого соку, пиріжок чи тільки кусень хліба помащений маслом, або з кусником сала. Я був переконаний, що Оксана, як і її сестри, бажала б мати мене за зятя, але коли я одружився з Оленою і Сергій одружився з Марійкою, вона мене вперто називала хлопцем і гукала з дороги — "щось запитати". Тепер я не поспів зупинити коня біля ґанку, як Оксана появилася на ґанку з своїм: — Ей, хлопче!

— Ей, хлопче! Де ти пропадаєш? Ми на тебе з обідом чекали і вже надію були втратили. Ходи мерщій! Пообідаєш з нами і я маю щось в тебе запитати.

За обідом, поговоривши про щоденні справи, я знову завів розмову про вітряк, намагаючись зрозуміння не так від Іллі, як від Оксани.

— Сидіти над прірвою нікому користи нема: ні вам, ні мені і навіть річці від цього не покращає, не погіршає, — звернувся я до Іллі. — Я від вас не вимагаю чогось неможливого, а тільки прохаю допомоги, зрозуміння, і то не для себе особисто, а для хуторян. Люди ж якось використовують силу вітру собі на користь, чому б нам не спробувати? Кажуть в Собичі люди мають вітряк, чому не поїхати туди і не подивитися? Можливо це дуже мудра штука, а можливо це не багато складніше, як і водяний млин. Ні ви, ні я ще в тих сторонах не бували, то чому б нам хоч з цікавости не поїхати туди?

— Ні! — була Ілліна відповідь. — Я тобі вже сказав, що з водою я знаю що робити, а з вітром, нехай йому грець! Даремна твоя думка і мова.

Мої розрахунки на Оксану цього разу не завели. Позбиравши посуду зі стола, залишила Марійку біля помивайника мити та витирати посуду, а сама з внуком на руках сіла біля столу і звернулась до чоловіка.

— Ти, Ілля Кіндратович, подумав би краще не за себе та прірву в греблі, а за свого внука. Батька вже можливо й в живих нема і з нами невідомо, що буде, закіль він виросте. Цей же хлопець, ти добре знаєш чий він і як йому довелося

гіркого життя спробувати від дитинства, а ти, та такі як ти сусіди та хуторяни, і пальцем не ворухнули, щоб йому допомогти, в чомусь порадити. Він самотужки вибився в люди. Він не приїхав до тебе, як Марченко, щоб глотку залити, а щоб людям добро зробити, приїхав тебе прохати. Постав ось цього твого внука на його місце, та й подумай. Тобі, Ілля Кіндратовичу, хлопцеві допомоги відмовляти — гріх! — висловилась Оксана, і мабуть щоб не зраджувати свого чулого до людської біди серця, обцілувала внука і пішла з ним в світлицю, зачинивши за собою двері.

Марійка закінчивши мити та витирати посуду, пішла до матері та сина в світлицю, а Ілля Кіндратович посидівши дещо мовчки за столом, подав мені руку на знак згоди та приобіцяв завтра ранком їхати зі мною в село Собич на оглядини вітряка.

Наступного дня був тихий, теплий і соняшний ранок. Ілля Кіндратович дотримав свого слова і прийшов до мене перед сніданком. Олена Іллі не знала, але до нього поставилась доброзичливо і запросила на сніданок, однак він ришуче відмовився і навіть не забажав ласкаво віднестися до нашого сина Олексія, коли я йому сказав, щоб він сказав дядькові Іллі добрий ранок та запитав про його внука одноіменника.

З досвіду знаючи , що з мельниками мати справу, як то кажуть, "на сухо" неможливо, бо "на сухо не меле", я в хуторян роздобув півлітру розведеного спирту. Олена нам на полуденок наготувала чималий вузлик харчів, але це все чомусь Іллю не задовольняло і він навіть не забажав хоч раз махнути рукою Олексієві, коли він заплаканий через те, що я не взяв його з собою в дорогу, наполегливо махав на прощання рукою, не зважаючи на свої буйні сльози. До Клишок, і Клишками, Ілля на возі звісивши обидві ноги, вперто одним оком дивився на землю, не відповідаючи на жадне моє запитання чи зауваження. За Клишками Ілля дещо повеселів і став розглядати околицю. Ліворуч дороги, якою ми їхали, околиця була бугриста і перетикана лісами та перелісками, подібна до надесманської, тільки що не видно було жодних хуторів чи окремих господарств хуторян. Праворуч дороги, на відміну, була широка і розлога зелена рівнина ген-ген аж до північного обрію.

Мені ще в житті не доводилось бачити такої розлогої рівнини з таким далеким краєвидом і я не втерпів, щоб

запитати в Іллі:

— Ви думаєте, Ілля Кіндратович, що ця рівнина сягає аж до Воронежа?

— Можливо, — обізвався він одиноким і першим словом за час нашої подорожі, що вже тривала майже дві години. А ще за годину, майже під самим Собичем, обізвався до мене з докором.

— У Сіриків на роботі та з Сіриками працюючи я провів більше половини мого життя. З твоїм покійним батьком та дядьком Петром ми працювали, домовлялися, млини арендували, добро і лихо ділили, сперечалися, але завжди я був певним де моя правда, а де Сірикова. Завжди я передбачав, коли з початого діла з Сіриками буде хосен чи втрата. З тобою, ми були зайшли з дуру на фронт, де нас чуть не постріляли німці, а потім червоні. Тепер ти мене везеш і сам не знаєш куди і по що. Кажеш: — Поїдемо, побачимо, а що побачимо, ти не певний. Чому ти так необдумано робиш, от що мене дивує і гніває.

Заперечувати мою недоречність мені не випадало, бо й дійсно, я не знав і не був певний, що ми зможемо побачити в Собичі, а виправдуватися за нерозважність, коли ми з Іллею впленталися на Писаревичах між фронтові чвстини німців і більшовиків, неможливо. Як би я не зайшов був випадково в Дубовичі, Ілля напевно сидів би в млині, доки не прийшли б німці. Як би Ілля був не згодився іти додому в неділю, я б напевно зайшов на Андроників хутір, і Писаревичі був би обминув. Як би людина знала, об що спіткнеться, то напевно обійшла б, а так потрібно деколи надіятися тільки на сліпу долю.

Цього разу нам з Іллею, як кажуть люди, не тільки поїхало, але й підвезло. Ліворуч дороги, перед селом Собичем на невеликому бугрі стояв спокійно, не розмахуючи крилами, великий старий вітряк. Добре в'їжджена від села дорога вела до нього, що зразу нам підказало, що вітрак все ще в ужитку. З розчинених дверей нам на зустріч вийшов сивобородий, в рохрістаній полотняній сорочці старий чоловік і привітавшись, поцікавився, хто ми і чого приїхали. Довідавшись, що ми цікавимось влаштуванням вітряка, старий зразу повеселів, розгомонівся про вітряк ніби про старшу дівку, до якої приїхали свати.

— Пустоголовці говорили, що землю оратимуть тракторами, а коней на ковбаси перероблять. Збіжжя

електрикою молотимуть, а вітряк горобцям в оренду віддатуть та піонерів до нього водитимуть, щоб вони на власні очі переконалися, що їхні діди та прадіди темні були, в Бога вірили та вітер благали, щоб їм свою силу дарував. Тепер, люде добрі, самі бачите: Де ті трактори? Де та електрика? А вітру Бог не убавить і не пошкодує. Зараз літо, людям потрібно поратися біля врожаю. А впораються в полі, Бог і вітер пішле. Вітер, Божа благодать, так само як і сонце, дощ і людський розум. Ви люди добрі, і ваша думка — Боже натхнення.

Старий, сивий чоловік не тільки згодився показати нам устаткування вітряка, але як що потрібно буде, поїхати до нас на хутір показати, розказати чи навіть допомогти.

— Я з вас і копійки за допомогу не порахую. Згадаєте мене добрим словом і мені й того буде досить на тому світі. А вам та вашим хуторянам вітер — Божа благадать, буде великим даром Господнім.

Сивий дід не шкодував ні слів ні часу, показуючи нам з Іллею устаткування вітряка та пояснюючи його дію і працю. Випивши по чарці за полуденком, дід знову розговорився про вітряки, переконуючи нас з Іллею в його користі для людей.

— Мій покійний дід, царство йому небесне, цей вітряк збудував і батько, земля йому пером, в ньому зуби з'їв мірошникуючи. Сина мого, песиголовці за дідів та прадідів труд в Сибіряку загнали, нехай йому чужа земля буде легкою, а якщо ще живий, легенько ікнеться. Я в дочки лиху годину пересидів, а потім таки згодився бути кріпаком нашим шмаркачам та неробам і зберіг, дякувати Богові, дідову та батькову працю, ще й вам для прикладу. Отакі шмаркачі було прийдуть з своїм також зашмарканим вчителем, — розказував дід, гладячи рукою по голові свого помічника, хлопчину років п'ятнадцяти. — Це мій внук, — пояснив сивий дід. — Так, отож прийдуть шмаркачі, продовжував він далі, та й давай мене на сміхи підіймати: — Ти діду з своїм вітряком — анархія, пережиток минулого, гальмо прогресу. Тепер трактор, — в полі, а електрика — в хаті. А воно ось що вийшло: трактора, не при страві споминаючи, чорт забрав, а шмаркачів німота до себе в неволю вивозить. Вітрячок, Боже благословення, пережив, перестояв лиху годину і тепер шмаркачеві-внучкові знайшлося місце сховатися від

німецької напасти і вам, дасть Бог, прикладом стане. В людей на полі святий хлібець достигне, а ми з внучком тимчасом кулаки, ступиці зремонтуємо та камні викуємо. Затим і Бог вітру пішле. Нам з внуком робота й задоволення буде, а людям — борошно на хліб святий. Вітер — Божа сила, а не якась там смердюча торохтілка, що нечистий видумав. Вітрячок в надійних руках і з Божим благословенням діло дуже добре, поплатне і зовсім просте. Маленький вітрець — прилучи один камінець і нехай помаленьку крутиться. Розгуляється — підведи другий. Багато сили у вітру — зверни крила за вітром. Зареве та вихрить — відверни зовсім крила і зупини їх та прив'яжи надійно, доки ль дещо втихомириться, — повчав нас з Іллею сивий дід, підкручуючи свої не дуже довгі, але надто посивіли вуса після полуденку.

Іллі непотрібно вчитися, як робити кулаки, ступиці чи взагалі передавати силу вітру чи води до урухомлення каменя. Йому потрібно було докладніше познайомитися з будовою самих крил вітряка: похилість лопаток до вітру, густота переплетення на лопатках, товщина держаків крил і так далі. Дід пішов з нами до крил і, як досвідчений вчитель, показав і розказав їх будову та працю.

— Літом, коли вітри не сильні, крила можливо покривати ряднами, щоб затримували більшу силу вітру. Осінню, коли сила вітрів збільшиться, рядна потрібно зняти. Довжину крил потрібно пристосувати до міцности куларів та ступиць. Навіщо вам сила у крилах, коли снасть не витримає напруги? — пояснював нам сивий дід.

Дід з внуком мав ще й свою чвертку досить доброї самогонки і розлив її в чотири чашки, побажавши нам щасливої дороги та успіху в будові вітряка.

Виїхавши на дорогу, я не стерпів і запитав в Іллі:

— Ну, як Ілля Кіндратович, щось вийде з нашої поїздки?

— Вийде, Трохимовичу! — радісно відповів Ілля. Буде вітряк, Трохимовичу! Пусте діло! Нема чим навіть голову сушити. За три тижні матимеш готові крила, якщо знайдеш когось, щоб підсобив мені. Якщо Петро вежу закінчить до трьох тижнів, крила будуть готові. Хліб поспіє, ми ,можливо, до того часу і камінь встановимо, — розгомонівся Ілля. — Помпуватиме воду то й крутитиме камінь; про це двох думок бути не може. В дідового вітряка майже двадцяти-метрові крила, а ти кажеш, що

вежа так збудована, що довших за десять метрів причеплювати неможливо, то замість чотирьох — зробимо шестеро крил. Каже дід, що його вітряк в добрий вітер крутить два камені; наш буде крутити один і то добре. Роздивимось що до чого, призвичаїмось до вітру, тоді будемо ,можливо, й про другий камінь думати...

Ілля Кіндратович сидів на возі деякий час задуманий, а потім знову почав жваво розмовляти.

— Мені оце, Трохимовичу, пробач, але я з думкою не можу примиритися. Як тобі така дивовижна думка прийшла до голови? Подумаю, це зовсім пусте діло; чотири стовпи, перехрестя, дві, нікому не потрібні, осі з автомашин, кружки заліза, крила і використовуй дармову силу, як тобі забажається і на що тобі потрібно. Подумаєш, подумаєш, таке щось навіть і приснитись неможливе. Якби не моя Оксана, нехай їй легко ікнеться, клянусь честю, присягаю Богом, що ти мене ніякими обіцянками не намовив би в жадну спілку з тобою заходити, після тої халепи, в яку ти мене завів був на Писаревичах. Ти розумієш, в якій ми халепі були з тобою на Писаревичах? Ти розумієш, що нас німці з кулемета могли посікти на капусту, а більшовики постріляти ніби куропаток під час ожеледі зимою. Ти тільки подумай! Той кацапчук вів нас на Бабаків хутір, а я грішною душею не тільки тебе, а й твого батька та матір проклинав. Ти з кацапчуком жартувати затівав, а в мене душа місця в тілі не знаходила. Він нас постріляти міг на кожному кроці. А от тепер я сам бачу, що не ти а я був невірним Томою, за що пробач мені, Трохимовичу. І не величай мене більше Кіндратовичем, я не вартий того. Були ми з твоїм покійним батьком та дятьком на ти,і ти мене тільки Іллею зви. Ось тобі моя рука і моє щире вибачення. — Ілля схопив мою руку і почав цілувати її та тулити до обличчя, по якому з одинокого ока сповзали буйні сльози. — За кривду тобі вчинену моєю нерозважною думкою, я тепер сторицею віддячуся. Задумане тобою діло довершу ніби рідному синові і перед людьми за тебе постою.

За майстрування крил Ілля дійсно взявся так, як і обіцяв, їдучи із Собича. Ранком, хуторяни ще пораються біля своїх господарств, а Ілля вже в майстерні долотом довбає дірки в держаках крил вітряка, дощинки вистругує чи пилкою дошки розрізує. Хуторяни порозходяться після праці домів, а Ілля все ще чимось стукає, або пилкою чи

рубанком у вечірньому повітрі висвистує.

Собі в помічники Ілля час від часу кликав Ковбасу Петра і в нього переважно й ночував. За трудодні з Іллею було тяжко домовитись, бо його праці в якусь норму вкласти неможливо і до робочих годин він не бажав пристосовуватись. Запитає Василь скільки він провів часу в майстерні чи скільки записати трудоднів за пророблений день, а він його до мене посилає.

— Я з Грицьком домовлявся, його й питай.

Ілля дійсно живе в шкаралупі давно виїденого горіха, коли людську працю цінили не трудоднями, за які платять грамами збіжжя та безвартісники копійками, а сумлінням, людською гідністю та пудами.

— Ілля Кіндратовичу! Пора вже вам кінчити працю та іти відпочивати, — кажу йому, а він струже чи пиляє та вдає, що мене не чує.

— Дядьку Ілля! — гукаю йому майже на вухо.

— О! Це ти, Трохимовичу, — обзивається ніби здивований.

— Час кінчати працю, та й Василь мусить знати скільки вам трудоднів записувати?

— Трудодень, трудодень, дайте хліба хоч на день! Ти знову з своїми трудоднями. Що запишеш, те й буде, а не запишеш, також буде гаразд. Ми з тобою робимо діло, щоб людей здивувати, а ти мені перебиваєш працювати. Докінчу ось оце, тоді й піду відпочивати.

На декілька днів Ілля не дотримав обіцянки, бо зробити шестеро крил, забрало йому дещо більше трьох тижнів.

За тиждень до свята Спаса, одного напівпасмурного дня, коли північно західній вітер не так наганяв пірвані хмари на сонце, щоб робити прохолоду косарям та в'язальницям, як лоскотав прохолодою їхні розпотілі обличчя та оголені руки, ми з Іллею та Безкоровайним Петром, випробували вітряк і за півтори години часу, напомпували в збірник десь біля 50.000 літрів води. Вітряний двигун для колодязя став дійсністю, а для хуторян запорукою постачання води та надією на можливості мати ще й власний млин.

Для мене найбільшою несподіванкою, пов'язоною з успішним закінченням будови вітряка, була похвала від Івана Залоги та Патлахової Дуньки (Вівді).

Іван прийшов того ж самого вечора, як ми наповнили

збірник водою, поставив свою десятизарядну півавтомат-ґвінтівку біля огорожі і якось несміло постукав в наші сінешні двері. Коли я відчинив двері та запросив його зайти до хати, він мовчки подав мені руку і кивком голови показав, що бажає посидіти зі мною на лавочці біля хати, а не в хаті.

— Ти знаєш, — якось винувато сказав Іван, коли ми всілися на лавочці, — я був тебе порахував недоумкуватим, коли ти першої осени бриґадирства колгоспного омшеника переробив на лазню, а тепер й сам бачу, що я був помилився. Бджіл ми напевно ще довго не матимемо, а хуторянам час від часу потрібно десь добре випаритися і помитися. Вітряка також не кождий наважиться з нічого будувати... — А після довшої мовчанки, все ще не дивлячись мені прямо в лице, добавив: — Я тепер знову зв'яковим між мадярами та поліцією, і буду більше дома, то як що того... не бійся. І не пояснивши, потиснув мені знову руку, забрав свій півавтомат і мовчки, не поспішаючи, відійшов.

Вівдя, сестра Ночовного Якова і дружина Самійла Патлаха, що десь пішов по мобілізації, та мати трьох синів-соколів, що все ще пішком попід столом ходять не пригинаючись, того дня, як ми помпували воду, була в родичів у Клишках і звідтіль йдучи, зайшла до нас в хату і нічого не говорячи, почала обціловувати мене та Олену. Ми звичайно здогадувалися, що її Самійло прийшов додому живий та здоровий, а вона розрадувалась працею і виглядом вітряка. В Клишках наш вітряк ніхто інакше не зве, як квіткою! Нарешті пояснила Вівдя свою радість. Тепер люди вийдуть з Клишок на попе, нашою квіткою любуватимуться і знатимуть, де наш хутір заквітчаний. Вийдуть вороніжці і їм ми своєю квіткою нагадуємо, де ми живемо, працюємо та добро наживаємо. Я оце, йдучи з Клишок, і задивившись на вітряка, вирішила вам одну вівцю подарувати на щасття. Гашка вам була подарувала, але вам не пощастило, а з моєю напевно пощастить, бо від щирости.

УСІМ НЕ ДОГОДИШ

Майже до самого Спаса праця в господарстві та моє старостування в ньому не мали будь-яких труднощів та непорозумінь. Косовицю та стогування сіна на Скорикові закінчили своєчасно. Сіно з пирощинського ставища скосили і склали в стайні. Сіно з писаревичинського ставища я думав некошеним розділити між хуторянами, але Василь та ланкові порадили з цим не поспішати і затримати ставище некошеним хоч до закінчення збирання ячменю, жита та пшениці, мотивуючи тим, що накошеного сіна на Скорикові та пирощинському ставищі буде досить для коней та хуторянської худоби.

Жнива не затягалися. Збіжжя не перестоювало. Сіно-косарка з пристосованим Малишком мостиком-грабками не поступалася своєю працею перед жаткою самоскидкою.

Для обмолоту врожаю німці завезли дещо пального для тракторів і я зумів запастися повною бочкою пального та банкою на 20 літрів оливи, що раніше вживали для електро-трансформаторів.

Перша напомпована вітряним двигуном вода також була не малим досягненням хуторянського господарювання.

Отримані листівки від Івана Кравця з полону та хуторянських дівчат з невільничої праці в Німеччині не були радісні, але й не сумні новини. Іван далі голодує, тяжко працює і все ще хворіє, перестудившись в таборах полонених, але вже з тіла позбувся чиряків та болячок, завдяки якійсь дубов'янці, що також працює в того поміщика що й Іван.

Дівчатам також дошкуляє недоїдання, тяжка праця,

бомбардування літаків, а найгірше, дівчатам так само як і Іванові, дошкуляє журба за рідними, друзями, домівкою.

На саме свято Спаса я був вирішив зробити хуторянам приємність, а зазнав перших неприємних докорів, а головне від тих, кому я зовсім цього не бажав робити і навіть робив без будь-якої користи для себе.

Ще за Марченкового старостування він був роздобув три шкіри у німецького коменданта для господарства і віддав їх вичиняти Гречкам. П'ять шкір виявилось в господарський коморі, коли я наказав Зеленському передати комору Федорові Лукашову. Я сказав Лукашову, щоб хтось з хуторян вичинив цих п'ять шкір не на сирець для зброї, а на товар придатний на взуття. Вичиняти ці шкіри взявся Петро Ковбаса. П'ять шкір я привіз з Шостки після чергової м'ясопоставки німцям хуторянами, в рахунок чого пішов і мій бичок. Ці шкіри взялися вичиняти Марченки.

Про шкіри, які вичиняли Гречки, я не знав і вони в господарських записах не рахувалися, але в Гречок не вистачило сумління, чи вони з Марченком посварилися, я про це не розвідував, але коли Гречки привезли готові шкіри в господарську комору, мені здалось тримати їх не рентабельно, аж до часу коли вичиняться інші шкіри і потім розрізати та роздавати хуторянам, тому що час непевний і небезпечний. Німці, мадяри, поліцаї, партизани чи тільки свої несумлінні злодії можуть поласуватись на громадське добро.

Шкіра тварини не однакової товщини і якости у всіх її частинах, а тому вирізати з неї потрібні частини на взуття, потрібно з розрахунком: на підошви, стілки, задники, передки і так далі. Я мав певність про три партії вичинених шкір, тому й сказав Лукашову знайти чоловіка, що розуміється на шкірах і порізати їх на три ґатунки:підошви і стілки до одного ґатунку, задники до другого, а передки до третього, і так розкласти по списку всім особам, що виробили в господарстві не менше ніж по 50 трудоднів. А щоб з цих трьох частин записувати першим в список, ми з Федором, в присутності декількох осіб, попрохали якусь присутню дитину вибрати з кашкета відповідний "номерок". Як саме чергувалися підошви з задниками та передами, ніхто багато уваги не звернув, бо я, і взагалі присутні, були певні, що з трьох партій, кожному працюючому хуторянинові та хуторянці буде приділено

однакову кількість і якість шкіри. Таким розподілом шкіри небагато хуторян було не задоволених, але були. Кравець Євмен навіть прийшов до мене ображений, не так із-за малої вартости приділеного йому кусника шкіри, як із-за мого товаришування з його сином Іваном.

— Дивись, який ти Іванів друг і товариш! — вимахуючи перед моїм обличчям куснем шкіри пригожої на задники, — скаржився дядько Євмен. — Я відносився до тебе ніби до рідного сина, коли ти з моїм Іваном дружив і парубкував. Як Івановому другові я безкоштовно на твоєму весіллі грав і пуд борошна на коровай подарував! Мій Іван тепер мучиться в неволі, а ти його старому батькові навіть кращого кусня шкіри не виділив! Людям підошви, переди, а Івановому батькові, — задники!

Вибачатися перед дядьком Євменом мені нема за що, бо шкіра не була моєю особистою власністю і списків хуторян я не укладав, але події так склалися, що я ніби то й брехуном в дядьковому сумлінні залишився. Закіль наступні партії шкір вичинилися, розприділяти було вже не мого "ума розпорядження", і напевно дядькові Євменові й того разу підошов не дісталося, бо як не розраховуй, а його син Іван — "зрадник родіни".

З розподілом пшеничного борошна на пироги до свята Спаса я свідомо пішов на незгоду з деякими хуторянами і від Олексія Марченка навіть отримав погрозу.

Збираючи ячмінь та жито, ми як і попердним роком виготовляли списки хуторян і згідно з виробленими ними трудоднями роздавали збіжжя від молотарки, а пшеницю я вирішив перше перемолоти на борошно, а потім розділити борошно. Для перемолу пшениці в млині колишнього колгоспу ім. Леніна в комендатурі я дістав дозвіл, хоч і не на пшеницю, а на фураж для коней, але в млині був мельником Іван Кнуренко з Пирощини, то з ним полагодити помол пшениці не було тяжкою справою. Розділяти пшеничне борошно між хуторянами згідно з виробленими ними трудоднями було дуже невигідно родинам, в яких не було батька дома, осамітненим жінкам з малими дітьми і взагалі хуторянам, які мають мало трудоднів. Наприклад ми з Оленою на свої трудодні, з розрахунку по 100 грамів на трудодень, могли б отримати біля 30-ти кілограмів борошна, а Патлахова Вівдя з трьома синами-соколами, тільки 5-6 кілограмів. Як вона ділила б те борошно, щоб і пиріжки на Спаса сини мали так як і

людські діти, і на Паску щось залишити?

Тому я ще два тижні перед святом Спаса сказав бриґадирові та ланковим, щоб об'явили хуторянам, що за вироблені трудодні двох тижнів перед святом Спаса нарахуємо по кілограмові пшеничного борошна, як нагороду за успішне закінчення жнив. Більшість хуторян та хуторянок довірилися мені і перед святом Спаса мали по 20-30 кілограмів пшеничного борошна "на пиріжки", а такі хитруни, як Олексій Марченко, що не забажав почекати, закіль хуторяни справляться з жнивами і тоді будуть косити сіно на писаревичому ставищі, пішов самовільно косити сіно собі та сестрі Надці і за два тижні виробив тільки декілька трудоднів, на Спаса мав борошна тільки на галушки, а до мене вимахував кулаками та погрожував відплатою. Що б мені було, коли б Олексіїв зять Іван Шевченко не зліз з печі та знову не зайняв становище голови Гречкинської сільради, тяжко сказати. Але що Іванова дружина Надька не прогавила нагоди і нагодувала його пиріжками з отриманого борошна — незаперечний факт.

Перед святом Спаса ще одна прикра приключка сталася зі мною. Впевнившись у можливості використовувати вітряк для забезпечення хуторян водою, я в тих працівників комендатури, що був виторгував косарку та жатку, став ще розвідувати за можливістю роздобуття труби для водопроводу хуторянам під лісом. Одної такої розвідувальної поїздки до Шостки, в одному з перевуків біля заводу ч. 9 зустрів я Михайла Власенка та запропонував йому підвезтися на моєму возі додому на торфорозробку, а він накинувся на мене з образливою лайкою та погрозами.

— Доброго здоров'я, Михайле! — кажу йому зустрівшись. — Маєш чим додому добратися, чи бажаєш зі мною підвестися?

Власенко, не відповідаючи на мій привіт та запрошення підвезтися, розглянувся на всі боки вулиці, та до мене з кулаками.

— Ти паразит ще й досіль живий! Я тебе на борошно змелю, на кусні твоє собаче тіло розметаю! Через вас паразитів мені за Сталіна життя не було й тепер місця на землі немає! Ти, твою таку та розтаку матір, жирував там в себе на хуторі, а нас на торфу голодних на вагони ганяв. Тепер також молоком напевно заливаєшся, салом

обжираєшся, а в моїх дітей корову відняв! Вона була твоя!? Ти мені її подарував!? Мені її Черняков залишив! Я з тебе живцем шкіру здеру! Я тебе з світа згладжу!...

Власенко, правдоподібно, когось чи щось зауважив на подвір'ї сусіднього будинку чи у вікні і не наважившись вдарити мене кулаком, поспішно зник у прочиненій хвіртці одного з дворів шостенців. Я не став розглядатися за кимось чи за чимось, а поспішив від'їхати з тої вулички.

Негодування Власенка на мене правдоподібно викликано його скрутне становище втікача від німецького переслідування та розчарованого,чи вірніше, "розмилуваного" "хазяїном" Коржем поліцая-партизана, в чому я завинив стільки, як та невістчина плахта на кілочку, що "насмерділа" в хаті свекрусі.

Михайло Власенко, син розкуркулених батьків, мало письменний і не дуже спритний чоловік, років на десяток старший за мене. На торфорозробці працював звичайним робітником, мабуть від 1930 року чи щось, і мав бажання обов'язково "дослужитися чину" десятника.

Коли мене, з вагаря на болоті, зробили неофіційним десятником біля робітників на вантаженні вагонів, Власенко був певним що, якби мене не було, його напевно призначили б десятником, і став від мене вимагати, щоб я вступився.

— Ти розкуркулений, і я розкуркулений, але ти маєш на хуторі хату і працю в колгоспі, а я бідую ось вже довгий час тут. Іди собі на хутір, а я буду десятником, — вимагав від мене Власенко. Я не мав великого бажання бути десятником, але моє уступлення Власенкові однаково нічого не допомогло б. Але він цього не міг, чи не бажав, розуміти і згодом став навіть ворогувати. Позбутися Власенка з штату вантажників вагонів, і взагалі з торфорозробки, в той час, як діяв Указ Верховної Ради "По боротьбе з прогулами" і так далі, я мав можливість і підстави, але цього не зробив, і то не зо співчуття до його куркульського походження, а як до людини. Наприклад, мені доре запам'ятався випадок відмови Власенка від обслуги вантажників факелами під час нічного вантаження вагонів. Попередньо, Власенко сам напрошувався на досить легку і поплатну працю, розносити та доглядати на фронті вантаження керосинові факели, але однієї ночі, коли я мав коротко робітників на вантаженні, Власенко не пішов вантажити вагони і

відмовився рознести та доглядати факели. Я був змушений записати Власенкові робочий день, щоб його не судили по Указу і найти іншого робітника до факелів. Цього, мабуть, він не розумів, або забув.

Навіть, коли я відійшов працювати на роз'їзд, Власенка ніякий дурень не наважався взяти в десятники.

Як він з перших днів "хазяйнування хазяїна" Коржа на торфорозробці пристав до нього в помічники, перебрав Чернякову квартиру, корову і, правдоподібно, хатне устаткування, та чому його "хазяїн" Корж потім обвинив в зв'язках з партизанами і видав на розправу німцям, мені не тільки було нецікаво знати, але й непотрібно. Одного вечора, пізньої осени 1942-го року, коли я був повернувся з шляху з бриґадою, то біля господарської стайні була група поліцаїв з двома чи що коровами, але я вже тоді не був господарським бриґадиром і мене не обходило, що ті поліцаї робили біля стайні з чиїмось коровами.

Тепер виявляється, що Власенко переховується в Шостці від неласки "хазяїна" Коржа та переслідування німцями, а всю вину за свою недолю складає на мене.

Що Власенко зможе зробити, а що не зможе, для мене ніби й неважлива справа, але коли знаєш, що люди чимось на тебе незадоволені, чи навіть ворогують, не то що тобі може приснитися неприємний сон, але й матимеш неприємність зі своїм сумлінням.

БІДА ЗА БІДОЮ, — НІБИ НЕЧИСТИЙ З КОЧЕРГОЮ

(Народня приповідка)

На початку серпня власовці знову розпочали в околиці "очищення" терену від партизантів. На шляху "Коло дуба" в піщаному бугрі окопалися і обстрілювали з гармат, мінометів та кулеметів Надесманський ліс більше доби. Хто були ті "партизани" і де вони перебували під час обстрілу власовцями лісу кулеметами та мінометами і Писаревичової греблі гарматами, мені так і не довелось розвідати. Найбільше перелякалися власовського "зудару" з "партизанами", мадяри, що охороняли міст на Есмані, та Грицько Гречка з бриґадою на шляху, коли почали розриватися власовські гарматні набої на Писаревичинському ставищі. Тепер я можу з певністю сказати, що це був плянований підпіллям "зудар" власовців з "партизанами", щоб відвернути увагу німців від терену, де більшовицьке підпілля мало мати певний захист під час переходу фронту нашою околицею в той непевний час, коли на північному сході з кожним світанком наступаючого дня наростав гул канонади, а кождої ночі, виблискували в небі більші і менші, коротші і довші заграви. Витискають німці москалів, з так званої Курської дуги, чи москалі тиснуть німців в напрямку Десни, ніхто не був певним.

Ми з Оленою на всякий випадок домовились. Вона з немовлям-дочкою Галею лиху годину може перебути в когось з хуторян, в батька та матері на Холодівщині, в Гашки в Клишках, а нам з сином Олексієм залишатися під

поновною московсько-більшовицькою окупацією, на певну смерть і знущання, було-б нерозважністю, самообманом рівним самогубству.

Я клясово ворожий "елемент" москалям від народження. "Змінив родінє" і свідомо перейшов на сторону ворога, за що каралося смертю не тільки у воєнний час, але й у "мирний", якщо він коли був від часу так званої Жовтневої Революції. З ворогом, німецькими окупантами, я добровільно співпрацював і навіть був звільнений з ув'язнення на "підставі" моєї співпраці. Це також "підстава" застрілити мене, без суду і розправи, першому ліпшому комісарові чи НКВДистові. Син Олексій, "ворожий вилупок", так самісінько як і я був для влади "Рад" "куркульським виродком".

Нам з сином, під "Кремлівським сонцем" більше місця нема. Ми мусимо самі десь зникнути, заховатись в якомусь "затінкові", або нас насильно зметуть з лиця землі, як заваду на шляху до перемоги, до "світлого" майбутнього комунізму. Про це ні в мене ні в Олени двох думок не було.

Свято Спаса хуторяни святкували з пирогами, з розведеним спиртом, ефіром та самогонкою, але з тривогою в серцях про все зростаючий гул канонади на північному сході та з журбою за своїх синів, чоловіків, братів та батьків, що десь на фронті спливали кров'ю чи лежали трупами за чужу справу і ворожі інтереси. Воронізька церква св. Спаса обслуговувалась священиком Іващенком, а ця частина Воронежу, до якої належали й хуторяни, мала так зване Престольне свято. Батько з матір'ю їздили ранком до церкви на Службу Божу і возили, по давньому звичаю, святити зажинок, садовину, квіти та плоди цьогорічного врожаю. Ми з Оленою,з дітьми та "приданим" — Тетяною, як і завжди від початків нашого подружжя, поїхали, цього разу Соколом, до батька та матері в гості. Зразу після обіду Тетяна з Федоркою забрали Олексія на вулицю гратися з сусідськими дітьми і якимсь чином завели його до сусідки Гапичівни.

Гапичівна, старша жінка, вдова по Іванові Марченкові, тестевому двоюрідному братові, і вороже наставлена до тещі, чи тільки зависна чужою долею та нерозважна особа, зайшла з Олексієм в розмову, а він їй і розповів про щось таке, що вона від таких віком дітей не чула чи не сподівалася, і через свою нерозважність сказала Тетяні та Федорці, що такі розважні діти на світі жити довго не

можуть, чи щось до цього подібного. Тетяна з Федоркою привели Олексія до матері заплакані і перестрашені та переказали їй Гапичівнине "пророцтво".

— Баба Гапичівна сказала, що наш Альоша жити довго не буде! — плакали і голосили вони перед матір'ю в хаті.

Мати, жінка довірлива, щиросердечна та сантиментальна, Гапичівнине "пророцтво" взяла до серця.

— Я від її завидющих та невсипущих очей своїх дітей не могла вберегти, а тепер вона й мого онука зурочить, пристріне, заклене... (зурочить-зочить. Пристріне, це також очима наведе хворобу чи біду.) Загортайте, затирайте і більше на Холодівщину не привозьте й не приводьте Олексія, — розпорядилася мати крізь сльози та жалі на Гапичівну.

Нам з Оленою нерозважна стара Гапичівна не тільки зіпсула святковий побут у батька та матері, але й добавила смутку і небажаних та непевних думок з можливими дуже кепськими наслідками в недалекому майбутньому.

Ілля Кіндратович закінчував вставлення каменів біля вітряка і був певний, як і хуторяни, що вітряк крутитиме принаймі один камінь, а це означало працю і задоволення для Іллі, а хуторянам забезпечення борошном та пшоном. Ілля в хуторян святкував Спаса не тільки в четвер, але й у п'ятницю. В суботу, на похіллі, Ілля працював у майбутньому млині і напомпував води в збірник, але чомусь не прив'язав надійно крила мотузком то стовба, а тільки загальмував і так залишив до понеділка.

Я не мав звички не довіряти людям і перевіряти їхні обов'язки та працю на кожному кроці і повсякчасно, а до Іллі я мав повне довір'я. Обвинувачувати Іллю, чи самого себе, я не винив і тепер не виню, бо ми обидва в таких справах не мали досвіду і задовольнившись першим успіхом, не подумали над можливістю недосконалости нашого вітряка. В неділю по полудні з Наддеснянських лук надлетів поривистий вітер, крутнув крилами вітряка, одно з них зачепило своїм кінцем виступ стовба і лопнуло на половині держака. Відбите крило, замінити новим Іллі потрібно було затратити три-чотири дні праці, а до того було необхідно зробити удосконалення. Для пружности крил та запобіжности подібного випадку, потрібно було крила зміцнити дротяним пов'язанням, подібним до струн на скрипці, що напинаються через так звану "кобилку". Задній міст автомашини (вісь), до якого прикріплені

крила, неможливо висовувати з центру поворотного кругу, а кінець кожного десятиметрового крила без напруги вітру віддалений від стовбів вежі не більше як на 10 сантиметрів, а під напругою не більше 5-ти. Десятиметровому крилі звихнутися на п'ять сантиметрів під час більшої напруги вітру дуже легко. Пов'язання крил дротом через кобилку дасть крилі подвійну упругість і внеможливить звихнення. Друга недосконалість була в хвості вітряка. Для того, щоб повертати крила вітряка проти вітру чи відвертати їх в потребі, я вважав, що вистачить тільки одної линви. Тепер після першого більшого буревію виявилося, що для стабільности рухомої частини вітряного двигуна, та внеможливлення крилам самовільно наставлятися проти чи за вітром, потрібно дві линви та міцні стовби на землі, за які можливо надійно закріплювати линви. Надійні линви, або навіть ланцюги, я міг дістати тільки в Шостці. У четвер, збираючись їхати до Шостки, Олексій як завжди, "допомагав" мені мастити дьогтем осі та колеса воза і запрягати Сокола, але коли я відмовився взяти його з собою, він розплакався, чого з ним попередньо не було. Сказав я чи Олена, що цього робити не можна, Олексій питав чому, або й без пояснення слухався без заперечень, а сьогодні — розплакався. Я пояснив, чому не можу його взяти з собою, пообіцяв підвезти його до кінця хуторянських городів, а в поворотній дорозі швидко не їхати Соколом, щоб він міг вибігти мені назустріч, "Далеко, далеко, аж у поле".

Потрібні линви я роздобув в Шостці без особливих труднощів. Наближаючись до хутора, навіть був зупинив Сокола на декілька хвилин, але Олексій не показувався на дорозі. Скинувши линви біля кузні та розпрігши коня, приходжу до хати, а Олексій без штанців лежить на камені біля порога і слізно плаче, навіть не може вимовити слова через схлипування. Заношу його до хати, а Олена, не відповідаючи на питання, почала сварити Олексія.

— Великий срамотнику! Батько не взяв з собою — розревівся ніби бугай. Тетяна ішла до матері з білизною, вереском почав кричати, аж напаскудив в штани. Витерла, вимила, не поспіла обернутися, а він другі штани влужив (обмочив)! Оце мені парубок сопливий! — невгавала вона, знайшовши Олексієві нові і сухі штани.

Одягнувши сина в штани, я пішов попоратися біля

коня та наготувати йому на ніч, напоїти. Олексій слухняно ходив за мною, "допомагав", час від часу схлипуючи. Біля колодязя та в конторі він спокійно спочивав в мене на руках, поклавши голову на плече. Від вечері він відмовився і я сказав Олені та Тетяні не силувати його. Спати не забажав з Тетяною на печі і Олена послала йому на скрині біля нашого ліжка, де він скоро заснув. Десь по півночі Олексій пробудившись, плакав і намагався скинути з себе нічну сорочку. Олена заспокоївши його, знову вклала спати на скрині, але він за годину знову розплакався та жалівся на біль горла. Нагрівши полотняну ганчірку на черені печі, Олена замотала йому горло і вклала спати між нами на ліжку. До ранку ми ще декілька разів гріли йому ганчірку на черені та пригрівали нею Олексієві горло, що ніби йому допомагало.

На наше велике нещастя, ранком прийшов до нас Петро Безкоровайний питати дозволу покористуватися конем, щоб привезти до хворої дружини лікаря з Воронежу. Я не мав якогось пляну кудись їхати Соколом і вирішив, щоб Петро їхав Соколом по лікаря, а по дорозі привіз лікаря і на оглядини Олексія.

Безкоровайний запряг Сокола та й поїхав. Олексій розплакався і не бажав мати більше теплої ганчірки на горлянці. Олена післала Тетяну за порадою до матері, а та, не надумуючись, покликала Булітчину дружину, що дещо працювала санітаркою в шостенський лікарні. Булітчина дружина заглянула Олексієві в рот і руками плеснула.

— Боже! Діло кепське — дифтерит! Негайно потрібно лікаря.

Мати негайно замотала Галочку в чисту простинь і з Тетяною понесла до себе на Холодівщину, а ми з Оленою та Булітчиною дружиною, щоб зменшити температуру та сповільнити поширення опухлости в горлі, почали прикладати до горла та лоба намочені в холодну воду ганчірки в надії на скоре прибуття Безкоровайного з лікарем. А їх ніби лихий тримав десь аж до полудня.

Безкоровайний з Воронежу привіз лікаря Разнатовського, про що я не міг навіть і подумати, бо тільки Разнатовський переступив поріг хати, в мене і руки, що тримали Олексія, обімліли, під серцем кольнуло, тіло моє пройняв холодний піт, а очі залилися сльозами.

— Катюга! — Я скреготав зубами, щоб не крикнути в голос. — Викинув ти ще живим мого батька в трупарню, не

допоможеш ти і моєму синові! — свердлила думка мій мозок.

Олена побачила, що я омлів, забрала Олексія від мене і піднесла до Разнотовського. Разнатовський заглянувши в рот, не сказавши жодного слова, швидко обернувся і поспішив з хати. Булітчина дружина кинулась за ним і повернувшись до хати переказала Разнатовського діягнозу.

— Дифтерит. Младенець более одного часу не проживйот.

Кинутись зразу на Разнатовського та Безкоровайного, прогнати їх з воза і самому гнати Сокола у Вороніж, в Шостоку, шукати десь порятунку для сина, у мене не вистачило сміливости, сумління, відваги, а коли вони від'їхали від хати, я спохопився, але було вже пізно: бігти з сином на руках, підводи запряженою Соколом мені не наздогнати.

— Боже, Боже! Що мені діяти, що робити? Питався я Олени, Булітчиної дружини і сам себе. Мій син, моя любов — приречений на видиму і наглу смерть! Як мені її відвернути від нього?!

Бігти на хутір та прохати Василя, щоб когось з хуторян відкликав з праці та завіз мене з сином до Воронежу тепер недоречно, бо як і довезу туди живим Олексія, буду змушений прохати допомоги в Разнатовського. До Шостки не менше чотири години дороги звичайним конем.

Олена голосить і видирає з моїх рук Олексія, щоб я його не ніс з хати. Олексій вчепився рученятами за мою шию, хрипить горлом і оченятами повними сліз і жаху, ніби прохає: Не кидай мене тату. Не віддавай мене нікому. Не залишай мене...

Булітчина дружина намагається нас з Оленою заспокоїти надією на Бога. — Лікар сказав, що більше години не проживе. Година невеликий відтинок часу, а Альоша ще все може віддихати і не втратив свідомости. В Бога все можливе. З волі Божої, Альоша передолає хворобу...

Проминула година. Проминула друга, а Олексієві ніби не гіршало. В нас вже й дійсно була надія на передолання хвороби Олексієм, але перед самим заходом сонця, його ніби щось схопило за горло і за декілька хвилин в нього затих віддих, розчепилися руки на моїй шиї... Нашого першого, любимого і милого сина Олексія не стало в

живих. Велике горе огорнуло нас з Петрівною...

Олексія поховали в неділю по полудні на хуторянському кладовищі рядом з могилкою сестри Галочки. Похоронних обрядів довершив священик Іващенко.

На могилі сина я сидів до пізнього вечора, не звертаючи уваги на надто переконливі розради добродушних моїх хуторян, мовляв: — Не в тебе одного горе, журба та недоля. Подумай, що там тільки робиться, де гуркотить, клекоче та блискає вдень і вночі. Скільки там батьки та матері синів втрачають, сестри братів, а діди батьків? Подумай, що завтра й з нами можливо буде те, що зараз про нього тільки відлуння чуємо. Перед тобою батьки синів втрачали і живими в землю не лізли, тобі також нема чого на синовій могилі нидіти.

Хуторяни знали своє горе та журбу, а в мене своє, і горе не оджалуване: — Мати осиротила нас, коли ми з сестрами ще в пуп'янках були. Батька не стало, коли ми ще розквітнути не встигли. Дочку нашу, нашу першу любов з Петрівною ми втратили нерозважно, а тепер і син наш — первоцвіт осиротив нас.

— Людське прокляття Сіриків рід винищує, чи Боже немилосердя карає його за мені невідомі гріхи? — Я намагався вияснити, сидя на синовій могилі, аж добродушня Патлахова Вівдя, вклавши спати своїх синів-соколів, майже силою відпровадила мене додому.

Ніч ми з Оленою провели в безсонні. Ранком, я навіть не розумів, що властиво від мене бажають Василь, Ілля чи хуторяни, що приходили за якимось своїми справунками. В полудне до мене приїхав верхом на коні воронізький поліцай з визовом до німецького коменданта. Як я збирався та як я заїхав у Вороніж у моїй свідомості не збереглося про це нічого, але коли я прив'язав коня до чийогось з воронізьких старост воза і зайшов в приміщення, де вже німецький комендант через Альвіну щось вияснював старостам і на півслові зупинившись, витріщився на мене, ніби побачив видиму свою смерть, тільки тоді я прийшов до свідомости і зрозумів, що я простоволосий, в полотняних штанах-підштанках і босий. Остовпівши, я навіть не міг зібратися з думкою, що відповісти Альвіні, коли вона настирливо почала вимагати:

— Більшовики на хуторі? Партизани на хуторі?

Червоні прорвалися? Що трапилось з тобою?... Хтось із старостів взяв мене за руку і посадив біля себе на лаву, а хтось інший вияснив Алвіні і комендантові, що я правдоподібно в нервовому стані через смерть сина.

Комендант звав воронізьких старостів, щоб попередити їх перед можливістю відступу німецьких військ за Десну та вможливлення приспішити обмолот врожаю, для чого для кожного громадського господарства видав ордер на отримання двох бочок пального зо збірника колишньої машино-тракторної станції. Що робити, якщо й справді відступатимуть німецькі війська за Десну, я навіть не намагався й думати, а чому я не поїхав по бочки з пальним до колишньої МТС зразу від коменданта, навіть Василеві не міг вияснити, передаючи йому ордер.

Ранком наступного дня, коли я прийшов поратись біля Сокола, Петро Ковбаса вже його був напоїв і готував корм для нього.

— Мені сказав Василь сьогодні поїхати за бочками з пальним до Воронежа і я думав їхати з тобою або самому на Соколі, але його тепер в дорогу брати неможливо. Його Петро Безкоровайний перегнав, або хтось з твоїх родичів, що їздили за попом, спітнілим холодною водою напоїв. Подивись сам — піднявши передню ногу Сокола, показав мені Петро Ковбаса на кров під мичкою.

За втратою сина в мене ще серце не переболіло, а тут і за дорученим мені конем не доглянув. Залишиться Сокіл калікою, чи й зовсім безногого потрібно буде позбутися, не тільки втрата для хуторян, але й мені сором на ціле моє життя. Нещастя за нещастям почали сипатися на мене, ніби горох з драного міха.

Батько з Іваном приїхали возити копи з поля до господарської стодоли і заїхали навідати нас з Оленою. Я поскаржився батькові за коня, а він, оглянувши рани під мичками, висловив здивування.

— Це на обпій чи на перегін не виглядає. Це, — каже він, — так виглядає, що або Сокіл десь отесою або мотузком обрізався, або хтось навмисне бив його в ночі путом, спутав попід мичками.

Не довіряючи батькові, пішов я до Петра вияснювати, а він на мене аж розгнівався.

— Тебе, — каже Петро, — за коня ніхто обвинувачувати не буде, бо не ти на ньому їздив. Ти краще

подумай, де тобі лиху годину пересидіти. Я вже про тебе з моїм братом Іваном справу полагодив. Тебе ми з німецької в'язниці врятували, тепер коли прийдуть назад червоні, ми за тебе також заставимося. Ти ж знаєш мого брата Івана? Ти з ним разом до школи ходив. Він тепер у армії велика шишка.

Петрового брата Івана я пам'ятав не тільки зо шкільних часів, але й пізніше, коли він з Іваном Однолітком поповнили душогубство над молдавською дівчиною, яку був звів Іван, перебуваючи в Червоний армії на терені Молдавії, за що потім йому та Одноліткові суд був присудив по десять років ув'язнення. Знав також, що Іван замість відбуття кари у в'язниці, якимсь чином опинився у так званій "Освободительной Армии" генерала Власова, у власовцях.

Не зрозумівши, як "велика шишка" з армії генерала Власова зможе мене захистити від червоних, коли вони повернуться в нашу околицю, не роздумавшись, запитав у Петра:

— А ваш брат Іван у Власова служить?

— Де він тепер служить, не важливо, — відповів Петро. Важливо те, що коли прийдуть назад червоні, тобі нема чого боятися. Я і мій брат Іван за тебе поручимось і постоїмо.

Обідати, як і завжди, коли вони працюють на господарстві, батько, Іван та Манька прийшли до нашої хати. Після обіду батько ще раз оглянув Соколові рани під мичками на передніх ногах і сказав, щоб для певности ми з Іваном поїхали на болото за Гречкин хутор і Сокола пустили пастися в болото з п'явками.

День був похмурий і вітряний. Болото, в яке ми з Іваном пустили Сокола пастися не топке, боятися що Сокіл може загрузнути в ньому, не потрібно. Іван взявся тримати віжки, на яких був прив'язаний Сокіл, а я влігся на возі горілиць і аж тоді до моєї свідомости дійшло, що я не чув ні ранком ні не чую пепер гулу канонади на північному-сході. Притих, прищулився, але як не прислухався, вітер шелестить верхів'ями дерев, а гулу не чути. Зліз з воза і приліг вухом до землі, — тихо.

— Погнали німці москалів в глиб їхньої Московщини, чи вони навалою повертаються знову, донищувати нас і плюндровати нашу Батьківщину? — почав я думати все ще лежачи на прив'ялій траві теплого берега болота. Здатися

на ласку і неласку "діда" Ковбаси, його брата з "великою шишкою", Шевченка та Мурася, як позлазять з "печі", а потім можливо десь "загубитися" під час безвладдя та метушні, чи таки дотримуватися свого попереднього рішення: — З московськими євнухами-душогубами жадної спілки більше не мати.

П'явок в болоті було багато і вони майже до колін покривавили Соколові всі чотири ноги, і він став неспокійний. Попасши ще на сухому з півгодини, доки п'явки не пообпадали з Соколових ніг та кровотеча дещо вшухла, ми з Іваном запрягли його і повернулися на Холодівщину. Мати, стужена втратою онука, тепер занепокоєна вісткою, що може втратити й чоловіка, сина та зятя, зустріла нас з Іваном приголошуючі ніби по покійниках. Без вечері чи обіду від матері відв'язатися неможливо. Зі своїми дітьми вона не тільки готова останній кусок хліба поділити, але й свою душу, аби тільки дітям це допомогло.

Вечерю, журбу та горе ми з матір'ю ділили, аж батько з Манькою повернулись додому з господарської праці. Виїхавши з Холодівщини на Копанську дорогу, зустрів старосту з Ново-московського хутора, Білана. Біланові два тижні тому Разнатовський вирізав сліпу кишку і він оце у вороніжський лікарні виздоровлював, але не зовсім виздоровівши, був змушений іти додому.

— Вороніж німці наказали евакувати в полудне. Німецький комендант, перекладачі, частина поліцаїв, бургомістер Казанівський та старости від'їхали в напрямок Клишок. Частина поліцаїв правдоподібно пішла та поїхала до партизанів в каменоломні на Крутишине і забрали з собою декількох воронізьких старостів. Була якась стрілянина біля будинку поліції, але як мені відомо, нікого там не вбили. Німецьких фронтових частин у Воронежі ще нема, — Розповів мені Білан свою біду та неприємні новини.

Що нам робити: евакуватися чи залишатися на ласку і неласку більшовиків та їхнього підпілля. Білан більше схильний до евакуації.

— Всім поліцаям, дезертирам, непослушним мобілізованим і взагалі особам, що не послухали приказу "батька" Сталіна: — Стріляти до останнього набою, а остатнім пристрілити себе, — буде не з маком, а нам з тобою напевно петля на першій-ліпшій гілляці. Хто який

злочин не поповнив проти совєтської влади чи будь кого, ми будемо відповідальні, ми — німецькі вислужники-старости. Риба від голови починає смердіти, а тому голову першою потрібно і відрубувати, — підтвержував своє рішення евакуюватися Білан.

Білана я підвіз до Ново-московського хутора, але до хутора заїздити Білан мені не дозволив, бо непевний був чи міну, яку залишили ще партизани восени 1942-го року на середині дороги в кінці хутора, все ще хуторяни тримають огороджену, чи розгородили на випадок непередбаченого наскоку власовців, або німців.

Певности евакуватися я все ще не мав і Біланові не заручався напевно, але на всякий випадок ми домовилися наступного ранку зустрітися або в нього на хуторі, або в мене.

Коли я вернувся додому, біля колодязя, нашої хати та контори хуторяни стояли групами і журилися. Вдень вітер віяв і вітряк крутив камінь, а вечором — ніби хтось дірку зумисно у небі заткнув. Як тільки я зупинив Сокола біля напів зруйнованого радгоспного бараку, де я тримав Сокола, мене з усіх сторін обступили хуторяни з питаннями, жалями та пропозиціями.

— Чому ти сказав Іллі, щоб молоти по пудові? На перший раз вистачить і по півпуда.

— Чому б не молоти почерзі за списком, а не хто прийде перший?

— Чи неможливо крутити камінь кіньми?

— Маємо досить горючого для молотарки, то можливо спробувати пристосувати трактора?

— Щоб не витрачати часу на витрушування ковша, поставити у млині ваги і потім відважувати борошно, хто скільки приніс збіжжя.

Ковбаса Петро привіз дві бочки пального згідно з комендантським ордером, бочку чи навіть дві він "купив" в когось з вороніжців за мішок жита ще перед тим, як німці випустили пальне зо збірника в рів. Привезе ще й завтра Петро дві бочки пального чи тільки одну, не проблема. Проблема, що я не передбачував прилучення трактора до вітряка і на робочому валі не насадили відповідного шківа. Натягати ремінь від трактора на шків, який мав порушувати водяну помпу чи пшонодерку без випробування — небезпечно, але після оглянення шківів

та поради з Малишком та Іллею, я згодився підлучити трактор до млина. Шків на валі був дещо завеликий діяметром і трактор, навіть на повільному ході, досить швидко крутив камінь. Хуторяни назносили каганців до млина для освітлення. Принесли ваги з комори і спокійно дотримувалися своєї черги помолу, десь аж за північ, доки Малишок не зауважив на дорозі від Воронежу світел автомашин, або панцерника і зупинив трактор.

Німцям хтось доніс про підозріле воркотання мотора і вони вислали розвідку на автомашині чи панцернику перевірити, чи це не Червона армія, під прикриттям ночі, окружає Вороніж. Неможливо було здогадатися, але й продовжувати вживати трактор — небезпечно. Розраховуючи по відблисках світла та гудінні мотора, автомашина чи панцерник розвернувся на середині поля і зупинив мотор та чекає на нас, щоб виявити точку прицілу, чи тільки зайняти оборону.

Хуторянам не сподобалось таке закінчення млива, але мусіли примиритися і розійтися від вітряка по домівках, принаймі до ранку.

Не поспіли ми з Оленою задрімати першим сном, як в сінешні двері настирливо постукав Іван Залога. Олена вийшла в сіні випитувати Залогу, чому він стукає, щоб дати мені час роздивитися з ким та за чим прийшов так пізно вночі Залога, а я розглядався у вікно через занавіску. Залога приїхав підводою, правдоподібно з п'яним поліцаєм, що куняє сидя на возі, а в задку воза лежить понікельований вельосипед.

— Відчини, я маю щось сказати Грицькові, — домагався Залога

— Він тількищо прийшов з млина і ліг заснути, — вияснювала Олена Залозі, питаючи в мене помахом рук що робити? — Іди й ти засни, а ранком на свіжу голову й поговорите, — відмовляла Залозі через зачинені двері.

— Справа невідкладна.

— Нігде, нічого не горить і ти можеш почекати до ранку. Ти випив, а він перетомився; виспитесь, тоді й будете говорити.

— Мені потрібно бачити його зараз.

— Я тобі сказала, що він тількищо влігся спати, і я заради твоїх забаганок будити його не стану, — рішуче висловилась вона, намагаючись відчепитися від Залоги.

— А він що в млині ніччю робив? — злагіднівши

запитав Залога.

— Як що? — здивувалася Олена, не знаючи, що біля млина Залоги не було. — Зробив вам усім утіху на задоволення, а ви тепер і вночі йому спати не даватимете.

— Я з Воронежу їду, — сказав він і відступив від дверей до воза мабуть порадитися зі своїм спільником.

Я смикнув Олену за рукав, щоб відступила від дверей, вирішивши, що Залога напевно не стане ламати своєї обіцянки: — "Як що того... не бійся", а п'яний чи тільки заспаний його спільник справно стріляти буде не вспромозі, як що й справді дійде до, "Як що того...". Відчинив зненацька двері і запитав Залогу.

— Ну, й що тобі від мене потрібно, Іване?

Залога спершу наставив на мене свою десяти зарядку, а потім опустив і підійшовши до мене ближче, оперся об лутку плечем і якось винувато пів голосом запитав.

— А ти ще й досіль дома?

— А де ж ти думав я міг бути?

Іван не бажав сказати правди, чи хотів мене перехитрити, не видаючи себе, чому дійсно він поцікавився моєю особою в такий час і в таких обставинах. Помовчавши довший час, почав ніби виправдуватися перед мною.

— Ми оце були заїхали так і до тебе, до мисиканського губернатора (старости Мисикового хутора. Хуторяни Мисикового хутора були татарського походження і їхній хутір навколиші люди називали — губернією, тобто чимось окремим), а він старий дурень думав перехитрити нас, вискочив у вікно. А зараз втікає, значить боїться чогось, має якісь гріхи, то ми, мабуть, його підстрелили тільки, а щоб далеко не забіг, то й вельосипед в нього відібрали.

Ти дома, тобі нема чого боятися. Ти вийшов до нас на розмову. Ти нам довіряєш, ми з тобою завтра всі справи залагодимо. Іди тепер спати.

Іванова мова мене не заспокоїла, як він мабуть намагався, але навпаки насторожила, бо в них на возі окрім вельосипеда в задку, було щось кострубате в передку і накрите чомусь рядниною, а тому я ще й забажав глянути на Іванового спільника, та накриту річ в передку воза зблизька і виступив одною ногою за поріг.

— Ні, ні! — перегородив мені дорогу Іван своєю десяти

зарядкою. — Іди тепер спати, а завтра ми з тобою будемо говорити.

Іван зо своїм спільником від'їхали в напрямку Іванового господарства. До світанку вже більше години-двох не залишилося. Наші з Оленою думки і свідомість розбурхані нашим горем та журбою по любимому синові, не дазволяли спокійно заснути-відпочити. Поява Залоги в таку нічну пору і з якимись не виясненими справами, зовсім в нас сон відібрала. Ми всілися на краю ліжка і так просиділи докіль прокинулась Галя. Олена взялась міняти їй пелюшки, а я пішов напоїти Сокола та нагодувати його, приготувати можливо до неспокійного і повного небезпек дня.

Повернувшись від коня, сказав Олені, щоб приготовила мені на всякий випадок торбу з парою чистої білизни, рушником, та харчами на день—два.

— Картопляних дерунів я напечу, як тільки розпалю в печі, а хліба мати сьогодні спече, то я Тетяну пішлю перед полуднем, — сказала мені Олена, але я якось не зрозумів, і пішов до Залоги подивитися, що він в передку на возі мав та застати його з просоння, як він застав мене вночі. Підходжу до Заложиної хати, (він мав біля хати хлів для корови без подвір'я загородженого будь-чим) вельосипед стоїть похилений на призьбу, а ні воза ні коня біля хати нема. На мій стукіт в сінешні двери, вийшла його нова дружина Євгенія, пробуджена і весела.

— Іван говорив мені вночі, щоб я зайшов до нього ранком, то збуди його, — кажу Євгенії, побажавши їй доброго ранку.

— Івана нема дома, — відповідає вона.

— Як то немає!? — здивувався я. — Дві-три години тому він був у мене і казав, що ранком має щось мені сказати.

— Іван був дома, — пояснює вона. — Залишив он той вельосипед і поїхав на Московське до сапожника.

— До сапожника? — більше здивувався я. — На Московському, я не чув, щоб там був якийсь сапожник. (сапожник-чоботар).

— Так Іван мені сказав: щоб я не спала, і як хто питатиметься за ним, — скажи що у сапожника на Московському.

Як я не напружував свою пам'ять, я про жадного

чоботаря на Новомосковському хуторі не чув, а до того, — чому саме Залозі потрібно було чобіт чи якогось взуття вночі?

— А ти не жартуєш зі мною? — запитав я Євгенію.

— Ні! — відповіла вона поважно. — Ти сам знаєш, що Іван не любить жартів, коли на службі.

Я прикусив губи, побажав Євгенії доброго здоров'я і поспішив запрягати коня та їхати на Московське порадитись з Біланом та розвідати, хто там чоботарем і чому Залозі вночі, не спавши, потрібне було взуття.

Підмастивши воза та запрігши в нього Сокола, під'їхав до хати за торбою. Олена пішла доїти корову, а про мою торбу забула, чи й справді вирішила чекати, закіль мати спече хліба, а Тетяна принесе його. В перший попавший під руки мішок, я всунув плащ-дощовик, пару білизни, рушник, бритву, кусник мила та залізничну мапу европейської частини СРСР. По хліб, сало, чи що там мати матиме, вирішив заїхати на Холодівщину. Поцілував Галю, що спала сповита на нашому ліжку, перехристився до ікони святої Параскевії і вийшов з хати, щоб позвати Петрівну від корови, сказати куди й чого їду та попрощатися на всякий випадок. Петрівна з повною дійницею зустріла біля порогу. Ми, щоб не вертатися з дороги та не згудити щастя, попрощалися тут же біля порога. Мати зрозумівши, що я їду на Московське і звідтіль можу не вернутися, заголосила ніби по покійнику. Додивилася, що на мені подрані чоботи, заставила батька замінятися зі мною чобітьми. Іти Манці до сусідів позичати хліба мені на дорогу, я зумів переконати матір, що це непотрібно, а можливо й небезпечно, бо хто зна, що в Коржа на бараках діється. Краще я візьму окраєць, що мають на столі і чим скоріше від'їду далі від торфорозробки. Попрощавшись, мати настояла, щоб Іван провів мене хоч до половини дороги на Московське. Я згодився задовольнити хоч це бажання матері і від'їхав.

Виїхавши на Копанську дорогу, сказав Іванові щоб вертався додому. Перед Новомосковським хутором і справді була огороджена ломаччям міна і мені довелося обережно об'їздити її. Білан вже не спав і зауваживши мене на дорозі, вийшов та попрохав зачекати хвилину. Я чекав хвилину, дві, десять. У Білановий хаті виникла суперечка двох чоловічих голосів і одного жіночого. Потім почув я

декілька глухих ударів в стіну чи підлогу і в хаті людські голоси умовкли.

Із-за надесманського лісу виплила позолочена ранішнім промінням сонця невелика прогалина між посинілими хмарами, але скоро її заступили хмари, що повільно плили з південного сходу. В кінці Дідівщини, правдоподібно на Мостовщанський дорозі, хтось вистрелив з рушниці одинокий постріл. Через хвилину чи щось пролунав другій постріл десь біля крохмального заводу, або на фрезерному відділі торфорозробки. Я став непокоїтись, але надуживати Біланового, можливо остатнього, прощання з дружиною та батьками не наважувався і чекав мабуть ще хвилин з п'ять, коли нарешті вийшов Білан і навіть не вибачившись за чекання, сказав, що вирішив нікуди здому не рушати. Чому, я не став випитувати, бо щось діялось в Білановій хаті і в околиці, що мене турбувало.

— Хто тут у вас чоботарює? — запитав я Білана.

— В нас на хуторі чоботарів нема, — відповів він не вагаючись.

— Мені сказали, що Іван Залога поїхав на Московське до сапожника.

— Шукаєш за Залогою, то він напевно в Товстухи над греблею, — також не надумучись, сказав Білан.

Мені бажалось, якнайскоріше побачити Залогу, вернутися додому, розвідати як і що там та хто, можливо, забажає не залишатися чекати на прибуття московських більшовиків чи Коржових "возстановителей советской власті", і я сказав Біланові "Бувай здоров" і сіпнув Сокола, щоб зразу рушив підтюпцем. Де мешкає Товстуха, я добре знав, бо не одну нічку ми з Іваном провели з Товстухівнами на колоді під плотом двора, або на старій похилій вербі над Есманню. Виїхавши на перехрестя дороги, я, як і всякий їздовий, сидів з лівого боку воза. На ліво до Товстушиного двора потрібно було звертати, а в мене аж очі на "лоб вискочили": біля Товстушного двора стояла не одна підвода Залоги, а більше десятки, а що більше на остатньому возі стоїть кулемет — "Максим" звернений цівкою на перехрестя. Не зупиняючи Сокола, я зробив коло на перехресті дороги і спрямував його на горбок дороги, що вела до Клишок. Переїхавши горбок, я пігнав Сокола навскачки і тільки від'їхавши від Московського з кілометр, наважився оглянутися на хутір та

переконавшись що за мною нема погоні, дав Соколові відпочити, пустивши його ходою, а сам, зідхнувши декілька разів глибоким віддихом, зменшив швидкість биття серця та освіжив свідомість.

"Сапожник" це ніщо інше, як і "хазяїн" — клички підпільників та московських провокаторів. "Хазаїн", — це керівник, комісар чи командир якогось певного кружка підпільників, а "Сапожник" — це місце збору, побачення чи навіть місце нарад. Місце де замість чобіт, сабурови, коржі, залоги та їм подібні московські кати і вислужники "плели лапті", змовлялися мордувати непослушних їм людей, прийшов я до переконання і знову погнав Сокола бігом.

У ярку, десь навпроти Холодівщини, натрапив я на поліцая з ґвинтівкою за плечима. Порівнявшись з поліцаєм, я пізнав Товстушиного сина, що нераз, з волі сестер, виносив нам з хати напитися кислого березового соку, квасу чи води. Не попередити хлопця про партизанське зборище на хуторі, у мене не вистачило сумління і я, гукнувши йому вслід, завернув Сокола, а хлопчина, не чекаючи мого питання чи вияснення, чого його гукаю, питається в мене.

— Ви, дядьку, була не до "сапожника" їздили?

— А ти звідкіль ідеш? — питаюсь в нього, зіґнорувавши його питання.

— З Клишок. Нас вчора евакували до Воронежу і ми там мали ночувати, але вечором сказали переїхати до Клишок. Я в Клишках переночував, а оце іду додому — пояснив мені добродушний хлопчина-поліцай.

Безпомилково мені було зрозуміло, що його батько, вільно чи не вільно, пов'язаний з підпіллям, але чому недорослого сина послав в поліцаї, мене дивувало і забажалось хоч не прямо, а таки попередити хлопчину.

— Як що ти знаєш про "сапожника", то мусиш знати що "сапожник" на вашому хуторі чобіт поліцаям не шиє, а "плете лапті".

— То ви, дядьку, кажете, що на нашому хуторі партизани?

— Партизани вони чи ні, я напевно не знаю, але Залога і мабуть з десяток підвід інших поліцаїв зібралося біля твого батька двору.

— Дякую вам, дядьку, — почав відходити задом хлопчина-поліцай від мого воза. — Ви, напевно,добрий

чоловік, що мене попередили. Відтепер я буду обережним і додому піду навпрошки полем, а там лісом та городами...

— А тобі б не краще було їхати зі мною назад в Клишки?

— Ні, ні! — заперечив хлопчина. — Батько мене були послали в поліцію, то тепер нехай і раду мені дадуть. Батькове слово для мене — закон.

— То ти хоч рушницю десь викинь, — раджу йому.

— Батько були наказали, щоб я рушницю обов'язково приніс додому.

Товстушин хлопчина звернув з дороги і попрямував ярком в бік Холодівщини, а я, виїхавши з ярка, натрапив на іншу приключку. Дорогою від хутора Копані, куди я мав їхати, хтось гнав коня, ніби за ним і справді сам Нечистий на колесниці гнався. Вертатись мені в ярок та, звернувши з дороги, вивідати хто й чого так нагло поспішає, небезпечно, бо може над'їхати хто з тих поліцаїв, що зібралися біля "сапожника". Погнати швидше Сокола і вдавати, що не помічаю того, хто гонить коня навперейми мені, — до Клишок він мене не наздожене, але мені потрібно заїхати додому. Сокіл біг риссю, в мене тепер вже не було двох думок, що поліцаї, партизани та підпілля за годину-дві повстають на похмілля і будуть "перебирати владу". Мені баритися неможливо і потрібно рішитися цієї ж хвилини: Звертати Сокола на дорогу до хутора, чи їхати прямо на Клишки. Вирішив їхати на Клишки і приспішив Соколового бігу.

Чоловік, що гнав коня мені навперейми, зрозумів, що йому не пощастить перейняти мене, вистрелив раз, — я не притишив бігу Сокола. Він вистрелив вдруге. Зрівнявшись з дорогою, я зупинив Сокола і зачекав на того, що гнався конем і стріляв. З чималої віддалі я розпізнав того поліцая-хлопчину з Дубини, що віз мене заарештованого до Воронежу півроку тому.

Пізніше я був розвідав, що його прізвище було Кришко, а батько його під час розкуркулення вороніжців був активістом, хлопчину я навіть трохи знав, коли ходив до школи і мешкав у Грицька Кришка. Хлопчина близькорукий, а тому у мене відлягло від серця, що на випадок чого він може мене підстрелити.

— Якою дорогою мені на Клишки їхати? — з віддаля почав гукати хлопчина-поліцай.

— А тобі чого в Клишках потрібно? — питав я хлопчини, щоб знати як поводитися з ним.

— А ви звідкіль їдете? — Правдоподібно хлопчина зрозумів, що я йому не довіряю, і запитав мене, не відповівши на моє питання.

— Від "сапожника", по чоботи їздив, — сказав йому, щоб вивідати від нього, чи бува він не спільник Залоги та його "хазяїна".

— До "сапожника"? — перепитав він. — То й ті два старі дурні, мабуть, десь чоботи погубили, дороги в мене до "сапожника" питали і коня намагалися в мене відобрати. Як виживуть, то більшовики їм чоботи принесуть, — показуючи рушницею на хутір, якось самозадоволено сказав він.

Цей хлопчина-поліцай віднісся до мене під час мого арешту по-людськи, то й я не став лукавити, хоч сказав йому пів правди.

— Я був на Новомосковському хуторі, і мав заїхати на хутір Копань, але ти кажеш, що там в тебе хтось намагався відібрати коня, то я тепер поїду прямо на Клишки.

Тут, де ми зустрілися з хлопчиною-поліцаєм, на нас небезпека не чигала. До хутора Копані дороги дещо більше кілометра, рівним полем, ніхто до нас зненацька над'їхати чи надійти не зможе. До Новомосковського більше двох кілометрів з ярками, але ярком підїдеш тільки конем верхи, а поліцаї чи партизани верхи їздити не звичні. Від Клишок нам небезпеки не сподіватися, а тому й не поспішали від'їздити, коли хлопчика взявся розповідати мені свою пригоду минулого вечора та сьогоднішнього ранку.

З Шостки поліція та німецька комендантура виїхали в напрямку Воронежу, виїхали ще перед полуднем та розраховували на ночівлю у Воронежі. Поліцаї мали з собою спирт, ефір, хліб та ковбаси і у Воронежі з воронізькими поліцаями влаштували товариську вечерю. Перед вечором виявилось, що советські панцерні авта загородили Глухівський шлях біля залізничої станції, а саму станцію зайняла піхота. Частина поліцаїв вимовила послуху німцям і відійшла в напрямку станції, а частина виїхала з німцями на Клишки. Хлопчина-поліцай зі своїми друзями пошкодували залишати спирт більшовикам і в одному з шкільних приміщень Гудимишиної школи допивали спирт до сумерків. В сумерках, вони від'їхали на

Клишики, але як він осамітнений на возі опинився біля хутора Пирощини в лісі, він не пам'ятає. Прокинувшись ранком, він не знав де він і поклав надію на коня. Кінь вивіз його на Мостовщанську дорогу, звідкіль він не знав як доїхати до Клишок і заїхав до нас на хутір, де він був під час мого арешту, та під'їхав до нашої хати і правдоподібно Олена сказала йому, що я вже від'їхав, але куди, жінка не знала. Біля нашої хати, до нього підійшли два старші чоловіки та запитали, чи він була не знає, де мешкає, "сапожник". Про "сапожника" він не знав, а тому ті два чоловіки намагалися в нього відобрати коня. Хлопчина каже, що він підстрелив обох чоловіків і втік, але напевно не знає. Хто були ті два чоловіки, він також не знає, але з його розповіді я здогадався, що це були правдоподібно Шевченко з Мурасем.

Що там скоїлось біля хати на хуторі, я вирішив краще не знати. Під'їхав Соколом до півкопи вівса, взяв три снопи на дорогу і сказав хлопчині-поліцаєві, щоб також наклав снопів вівса на воза для корму коневі, і виїхавши на дорогу, не поспішаючи, ми в двох з хлопчиною-поліцаєм попрямували в напрямку Клишок.

ЗМІСТ

Неймовірність 5
"Родіна" своїх "ворогів" не забуває 13
Влада на місцях... і в лісах 22
Фронт 47
Влада нова — порядки старі 93
Важливе не те, що мете, а те, що замітає 106
Змова 124
Не так тії воріженьки, як"добрії люди"... 139
Злочин, який неможливо забути 151
Майже відпустка 163
Шлях — дорога небезпеки 175
Мій арешт та дещо історії з того часу 185
Врятувався від вогню — вскочив у полум'я 203
Папірець рожевий, а орел на ньому чорний,
як саме життя 218
"В гостях у хазяїна" Коржа 229
А вітряк нам до колодязя, таки необхідний 239
Вітряк стає дійсністю 244
Усім не догодиш 256
Біда за бідою, — ніби нечистий з кочергою 262